

**UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET**

*Departman za ekonomiku poljoprivrede
i sociologiju sela*

Dejan Janković i Marina Novakov

**SRBIJA I RURALNI RAZVOJ
RURALNOSOCIOLOŠKI OSVRTI**

SRBIJA I RURALNI RAZVOJ RURALNOSOCIOLOŠKI OSVRTI

ISBN 978-86-7520-479-4

9 788687 619777

Novi Sad, 2019.

***SRBIJA I RURALNI RAZVOJ – RURALNOSOCIOLOŠKI
OSVRTI***

Dejan Janković i Marina Novakov

EDICIJA MONOGRAFIJE

Osnivač i izdavač edicije

Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Trg Dositeja Obradovića 8, 21 000 Novi Sad

Godina osnivanja

1954.

Glavni i odgovorni urednik edicije

Dr Nedeljko Tica, redovni profesor

Dekan Poljoprivrednog fakulteta

Članovi komisije za izdavačku delatnost

Dr Ljiljana Nešić, redovni profesor – predsednik

Dr Branislav Vlahović, redovni profesor – član

Dr Zorica Srđević, redovni profesor – član

Dr Nada Plavša, redovni profesor – član

Autori

Dr Dejan Janković

Dr Marina Novakov

Glavni i odgovorni urednik

Dr Nedeljko Tica, redovni profesor

Dekan Poljoprivrednog fakulteta

Recenzenti

dr Srđan Šljukić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu

dr Marica Šljukić, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu

dr Marica Petrović, docent Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu

Izdavač

Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Zabranjeno preštampavanje i fotokopiranje. Sva prava zadržava izdavač.

Komisija za izdavačku delatnost, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Tiraž: 20

Mesto i godina štampanja: Novi Sad, 2019.

Odlukom Nastavno-naučnog veća Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu 1000/0102
Bpoj: 1279/2/6 od 07.11.2019. godine odobrava se štampanje ove monografije

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

338.435(497.11)(075.8)

ЈАНКОВИЋ, Дејан, 1976-

Srbija i ruralni razvoj : ruralnosociološki osvrti / Dejan Janković,
Marina Novakov. - Novi Sad : Poljoprivredni fakultet, 2019 (Novi Sad :
Perins inženjering). - 186 str. : ilustr. ; 30 cm. - (Edicija Monografije /
Poljoprivredni fakultet, Novi Sad)

Tiraž 20. - Bibliografija. - Summary.

ISBN 978-86-7520-479-4

1. Новаков, Марина, 1978-
а) Рурални развој - Србија

COBISS.SR-ID 332176903

SADRŽAJ

1. SEOSKO STANOVNIŠTVO SRBIJE OD POČETKA NOVOG MILENIJUMA	4
1.1. Starenje stanovništva i devitalizacija ruralnih područja	5
1.2. Obrazovna struktura seoskog stanovništva na području Srbije	9
1.3. Radna aktivnost seoskog stanovništva	14
1.4. Bračnost, tipovi porodica i prirodni priraštaj u seoskim naseljima	18
2. MODERNIZACIJA U POLJOPRIVREDI I RURALNI RAZVOJ	25
2.1. Osnovne postavke teorije modernizacije.....	26
2.2. Modernizacija u poljoprivredi i ruralni razvoj	32
2.3. Osvrt na kritiku modernizacije u poljoprivredi i odgovor farmera na posledice modernizacije	34
3. REGIONALNI – TERITORIJALNI RURALNI RAZVOJ. OSVRT NA POLITIČKO INSTITUCIONALNE DIMENZIJE	49
3.1. Regionalizacija i decentralizacija kao važni preduslovi ruralnog razvoja..	61
3.2. Decentralizacija kao političko institucionalna dimenzija ruralnog razvoja	64
3.3. Osvrt na neka od obeležja lokalnih samouprava u Srbiji	80
4. ZNAČAJ OBRAZOVANJA ZA RAZVOJ LJUDSKIH RESURSA I TEHNOLOŠKOG NAPRETKA U POLJOPRIVREDI.....	96
4.1. Obrazovanje: između sredstva reprodukovanja društvene strukture i faktora reforme	97
4.2. Tehnologije i globalni (ekološki) rizici	103
4.3. Obrazovni potencijal na poljoprivrednim gazdinstvima u Vojvodini	105
5. OBRAZOVANJE KAO ČINILAC RAZVOJA EKOLOŠKE SVESTI ..	109
5.1. Značaj ekološke dimenzije za ruralni razvoj	115
5.2. Obrazovanje i ekološka svest	122
5.3. Socijalnoekološki problemi i rizično društvo.....	123
5.4. Ekološko ili obrazovanje za zaštitu i unapređenje čovekove sredine.....	127
5.5. Edukacija i ekološko obrazovanje u strateškim dokumentima o zaštiti životne sredine.....	131
5.6. Ekološka svest, pokreti i udruženja građanja (NVO) na području Srbije.	134
6. ZAPOSLENJE U POLJOPRIVREDI I ŽIVOT U SELU? MIGRACIONE PREFERENCIJE STUDENATA POLJOPRIVREDE.....	140

6.1. Od "plavih okovratnika" do "odliva mozgova" u doba globalizacije.....	142
6.2. Migracije visokoobrazovanih kadrova	144
6.3. Agrarni i ruralni razvoj: osvrt na ulogu mladih visoko obrazovanih stručnjaka u poljoprivredi.....	148
6.4. Mladi ljudi u ruralnim područjima Vojvodine: jedan osvrt na buduće aktere u poljoprivredi i ruralnim područjima	152
7. LITERATURA:.....	165

*
* *

U ovoj monografiji nastojali smo da predstavimo i analiziramo brojne probleme i izazove u problematici ruralnog razvoja, odnosno, razvoju ruralnih područja Srbije. Pitanja društvenih promena i razvoja, a samim tim i ruralnog razvoja, svakako su veoma kompleksna socio-ekonomska, politička, ekološka, kulturološka, odnosno razvojna pitanja, koja zahtevaju naučni odgovor. U skladu sa tim, autori su svesni da će mnogi od tih problema u analizi ostati nedovoljno obuhvaćeni jer svaki od njih iziskuje mnogo više teorijske elaboracije od jednog poglavlja u ovakvoj monografiji. Ipak, čak i nedovoljno sistematično navođenje i sam pokušaj analize problema ruralnih područja ima funkciju da pojača značaj pitanja/problema ruralnog razvoja, kao i značaj (uloge) naučnih disciplina koje na ova pitanja trebaju da odgovore.

Kao i svaka druga nauka, funkcija je sociologije da otkriva ono što je skriveno, uči nas Burdje. Kako na to upućuju pojedini domaći autori iz oblasti ruralne sociologije (Mitrović 2002: 82), sociologija kao nauka „društvene krize“ mora da „teorijski raspravlja praktične probleme i javne kontraverze iz najmanje tri razloga:

1. to je njen zadatak kao nauke i kao struke,
2. teorijski razlozi mogu poslužiti kao ključni argumenti jednima da pokrenu, isprave ili pomognu one druge koji se ocenjuju kao nosioci poželjnijih i boljih alternativa... jer samo ozbiljna teorijska razmatranja mogu da uspostave racionalne kriterijume za validno procenjvanje praktičnih alternativa u iracionalnim sklopovima posebnih interesa,
3. teorijska analiza praktičnih reformi i njihovi institucionalnih aranžmana omogućuje da se pouzdano utvrde strukturalno-funkcionalne sličnosti

među njima i da se tako, na osnovu posledica jednih pretpostave posledice drugih“.

U monografiji se analiziraju problemi demografskog razvoja i karakteristika srpske populacije, naročito problemi devitalizacije ruralnih područja i posledica koje oni izazivaju na društvo u celini. Nakon toga, fokus se pomera na problem modernizacije, odnosno, modernizacije poljoprivrede i ruralnih područja kao teorijski i praktično veoma relevantan proces koji se često posmatra samorazumljivo bez kritičkih osvrti na modernizaciju i njene posledice po sebi. Predstavljena je i interesantna ideja grupe autora o dve paradigme razvoja ruralnih područja: paradigmi modernizacije poljoprivrede i paradigmi ruralnog razvoja koja u sebi sadrži - već nekoliko godina veoma aktuelnu temu – multifunkcionalnosti poljoprivrede. Aktuelnost pitanja ruralnog razvoja i podsećanje na značaj multifunkcionalnosti poljoprivrede su očigledno direktno proporcionalni.

Tema ruralnog razvoja kao takva se dalje analizira sa fokusom na teritorijalni ruralni razvoj kao drugačiji, noviji pristup u „teoriji“ i praksi (politike) ruralnog razvoja, sa akcentom na regionalni – lokalni ruralni razvoj, endogenost i egzogenost u ruralnom razvoju, kao i različite tipove konkurentnosti/kapitala koje određena ruralna područja i njihovo stanovništvo poseduju. Shodno tome, kako bi se konkurentske prednosti različitih kapitala ruralnih područja mogle ostvariti, ukazuje se na značaj političko-institucionalnih preduslova stavljajući u fokus proces decentralizacije sa svim njegovim prednostima i nedostacima, odnosno, otvorenim pitanjima, izazovima i tome sl.

Značaj i veza obrazovanja, znanja, društvene strukture i tehnološkog napretka je tema koja je analizirana i na teorijskom planu, ali i sa stanovišta sagledavanja obrazovnog potencijala poljoprivrednika/farmera u Vojvodini/Srbiji u empirijskom istraživanju u kojem su autori učestvovali. Znanje i obrazovanje su u najvećoj meri povezani i sa ekološkim rizicima i ekološkom sveću koja je od presudnog značaja za ruralna područja „podređena prirodnim prostranstvima“ (Mendras), ali i za društvo u celini. Autori se u tom delu osvrću na značaj i posledice

razvijenosti ekološke svesti i znanja i ekološkog obrazovanja koju ima (ruralna) populacija u procesima koji se tiču razvoja ruralnih područja.

S obzirom na aktuelnost teme migracija, u poslednjem delu analizira se ova problematika, sa naglaskom na migracijama mladih iz ruralnih sredina, naročito studentske populacije koja je istraživana u empirijskim sociološkim istraživanjima.

1. SEOSKO STANOVNIŠTVO SRBIJE OD POČETKA NOVOG MILENIJUMA

Demografski potencijal svakog društva predstavlja važnu osnovu društvenog, a time i ruralnog razvoja. Svima je već odavno jasno da su brojna sela u Srbiji prazna ili demografski stara. U skladu sa tim, kao jedan od izazova postavlja se analiza osnovnih obeležja starosne, obrazovne i ekonomske strukture seoskog stanovništva, kao i njihov bračni i porodični kontigent. Na taj način, prema podacima iz popisa stanovništva iz 2002. i 2011. godine, želimo pre svega da ukažemo na sliku o najvažnijim karakteristikama seoskog stanovništva na području Republike Srbije. Pri tome, svesni smo činjenice da je ovu, kvantitativnu analizu, potrebno dopuniti i kvalitativnim podacima, što će biti učinjeno i kroz druga poglavlja ove studije.

Stanovništvo, njegove strukture i promene tematika su brojnih naučnih disciplina. U zavisnosti od teorijske i metodološke orijentacije discipline stanovništvo je kao predmet analizirano na različite načine. Prva asocijacija u vezi sa tim verovatno je na *demografiju* kao disciplinu koja je novovekovna, relativno mlada društvena nauka, nastala iz aplikativnih potreba države da se evidentiraju deskriptivni (i oficijelni) podaci, određene karakteristike i kretanja stanovništva, trendovi promena i tome sl. Treba imati u vidu i da je takva relativno „komforna pozicija deskriptivne i oficijelne statistike, bliske modernoj državi i političkoj moći“ (Bobić, 2007) imala za posledicu i brz razvoj demografije kao nauke budući da je imala na raspolaganju bitne resurse koje je obezbeđivala država, kao naručilac demografskih analiza. Pojedini autori (ibid.) vide ovu pozitivističku i pragmatističku karakteristiku demografije kao njen nedostatak, koji ide na uštrb njene naučne autonomije, a posebno na uštrb izgradnje teorijsko-epistemoloških fundamenata. Rešenje za ovo stanje vidi se u interdisciplinarnosti demografije i njenoj vezi sa sociologijom, psihologijom, geografijom, medicinom, ekonomijom, socijalnom istorijom i slično.

Sasvim u skladu sa kompleksnošću društvenih fenomena i stanovništva po sebi, potpuno su opravdana zalaganja za socijalnu demografiju koja bi u eksplikativnom smislu pružila mnogo više od kvantitativne, empirijske i možda kvantofrenijske demografije koja često obiluje suvoparnim podacima, pozitivističkim pristupom i nedostatkom relevantnih teorijskih objašnjenja društvenih pojava i trendova. Ovo bi posebno mogao da bude slučaj u kontekstu globalizacijskih procesa industrijalizacije, urbanizacije i modernizacije koji su u velikoj meri bili uzrok drugačijih trendova u kretanju stanovništva (Janković, Novakov, Petrović, 2018).

1.1. Starenje stanovništva i devitalizacija ruralnih područja

Kao rezultat smanjenja fertiliteta, odlaska mladih sa sela, pada mortaliteta i produžetka životnog veka, u ruralnim područjima Srbije se decenijama odvija konstantan proces starenja populacije koji ima za rezultat stalno uvećanje udela starih lica, a u okviru ovih procesa se stvara posebna kategorija staračkih domaćinstava. Interesantno je da su autori još krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog veka napominjali da „zbog odlaska mladih sa sela, seoska domaćinstva sve teže uspevaju izdržavati svoje članove koji su nesposobni za rad (Manojlović, 1966: 673). Rušenjem starog poretka, transformacijom stare hijerarhije, prodorom robno-novčane ekonomije, krupnim političkim i administrativnim promenama (Erlih, 1972:31) sigurnost kao univerzalna ljudska potreba, na koju su svojevremeno računali stari u selu, i na koju su mogli računati, dovedena je u pitanje. Većina starih zavisi od srodničke solidarnosti i eventualno dobrosusedskih odnosa, a Svetozar Livada je još pre gotovo pola veka zabeležio da su mnoga sela pravi starački domovi u kojima nema svadbi, niti plaća novorođenčadi. Od tadašnjih 2,5 miliona stanovnika SFR Jugoslavije starijih od 60 godina, preko $\frac{3}{4}$ je živelo na selu. Napušta se poljoprivredna proizvodnja i raste socijalni ugar, a gotovo da i nema više one ljubavi prema zemlji koja je karakterisala seljaka (Livada, 1972:7,13). Glavni tokovi kretanja stanovništva vode iz sela u grad, i kako dolazi do „prostorne difuzije porodice” (Livada, 1966) njeni ostareli članovi pored drugih problema, suočavaju se i sa usamljenošću koja je često gora i od same gladi (Livada, 1972: 11).

Stanovništvo Srbije spada među najstarije stanovništvo u svetu, a osobenost starenja stanovništva u našoj zemlji je deprivirani društveno – ekonomski položaj starih (Milić, 2004; Miladinović 2010¹). Starost neretko donosi bolesti, razne vrste fizičkih i mentalnih defekata koje osobu onesposobljavaju za samostalan život i istovremeno "zahteva prilogađavanje najbliže okoline tom redukovanom potencijalu starosti" (Milić, 2004:447). Iako je starost u novovekovnoj svesti najmanje poželjan period života, stari ljudi su u seoskoj sredini svedoci ranijih zbivanja i stanja, i usled nedostatka pisanih izvora oni su još i krajem 17. i početkom 18. veka često predstavljali "žive arhive". Proučavajući srodstvo i porodicu na Balkanu, Karl Kazer beleži da je autoritet staraca bio i autoritet generacije (Kazer, 2002). Poštovanje prema starijima u našem društvu se odvijalo bez sile, ono je, kako je pokazala Vera Erlih (1971), bilo ceremonijalno i interiorizovano, ljudi su ga rano usvojili i nisu osećali kao da im je nametnuto.

Prema broju naselja identifikovanih u poslednjem popisu 2011. godine, u Srbiji se nalaze 6.158 naselja, od kojih 193 spadaju u gradska (3,1 %), a 5.965 su ostala naselja, koja se po automatizmu smatraju seoskim. Rezultati Popisa stanovništva pokazuju da su demografski trendovi u Republici Srbiji, posebno u njenim ruralnim područjima, sve nepovoljniji i da se nastavljaju višegodišnji trendovi depopulacije i senilizacije. Ovi podaci pokazuju da je stanovništvo u međupopisnom periodu 2002 – 2011. smanjeno za 311.139 stanovnika, odnosno 4.15% što je prvenstveno posledica negativnog prirodnog priraštaja i odlaska u inostranstvo. Najveće je smanjenje seoskog stanovništva (za 357.115 stanovnika, odnosno za 10.9%). Na stepen depopulacije seoskih naselja ukazuje broj seoskih naselja sa manje od 100 stanovnika, jer su to naselja koja će se veoma brzo ugasiti. Prema popisu 2011. godine ovakvih naselja je u Srbiji ukupno 1034 (popisom 2002. godine ih je zabeleženo 717; 1991. god., 483; 1981. god. 281). Pritom ih je najviše u Regionu Južne i

¹ dr Marica Miladinović je u studiji *Stari u selu – ruralnosociološko istraživanje u selima srednjeg Banata* dala sveobuhvatan pregled demografskih karakteristika Srbije sa teorijskim i empirijskim osvrtom na probleme društvene grupe starih u selima (šire, Miladinović 2010).

Istočne Srbije (čak 693 ili 35%, odnosno svako treće naselje pripada ovoj kategoriji), dok je u AP Vojvodini 12 naselja sa manje od 100 stanovnika. Depopulacija sela u Vojvodini je najizraženija u pograničnim područjima (preko 70%), pri čemu smanjen broj stanovnika nije izazvan samo smanjenim prirodnim priraštajem već i mehaničkim odlivom stanovništva (Mitrović, 2015:47-48).

Veoma je zabrinjavajući podatak da je u seoskim naseljima Južne i Istočne Srbije stanovništvo za devet godina smanjeno za čak 19 % što govori o strahovitoj devitalizaciji tog regiona, koji se kao region nalazi u lošoj socio-ekonomskoj poziciji uzimajući gotovo sve parametre (ne)razvijenosti. Sa druge strane, jedan od najrazvijenijih regiona, region Vojvodine, između dva popisa beleži apsolutni pad broja stanovnika od oko 115 hiljada, iako se radi o tradicionalno imigracionom području, u koji je - što kolonizacijama posle Prvog i Drugog svetskog rata, što migracijama krajem 20. veka – imigrirao veoma veliki broj stanovnika. Indeks starenja u 2010. godini u seoskim naseljima iznosio je 130 u poređenju sa indeksom od 94 gradskim naseljima, a čak 82,5% naselja je imalo negativan prirodni priraštaj. Manje od 100 stanovnika ima 986 naselja, dok u 1.458 naselja (31%) nije rođeno nijedno dete, a 31,8% ukupno živorođenih i čak 47,38% umrlih u 2012. godini je iz ruralnih područja (Vlada R. Srbije 2014: 119).

Tabela 1 : Promene u veličini populacije, ukupno i prema tipovima naselja 2002-2011.

Period	Područje	Srbija
2002	Ukupno	7.498.001
	Gradska naselja	4.225.896
	Ostalo	3.272.105
2011	Ukupno	7.186.862
	Gradska naselja	4.271.872
	Ostalo	2.914.990
Indeks 2011/2002	Ukupno	95,9
	Gradska naselja	101,1
	Ostalo	89,1
% seoskog stanovništva 2002.		43,6
% seoskog stanovništva 2011.		40,6

Izvor: RZS, Popis stanovništva 2011

Jedna od osnovnih demografskih karakteristika ruralnog stanovništva je, kao što smo već napomenuli - starenje, a nepovoljna starosna struktura očigledno karakteriše Srbiju. Promene starosne strukture u periodu 2002 – 2011. godine, ukazuju na nastavak procesa pada učešća mladih, uz istovremeno povećanje udela starih lica. Parametri starosne strukture seoskog stanovništva su još nepovoljniji. Svaki peti stanovnik sela u Republici Srbiji stariji je od 65 godina, dok je u regionu Južne i istočne Srbije to svaki četvrti. U kategoriji radne snage srednje starosti (30-49) trend opadanja broja stanovnika je relativno umeren u urbanoj populaciji, a veoma izražen u ruralnoj (Vlada R. Srbije 2014: 39; Bogdanov i Babović 2014b).

Tabela 2: Starosna struktura stanovništva R. Srbije 2011. godine

STAROST STANOVNIŠTVA	Broj stan.	Procenat (%)
0-14	1 025 278	14,27
15-64	4 911 268	68,34
65 i više	1 250 316	17,40
<i>Prosečna starost (god.)</i>	42,2	-----

Izvor: RZS, Popis stanovništva 2011

Poražavajuća je činjenica da je najveći broj stanovnika koncentrisan u tri grada u Srbiji. Naime, prema veličini dominiraju naselja sa manje od 500 stanovnika (čine 62.75% svih naseljenih mesta), odnosno, čak 80.76% naselja ima manje od hiljadu stanovnika, ali u njima živi samo 1.160.145 (16,2%) stanovnika. Samo u Beogradu živi malo više od toga, odnosno, 1.166.763 stanovnika (Mitrović, 2015:56). Na delu je proces „beogradizacije“, na šta ukazuje i sledeći podatak. U periodu između dva poslednja popisa povećan je broj mladih u gradovima za 61.2%. Međutim, apsolutni broj mladih u svim regionima i u gradskim i seoskim sredinama je smanjen, ali zato u Beogradskom regionu čak 80.8% mladih živi u gradu. Ovaj region ima najmanju površinu i najveću gustinu mladog stanovništva, u njemu je koncentrisano nešto više od petine mlade populacije (opširnije u: Janković, Novakov, Petrović, 2018)

1.2. Obrazovna struktura seoskog stanovništva na području Srbije

Proces industrijalizacije i narastanje gradova značajno su uticali na razvoj obrazovnog sistema. Sve do početka 19.veka većina stanovništva nije imala nikakvog obrazovanja, međutim, kako se industrijska privreda sve brže širila, javila se velika potreba za specijalizovanim obrazovanjem i obrazovanom radnom snagom. S obzirom da su zanimanja postala sve heterogenija, postalo je nemoguće, kao nekada, direktno preneti radne veštine sa roditelja na decu (Gidens, 2003:496). Obrazovanje je jedna od tradicionalnih funkcija porodice koja je većinski prešla na ustanove i institucije, a odnos prema školovanju seoske dece varirao je kroz istoriju, baš kao što uostalom, variraju i pogledi na ulogu i funkciju obrazovanja u savremenom društvu o čemu će biti više reči kasnije.

U prošlosti našeg naroda pismenost je češće bila obeležje muškaraca. Krajem 19. veka, prema popisu stanovništva iz 1866. godine, u Srbiji je bilo manje od 5% pismenog stanovništva, a posebno malo pismenih je bilo u selima – svega 1,36%. Naredni popis iz 1874. godine beleži izvestan rast zahvaljujući činjenici da je u međuperiodu otvoreno 139 osnovnih škola, čime se broj istih povećao sa 373 na 517² (Isić, 2001:12) Iako sporo, pismenost se u Srbiji krajem 19. veka ipak konstantno povećavala, posebno kod muškog stanovništva. Pismenost stanovništva pred Prvi svetski rat ostala je nepoznanica jer je postavljeno pitanje koliko ih je zaista bilo pismenih, budući da je još prilikom prvog popisa pismenih lica 1866. godine napomenuto kako nije dokazano da svako ko je zaveden kao pismen, zaista i zna pisati (*Isto*:24). Uticaj Prvog svetskog rata na razvoj pismenosti u Srbiji je bio dugotrajan. Kao navodi Momčilo Isić, u duhu politike denacionalizacije, okupator je posebno uništavao škole koje su u mnogim krajevima bile zapravo jedini izvor pismenosti, kulture i nacionalne svesti, a sem toga, rat je prouzrokovao i nedostatak nastavnog kadra koga ni u predratnoj Srbiji nije bilo dovoljno (*Isto*: 25,35). Zbog mnogobrojnih ljudskih žrtava dete uzrasta osnovne škole

² danas na području R. Srbije ima 3.385 osnovnih škola

postalo je u ovom periodu važan ekonomski činilac, i u mnogim seoskim domaćinstvima predstavljalo je jedinu radnu snagu. Sem toga, osiromašena seoska gazdinstva nisu mogla obezbediti deci najosnovnije potrebe za školovanje pa su često svoju decu ostavljala kod kuće. Van škole su posebno ostajala ženska deca jer se u selu smatralo da za ulogu koja im je namenjena (ulogu majke, supruge, domaćice), nije potrebna škola. Zakonom o narodnim školama iz 1929, i dopunama iz 1930. godine, propisano je obavezno osmogodišnje školovanje u celoj Kraljevini Jugoslaviji. Ono što je bilo zakonom propisano teško se realizovalo jer je velika poljoprivredna kriza uticala na opadanje ekonomske moći seljaka (Isić, 2001:68). Veće opismenjavanje usledilo je tridesetih godina nakon rata, i u kasnijim periodima muškarci su zadržali bolju obrazovnu strukturu od seoskih žena.

Posmatrano od sredine 20.veka, udeo *nepismenih* lica u ukupnom stanovništvu starom 10 i više godina na području Srbije je u stalnom padu i danas iznosi 1,96% (naspram 27,91% u 1953, 10,86% u 1981. i 3,45% u 2002. godini). Pri tom, čak 82% nepismenih lica su žene, i $\frac{3}{4}$ nepismenih je staro 60 i više godina (Popisni atlas 2011, 2014:38). Ovakav pad broja nepismenih najvećim delom je rezultat prirodnog odumiranja starog stanovništva.

Kada se posmatra obrazovna struktura seoskog stanovništva u 2011. godini (tabela 3) uočava se da je danas srednja škola najzastupljeniji stepen stručne spreme kod seoskog stanovništva (42,37%). Na drugom mestu po zastupljenosti je osnovno obrazovanje (27,68%) dok tek svaki šesnaesti stanovnik ima više ili visoko obrazovanje (6,1%). Ako se zbirno posmatra udeo stanovništva koji ima manji stepen obrazovanja od srednje škole, proizilazi da on iznosi u ovim naseljima 51,1% što je u padu za 12,7% u odnosu na period od početka ovog veka (Popis 2002). Međutim, to je istovremeno i duplo više lica sa nižim obrazovanjem nego u gradskim naseljima (22,98%). U selima regiona Šumadije i Zapadne Srbije, kao i Južne i Istočne Srbije, obrazovna struktura je lošija nego u Vojvodini i Beogradskom regionu (tabela 3).

Popisi beleže i rodnu nejednakost u obrazovnoj strukturi. Međutim, odnos seljaka prema obrazovanju muške i ženske dece unekoliko je promenjen. Školovanje iziskuje velika materijalna sredstva, za seosku decu ono često podrazumeva i pešačenje do škole, ali seoski roditelji milom ili silom, kako navodi A. Milić "prihvataju društvenu tendenciju školovanja i obrazovanja dece. Ali ma koliko takvo opredeljenje roditelja izgledalo savremeno, ono skriva u preoblikovanom vidu neke tradicionalne poglede. Ovo naročito dolazi do izražaja kod školovanja ženske dece. Ako treba da biraju roditelji na selu, pre će dati obrazovanje ženskoj deci nego muškoj. Iz takvog stava često se otkriva talog stare prakse miraza. Roditelji su dužni da ženskom detetu obezbede "dobru" bračnu priliku, a to će sada najbolje učiniti ako mu daju obrazovanje i to po mogućnosti što više" (Milić, 1986:118). Istovremeno, mladi ljudi obrazovanje vide kao mogućnost bega od poljoprivrede i sela, te najviše obrazovani među njima, čak i oni koji studiraju na poljoprivrednom fakultetu, preferiraju nakon školovanja ostanak u gradu (Janković; Novakov, 2012). Upravo udeo mladih u selima u ukupnom nezaposlenom visokoobrazovanom kadru iznosi 18,83% (Anketa o radnoj snazi 2014, 2015:51).

Tabela 3: Obrazovna struktura seoskog stanovništva starijeg od 15 godina u 2011. godini (%)

Školska sprema	Srbija –sever / regioni				Srbija- jug / regioni				Republika Srbija	
	Beogradski		Vojvodine		Šumadije i Zapadne Srbije		Južne i Istočne Srbije		Broj	% u uk.
	Broj	% u uk.	Broj	% u	Broj	% u uk.	Broj	% u uk.		
1. Bez školske spreme	6579	2,46	22965	3,41	45317	4,94	35925	5,51	110786	4,41
2. Nepotpuno osnovno	25192	9,43	106527	15,83	193370	21,08	151860	23,30	476949	19,01
3. Osnovno obrazovanje	61862	23,15	185373	27,54	259148	28,25	188097	28,86	694480	27,68
4. Srednje obrazovanje	147503	55,19	311510	46,28	364882	39,78	239282	36,72	1063177	42,37
Gimnazija	7625	2,85	18891	2,81	19062	2,08	13338	2,05	58916	2,35
SSS trajanja kraćeg od 4 g.	68108	25,48	153745	22,84	191149	20,84	122786	18,84	53788	21,35
Srednja četvorogodišnja	67822	25,38	135584	20,14	149929	16,34	99825	15,32	453160	18,06
Specijalizacija	3948	1,48	3290	0,49	4742	0,52	3333	0,51	15313	0,61
5. Više obrazovanje	12108	4,53	20338	3,02	24440	2,66	16874	2,59	73760	2,94
6. Visoko obrazovanje	12673	4,74	24822	3,69	26473	2,89	15343	2,35	79311	3,16
7. nepoznato	1339	0,50	1525	0,23	3681	0,40	4324	0,66	10869	0,43
UKUPNO (uk.)	267256	100	673060	100	917311	100	651705	100	2509332	100

Izvor: Popis, knjiga 3 (2013): 34-79 i proračun autora

Tendenciju da seoski roditelji sve više šalju svoje kćerke na školovanje na fakultete, potkrepljuju i podaci poslednjeg Popisa (tabela 4).

Tabela 4: Obrazovna struktura seoskog stanovništva 2002 i 2011 (%)

	Bez školske spreme	Nepotpuna osnovna škola	Osnovno obrazovanje	Srednje	Više	Visoko	Nepoznato
2002							
svega	8,86	26,81	28,17	30,55	2,11	1,51	1,99
muško	3,54	24,10	29,27	36,46	2,32	1,80	2,50
žensko	14,04	29,44	27,11	24,80	1,91	1,23	1,48
2011							
svega	4,41	19,01	27,68	42,37	2,94	3,16	0,43
muško	1,56	15,00	27,88	48,93	3,12	3,10	0,40
žensko	7,25	22,99	27,47	35,84	2,76	3,22	0,47

Izvor: Popis 2002 (Knjiga 4) i 2011 (Knjiga 3) proračun autora

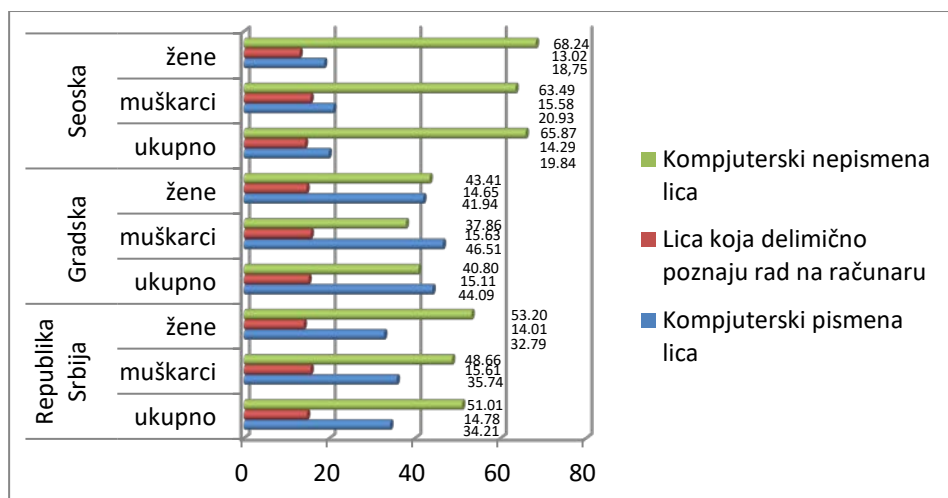
Naime, zabeleženo je nešto veće učešće žena u seoskim naseljima u visokom obrazovanju (3,22%) nego muškaraca (3,1%), što je novina i u odnosu na Popis iz 2002. kada je visokoobrazovanih muškaraca bilo 1,8% a žena 1,23% u selima. Muškarci dominiraju u kategoriji ostvarenog srednjeg stepena (48,93%) dok je učešće žena znatno manje (35,84%). U kategoriji nepotpune osnovne i završene osnovne škole približno isto su zastupljena oba pola, dok je rodna disproporcija prisutna kod kategorije lica bez školske spreme. Tako je među njima čak četiri puta više žena.

Značajno je napomenuti da poređenje mladih (15 do 30 godina starosti što je starosna granica prema Nacionalnoj strategiji za mlade) prema polu i popisima pokazuje na republičkom nivou, u oba popisa 21. veka, da su žene imale veće udele u kategoriji visokog obrazovanja, dok su muškarci prednjačili u ostalim kategorijama (Bubalo-Živković; Lukić, 2015:111).

U današnjem svetu visokorazvijene tehnologije, pismenost stanovništva se odnosi pre svega na kompjutersku pismenost koja je postala potreba u različitim segmentima život i rada. Kao posledica procesa globalizacije,

masovno kompjutersko opismenjavanje u Srbiji je započeto u 21. veku, a Popis iz 2011. je prvi koji prati ovaj vid pismenosti stanovništva. Uvidom u rezultate (grafikon 1), pokazuje se da je neuporedivo više kompjuterski pismenih u gradskim (44,09%) nego u seoskim naseljima (19,84%) ali da polna neujednačenost nije izražena.

Grafikon 1: *Kompjuterska pismenost-podaci po polu i tipu naselja (%)*

Izvor: *Popis, knjiga 3* (2013):140 i proračun autora

1.3. Radna aktivnost seoskog stanovništva

Podela rada po polu i starosti dugo vremena je bila ustaljena u našem selu, pri čemu je seoska porodica funcionisala kao „jedna radna zajednica“, u kojoj su svi poslovi komplementarni, ali i u kojoj se znalo šta su muški, a šta poslovi koji su namenjeni ženi. Tradicionalnu podelu rada na muške i ženske poslove izmenila je u mnogome modernizacija poljoprivredne proizvodnje, a pre svega mašinizacija i hemizacija. Danas svi, ili većina muških poslova mogu biti i ženski, tako da je malo poslova koje žena ne može da obavlja. Veće učešće ženske radne snage u poljoprivredi nastalo je i zbog migracijskih kretanja muške radne snage ka gradu. Zapošljavanje muškaraca van gazdinstva zahtevalo je i povećano angažovanje žene na gazdinstvu (Stojanov, 1989:40,42) što je

dodatno opteretilo seosku ženu i povećalo njen značaj na poljoprivrednom gazdinstvu budući da je na sebe preuzela mnoge tradicionalno muške poslove. Pri tome, treba imati u vidu da je ovaj dodatni rad u poljoprivredi bio više posledica nužnosti nego njen izbor, a takođe, sa druge strane, i zapošljavanje samih žena, koje se nalazi u negativnoj korelaciji sa nivoom fertiliteta, smatra se jednim od glavnih činioca promena koje su se odigrale u porodici i porodičnim odnosima.

Početak novog milenijuma, po Popisu iz 2002. godine, od celokupnog aktivnog stanovništva koje živi u selima Srbije, 39,2 % čini žensko stanovništvo, dok je njihov udeo u kategoriji izdržavanog stanovništva znatno veći i iznosi 65,5%. Ova kategorija *aktivnog stanovništva* obuhvata lica stara 15 i više godina koja obavljaju zanimanje, ali takođe i nezaposlena lica koja traže posao, pa ako se uzme u obzir samo udeo seoskih žena koje obavljaju određeno zanimanje, onda on iznosi 37,95%³. Sem toga, od svih individualnih poljoprivrednih proizvođača žene čine 43,6%⁴ tako da i je veliki deo proizvodnje u njihovim rukama. Ipak, među aktivnim stanovništvom žene su više zastupljene u gradskim naseljima nego u seoskim.

Kada se posmatra ukupno stanovništvo prema ekonomskoj aktivnosti po poslednjem Popisu stanovništva (2012) proizilazi da je ekonomski aktivnih lica koja obavljaju zanimanje 32,07% na nivou Srbije (tabela 5). Posmatrano prema regionima, najveće učešće ove kategorije stanovništva koje obavlja zanimanje je u Beogradskom regionu (35,47%) a najmanje u regionu Južne i Istočne Srbije (29,26) koji istovremeno predstavlja i region sa najvećim udelom penzionera.

³ Popis 2002, Knjiga 5 (2003) Beograd: RZS, str. 12 i proračun autora

⁴ Popis 2002, Knjiga 7 (2004) Beograd: RZS, str. 8-9 i proračun autora

Tabela 5: Stanovništvo prema ekonomskoj aktivnosti u 2011. godini (%)

Aktivnost		Region					
		R. Srbija	Beogradski	Vojvodine	Šumadije i Zapadne Srbije	Južne i Istočne Srbije	Kosovo i Metohija
Ekonomski aktivni	obavljaju zanimanje	32,07	35,74	31,44	31,83	29,26	-
	nezaposleni	9,28	7,78	9,25	9,20	10,99	-
Ekonomski neaktivni	deca mlađa od 15 godina	14,27	14,02	14,36	14,69	13,85	-
	penzioneri	22,66	23,68	22,06	21,52	23,79	-
	lica sa prohodima od imovine	0,45	0,22	0,60	0,49	0,44	-
	učenici/studenti 15 i više god	7,89	8,55	7,64	7,88	7,51	-
	lica koja obavljaju samo kućne poslove u svom domaćinstvu	8,34	5,22	9,33	9,40	9,05	-
	ostalo	5,06	4,79	5,32	4,98	5,12	-
Ukupno		100	100	100	100	100	-

Izvor: Popis 2011, knjiga 7: Ekonomska aktivnost, Beograd: RZS, str.26

Stopa zaposlenosti u 2014. godini (Anketa o radnoj snazi, 2014:15) iznosi 37,6% u gradskim i 42,8% u ostalom tipu naselja. I stopa aktivnosti je veća u seoskim naseljima (50,9%) nego u gradskim (47,6). Kada se zaposlenost posmatra prema polu, proizilazi da je u gradskim naseljima daleko više zaposlenih žena (60,5%) nego u seoskim (39,5%). Kod muškaraca je nešto manja razlika prema tipu naselja: 54,3% je zaposlenih koji žive u gradovima i 45,7% u selima.⁵

Struktura izvora prihoda domaćinstava u Srbiji pokazuje da su zarada ili druga primanja na osnovu rada u poljoprivredi zastupljeni kod 2,7% domaćinstava. Najčešći izvor prihoda se ostvaruje van poljoprivrede (30%) i na drugom mestu nalaze se mešoviti prihodi (29,5%). Znatno veći udeo poljoprivrede u izvorima prihoda je kod seoskih domaćinstava (6,6%), oko tri puta veći, i nešto veća zastupljenost mešovitih prihoda

⁵ Anketa o radnoj snazi, 2014 (2015), BG: RZS, str. 29 i proračun autora.

(tabela 6). Pri tom, tročlana i četvoročlana seoska domaćinstva imaju najveće učešće zarade van poljoprivrede. Sa druge strane, samačka domaćinstva su najčešće istovremeno i staračka domaćinstva, oslonjena na penziju 62,9%.

Tabela 6: Domaćinstva prema broju članova i izvorima prihoda 2011 (%)

Oblast	Ukupno	Izvori prihoda domaćinstva						
		Zarada ili druga primanja na osnovu rada		Ostali prihodi			mešoviti prihodi	bez prihoda
		u poljoprivredi	u nepoljoprivredi	penzija	socijalna primanja	druge vrste		
Srbija	24878	2,7	30,0	28,8	1,9	4,3	29,5	2,7
Seoska	95402	6,6	18,8	29,4	2,4	5,0	35,1	2,6
Broj								
1	20541	6,9	9,6	62,9	3,7	8,1	1,7	7,2
2	24164	7,1	11,6	48,9	1,8	4,9	23,7	2,1
3	15849	7,0	27,3	13,1	2,0	4,9	44,1	1,7
4	15833	6,4	39,3	4,3	2,5	4,4	42,1	1,1
5	91780	5,5	18,6	3,6	2,5	2,8	66,5	0,6
6 i više	98356	5,3	9,8	2,5	2,1	1,8	78,2	0,3

Izvor: Popis 2011, Knjiga 13, str. 70 i proračun autora

Situacija u ruralnim područjima Srbije još je složenija ukoliko uzmemo u obzir visoko učešće nezaposlenosti na nacionalnom nivou, položaj i nezaposlenost mladih, dugogodišnje stanje socijalne i ekonomske krize u društvu i sl. U okviru ovakvog nacionalnog konteksta stanje u ruralnim sredinama Srbije koje prema OECD standardima obuhvataju 85% teritorije i 55% stanovništva (sa gustinom od 63 stan/km²) je veoma teško po mnogim relevantnim pokazateljima. Problema u ruralnim područjima ima veoma mnogo i iz začaranog kruga nerazvijenosti i siromaštva teško je izaći naročito u kontekstu nedostatka relevantnih politika i procesa deagrarizacije koja i dalje ima (i oduvek je imala) svoju ekonomsku, socijalnu, demografsku, kulturnu, političku i ostale dimenzije. Nedovoljna konkurentnost poljoprivrede Srbije i istiskivanje agrarne populacije iz „agrobiznis tržišne arene“ u Srbiji, u uslovima nerazvijene ruralne ekonomije i nerazvijenosti velikog dela ruralnih područja još više pojačava trenutnu i buduću sliku razvoja i opstanka srpskog sela koje je

po stopama siromaštva dugo bila skoro duplo više pogođena od urbanih sredina. Stopa zaposlenosti u poljoprivredi Srbije je među najvišim u EU (oko 23%) i odražava sveprisutan veliki značaj poljoprivrede u nacionalnoj ekonomiji kao i nizak stepen diverzifikacije privrednih delatnosti u ruralnim oblastima Srbije, što za posledicu ima nedostatak prilika zazapošljavanje (MPŠV R. Srbije 2009: 6). Prema nekim analizama (Cvejić i sar. 2010; Bogdanov 2007; Bogdanov 2008) ruralno poljoprivredno stanovništvo predstavlja ubedljivo najsiromašniju socio-ekonomsku kategoriju u Srbiji, pri čemu postoje velike regionalne razlike, na primer, preko 43% ruralnog stanovništva u jugoistočnoj Srbiji, ugroženo je, u poređenju sa oko 11% u Vojvodini. Jedan od osnovnih uzroka ruralnog siromaštva je visoka zavisnost ruralne ekonomije od poljoprivrede i nedovoljno diverzifikovana privredna struktura. Polovina zaposlenih u ruralnim sredinama radno je angažovano u poljoprivrednim delatnostima u okviru porodičnih gazdinstava, a nezaposleni iz ruralnih sredina (od kojih je polovina nekada bila zaposlena izvan gazdinstva) imaju veoma visoko učešće dugoročno nezaposlenih (preko polovine). Oni ne samo da su isključeni sa tržišta rada, već i iz mera kojima se unapređuje zapošljivost populacije. Sa finansijskim siromaštvom se suočava 38,4% stanovništva, a materijalnom deprivacijom 35%. Vojvodina ima najmanji procenat stanovništva suočenog sa deprivacijom u naselju (1,7%), a Zapadna Srbija najveći (12,5%). Stanovništvo iz poljoprivrednih domaćinstava ima najviši procenat finansijskog siromaštva i visok procenat materijalne deprivacije (Cvejić i sar. 2010: 10-16).

1.4. Bračnost, tipovi porodica i prirodni priraštaj u seoskim naseljima

U tradiciji srpskog naroda rađanje je bilo vezano za brak, seksualnost podređena reprodukciji, a od svih uloga koje je žena tokom života preuzimala na sebe, uloga majke je bila najviše vrednovana (Đorđević, 1930). Porodica je u našem patrijarhalnom društvu imala proizvodno -

potrošačku funkciju, predstavljala je osnovnu privrednu jedinicu a "u stvaranju osnovnih sredstava za život takvo domaćinstvo po pravilu je upućeno na sopstvenu radnu snagu. Svaka prinova u izvesnom smislu predstavlja buduće radno pojačanje, samim tim i garanciju za dalji opstanak zajednice"(Bandić, 1980:31). Kada je međutim, tridesetih godina prošlog veka S. Vukosavljević pisao o prenaseljenosti u našoj zemlji, vidnoj kada se uzme u obzir koliko smo imali agrarnog stanovništva u odnosu na zemlje zapadne i srednje Evrope koje su bile gušće naseljene nego naša, ali su imale manje zemljoradničkog stanovništva, on beleži da se već ljudi sa zebnjom sećaju vremena u kojima je bilo dovoljno zemlje i kada je bila radost imati što više dece. Sigurnost se videla jedino u dovoljnoj baštini, a u situaciji oskudice zemlje ljudi su vremenom prestali da žele da imaju mnogo sinova da se deljenjem ne bi isparčala zemlja, a i kćerki da im se ne bi davao miraz. (Vukosavljević, 1962).

U savremenim uslovima života usvojene su norme o malom broju dece u porodici – dvoje dece, po mogućstvu različitog pola, postalo je idealna reproduktivna norma u mnogim zemljama. Nekadašnju potrebu za velikim brojem dece kao značajnim radnim resursom posebno u ruralnim sredinama, i kao osiguranjem za starost, zamenila je visoka ekonomska i psihološka cena roditeljstva. Pored toga što ljudima osmišljava život, roditeljstvo iziskuje i znatne resurse: ekonomske, psihološke, emotivne. Veliki broj dece u porodici, petoro i više, odavno je prestao da bude odlika naše zemlje. Tako je udeo majki koje su rađale petoro dece opao sa 21,65 % u 1948.godini na svega 1,04% u 2011.godini u našoj zemlji. Najčešći broj dece u porodici od početka ovog veka na području Srbije je dvoje, a potom jedno dete (tabela 7).

Tabela 7: Žensko stanovništvo staro 15 i više godina prema broju živorođene dece, po popisima 1948-2011 (%)

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
R. Srbija	100	100	100	100	100	100	100	100
Nije radala	34,69	32,03	25,69	26,61	25,23	22,31	24,87	25,70
Rodila 1 dete	11,95	19,55	16,70	18,45	18,95	20,48	19,85	19,73
2 dece	13,11	20,57	20,26	24,0	30,38	39,65	42,01	42,69
3 dece	10,47	12,29	12,30	11,29	10,45	9,61	9,04	8,88
4 dece	8,13	7,24	7,96	6,53	5,25	3,45	2,43	1,96
5 i više dece	21,65	8,10	16,93	12,93	9,74	3,78	1,75	1,04
Nepoznato	0,01	0,21	0,15	0,19	-	0,73	0,05	-

Izvor: Popis 2011, Knjiga 6, str. 11

Savremeno društvo obeležava fenomen nedovoljnog rađanja sa kojim se Srbija suočila pre više od pola veka. Proces depopulacije je konstantan što je stanovništvo Srbije uvrstilo među najstarije u svetu, a prirodni priraštaj, koji opada u veoma dugom periodu, u 2004. godini je iznosio $-3,5$ promila (Opštine u Srbiji, 2006: 96). Seoska populacija se kontinuirano smanjuje kako kroz negativan prirodni priraštaj, tako i kroz odseljavanje posebno mlađeg stanovništva. Što je neko selo nerazvijenije utoliko se mladi u njemu ređe zadržavaju a time se i veličina fertilnog kontigenta smanjuje.

Srbija je sa problemom rađanja nedovoljnim za prostu reprodukciju stanovništva suočena više decenija, a razlike u kretanju prirodnog priraštaja prisutne su između gradskih i seoskih sredina. Kada se posmatra broj živorođene dece prema tipu naselja na teritoriji AP Vojvodine u periodu od 1963. do 2003. godine, primetna je razlika u kretanju između gradske i seoske populacije. U datom periodu jedino 1963. godine seoska populacija je imala veći broj živorođene dece, nakon čega su se odnosi promenili - gradska naselja beleže povećanje do početka osamdesetih godina a potom broj živorođenih počinje da opada. U seoskim naseljima, broj živorođene dece opadao je sve vreme (Stevanović, 2006). Kada se posmatra kretanje prirodnog priraštaja prema tipu naselja za period 1995. i 2005. godine (Stat. godišnjak Srbije,

2007:73), proizilazi da se udeo seoskih naselja, tj. "ostalih", sa negativnim prirodnim priraštajem na nivou Srbije povećao sa 66,5% koliko je iznosio 1995. godine, na čak 78,9% u 2005. godini. Približno isti odnos je i na području Centralne Srbije (65,8% : 77,7%), međutim u AP Vojvodini je situacija još lošija: dok je u drugim delovima zemlje udeo vangradskih naselja sa negativnim prirodnim priraštajem porastao za oko 12%, Vojvodina beleži povećanje od 18,4% i to sa 73,2% u '95-oj, na čak 91,6% u 2005. godini. U 2016. godini, prirodni priraštaj je u Srbiji iznosio -5,95 promila, pri čemu -2,37 u gradskim i -9,25 u seoskim naseljima.

U vezi sa rađanjem dece treba naglasiti da je u prošlosti našeg naroda brak smatran jedinim legitimnim okvirom reprodukcije. Sem toga, razvod braka je bio retkost, i pored neplodnosti, narod ga je još odobravao u slučaju kada je žena rađala samo žensku decu. Međutim, nakon Drugog svetskog rata povećanje razvoda brakova bila je najpre odlika gradskih sredina, ali su promene ubrzo postale vidljive i na selu (Pavićević, 2007).

Prema podacima za 2002. godinu, u Srbiji je više udatih žena u seoskim nego u gradskim sredinama i to za oko 7%, s tim što je ova razlika između gradskih i seoskih naselja znatno manja na području AP Vojvodine nego u Centralnoj Srbiji i iznosi 4,2%. Takođe, *u selima je više i udovica, ali je zato razvedenih oko 2,5 puta manje nego u gradskim naseljima* (Popis 2002, knjiga 12, 2003:19 i proračun autora). Podaci poslednjeg popisa (2011) pokazuju da je većina stanovništva na području Srbije u braku: 57% je oženjenih muškaraca i 53,4% udatih žena. Taj udeo je približno isti i u seoskim naseljima: 57,6% muškaraca je u braku i 57,1% žena. Međutim, kada se posmatraju podaci o razvedenom stanovništvu i dalje je prisutna razlika, kao u prethodnom popisu, između udela razvedenih žena u gradskim i seoskim naseljima: preko dva puta manje razvedenih žena je u selima (3,3%) nego u gradovima (7,3%). Prosečna starost razvedenih seoskih žena je 51,23 godine a udatih 50,84. (tabela 8).

Tabela 8: Stanovništvo staro 15 i više godina prema zakonskom bračnom statusu, starosti i polu prema tipu naselja u 2011 god (%)

	Ukupno	Starost							prosečna starost
		15-19	20-24	25-29	30-39	40-49	50-59	60 i više	
Srbija	6161584	6,5	7,1	7,8	16,1	15,5	18,1	28,9	xxx
Muško svega	100,0	7,0	7,6	8,2	16,9	15,9	18,3	26,1	xxx
Neoženjen	33,3	20,7	21,4	18,5	19,9	10,0	6,3	3,0	30,31
Oženjen	57,0	0,0	0,6	3,4	16,7	19,8	25,1	34,3	53,62
Udovac	5,2	0,0	0,0	0,0	0,4	2,1	9,9	87,4	73,25
Razveden	4,1	0,0	0,4	1,9	14,6	26,6	31,9	24,7	52,09
Nepoznato	0,4	10,1	16,7	12,7	21,0	15,0	13,1	11,6	38,44
Žensko svega	100,0	6,1	6,7	7,4	15,3	15,1	17,9	31,4	xxx
Neudata	22,9	26,0	23,9	16,9	16,3	7,6	4,8	4,6	29,28
Udata	53,4	0,2	2,1	6,1	19,6	21,3	24,4	26,2	50,14
Udovica	17,6	0,0	0,0	0,1	0,8	3,3	12,7	83,2	71,13
Razvedena	5,7	0,1	0,9	3,3	16,1	23,8	27,2	28,6	52,43
Nepoznato	0,4	9,7	14,3	11,9	19,5	13,2	10,4	20,9	42,14
Gradska	3652252	6,5	7,3	8,4	17,4	15,7	18,0	26,7	xxx
Muško svega	100,0	7,0	7,8	8,9	18,2	16,0	17,8	24,2	xxx
Neoženjen	34,1	20,5	21,7	20,1	20,9	8,9	5,3	2,6	29,73
Oženjen	56,6	0,0	0,5	3,4	18,2	20,5	24,8	32,6	53
Udovac	4,3	0,0	0,0	0,0	0,5	2,4	11,4	85,6	72,41
Razveden	4,6	0,0	0,3	1,6	14,4	26,5	31,8	25,3	52,34
Nepoznato	0,5	9,4	16,1	12,6	21,9	15,6	13,3	11,0	38,5
Žensko-svega	100,0	5,9	6,8	8,0	16,7	15,5	18,2	28,9	xxx
Neudata	25,4	23,0	23,1	18,4	17,9	8,1	5,0	4,5	29,89
Udata	51,0	0,1	1,6	6,1	21,1	21,7	24,8	24,5	49,63
Udovica	15,9	0,0	0,0	0,1	0,8	3,5	13,5	82,0	70,54
Razvedena	7,3	0,1	0,7	2,8	15,6	24,1	27,8	29,0	52,78
Nepoznato	0,4	8,7	13,6	11,6	20,9	14,4	10,8	20,0	42,28
Ostala	2509332	6,6	6,9	6,9	14,2	15,1	18,3	32,0	xxx
Muško svega	100,0	6,9	7,3	7,4	15,0	15,8	18,9	28,7	xxx
Neoženjen	32,2	21,1	21,0	16,2	18,5	11,7	7,9	3,5	31,14
Oženjen	57,6	0,0	0,8	3,5	14,6	18,9	25,5	36,6	54,46
Udovac	6,4	0,0	0,0	0,0	0,4	1,9	8,5	89,1	74,04
Razveden	3,5	0,0	0,4	2,3	14,9	26,7	32,1	23,6	51,64
Nepoznato	0,4	11,3	17,6	12,7	19,3	13,8	12,8	12,5	38,34
Žensko svega	100,0	6,4	6,6	6,4	13,3	14,5	17,6	35,2	xxx
Neudata	19,1	32,1	25,6	14,0	12,9	6,5	4,3	4,6	28,03
Udata	57,1	0,3	2,8	6,1	17,6	20,8	23,9	28,5	50,84
Udovica	20,2	0,0	0,0	0,1	0,7	3,1	11,6	84,5	71,85
Razvedena	3,3	0,2	1,8	4,9	17,8	22,9	24,9	27,5	51,23
Nepoznato	0,3	11,5	15,7	12,5	17,1	11,1	9,8	22,4	41,89

Izvor: Popis 2011, Knjiga 5, str. 30 i proračun autora

Tabela 9: Tipovi porodica prema tipu naselja - podaci po regionima 2011

Region i tip naselja	Ukupno broj porodica	Tip porodice					
		Bračni par bez dece	Vanbračni par bez dece	Bračni par sa decom	Vanbračni par sa decom	Majka sa decom	Otac sa decom
Republika Srbija	2125772	28,3	2,3	48,9	3,2	13,7	3,6
Gradska	1258461	24,8	2,6	50,0	3,2	15,9	3,5
Ostala	867311	33,3	1,9	47,4	3,1	10,5	3,7
Beogradski	483018	23,5	3,0	49,2	3,2	17,3	3,9
Gradska	389661	22,4	3,2	48,7	3,2	18,6	3,9
Ostala	93357	27,9	2,1	51,1	3,3	11,7	3,8
Vojvodina	568117	26,7	2,9	48,4	3,9	14,6	3,5
Gradska	337546	25,4	3,2	48,4	3,8	15,9	3,3
Ostala	230571	28,7	2,4	48,4	4,1	12,6	3,7
Šumadija i Zapadna Srbija	602229	30,0	1,4	51,2	2,1	12,0	3,4
Gradska	285547	25,5	1,5	53,2	2,2	14,4	3,2
Ostala	316682	34,1	1,3	49,3	2,0	9,8	3,5
Južna i Istočna Srbija	472408	32,8	2,0	46,5	3,7	11,3	3,7
Gradska	245707	26,7	2,1	50,3	3,8	13,5	3,6
Ostala	226701	39,3	2,0	42,4	3,6	8,9	3,9

(%)

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji.

Knjiga 12: Porodice. Beograd: RZS, str. 49,63,102,246 i proračun autora

Tradicionalni redosled događaja u porodičnom životu koji podrazumeva udvaranje, brak, pa tek onda rađanje dece - više ne vredi u mnogim porodicama. Sve više neudanih žena rađa decu. Deca imaju sve više izgleda živeti u domaćinstvu samo s majkom (Schaie; Willis, 2001:172). Kada se tipovi porodica posmatraju prema tipovima naselja (tabela 9) evidentno je da dominantan tip porodice predstavljaju bračni par sa decom. Veća razlika između seoskih i gradskih naselja na nivou Srbije prisutna je kod kategorije bračni par bez dece kojih je više u selima (33,3%) nego u gradovima (24,8%). Zastupljenost samohranih majki sa decom u ostalim naseljima, posmatrano prema regionima, kreće se od 8,9% u Južnoj i Istočnoj Srbiji, do 12,6% u Vojvodini gde je najveći.

Na osnovu predstavljenih podataka, možemo reći dakle, da demografski potencijal predstavlja važnu osnovu ruralnog i svakog drugog razvoja, a brojna sela u našoj zemlji su prazna ili demografski stara. Sa manje od 100 stanovnika u Srbiji je u 2011. godini bilo 1034 naselja. Statistički podaci pokazuju kontinuirani pad nataliteta, porast mortaliteta i sve veći pad prirodnog priraštaja na nivou Srbije u svim tipovima naselja. Velike porodice i rađanje većeg broja dece u seoskim naseljima sada su stvar prošlosti. U mnogim brdsko-planinskim selima se ukida škola koja ostaje bez đaka, jer je selo ostalo bez dece. Seoska populacija se smanjuje kako kroz negativan prirodni priraštaj, tako i kroz odseljavanje posebno mlađeg stanovništva. Što je neko selo nerazvijenije- utoliko se mladi u njemu ređe zadržavaju.

Depopulacija sela je jedan od najvećih društvenih problema u Srbiji koja prevazilazi tempo smanjivanja poljoprivrednog stanovništva (deagrarizaciju) i ukupnog stanovništva u celini. Pri tom, kako navodi Mitrović (2015) ne može se očekivati da se samo merama populacione politike bitno preokrene tok demografskih procesa u Srbiji. Današnja demografska i socijalna struktura u Srbiji posledica je složenih istorijskih i razvojnih društveno-kulturnih procesa i s njima povezanih ekonomskih i političkih odnosa. U skladu sa tim, populaciona politika u nerazvijenim seoskim predelima trebala bi da se temelji na odgovarajućoj regionalno-razvojnoj, ekonomskoj i kulturnoj politici bitno različitoj od dosadašnje, koja je mlade ljude istiskivala iz sela i poljoprivrede (Mitrović, 2015: 53-54).

2. MODERNIZACIJA U POLJOPRIVREDI I RURALNI RAZVOJ

U sociologiji postoji veliki broj pokušaja da se pitanje društvenih promena i društvenog razvoja na adekvatan način objasni. Jedan od objektivnih problema sa kojim se suočavamo je problem klasifikacije brojnih teorija društvene promene i razvoja (Popović i Ranković 1981), tako da svaki pokušaj ove vrste može da sadrži manje ili veće nedostatke. Ova teškoća proizilazi iz raznovrsnosti postojećih teorijskih shvatanja, njihovih međusobnih sličnosti i preplitanja, ali i jedinstvenih kriterijuma na osnovu kojih bi se postojeće teorije klasifikovale (pravci, način, uzroci, indikatori promena itd.).

Postoje brojni razlozi zbog kojih se analiza ruralnog razvoja dovodi u kontekst modernizacije. Pre svega, modernizacija je prema broju autora koji su se njom bavili, tematici, analitičkim okvirima i pristalicama jedna od najuticajnijih teorijskih i idejnih orijentacija u okviru neoevolucionizma (Popović i Ranković 1981: 195). S druge strane, česta upotreba pojma modernizacije kao sinonima za društveni razvoj i progres nalaže da sistematičnije razložimo ovaj pojam sa ciljem otkrivanja opravdanosti ovakve njegove upotrebe, kao i da analiziramo aktuelnost ovog procesa u društvu danas. Kao jedna od najuticajnijih paradigmi, modernizacija je pokušala da pruži objašnjenje promena u savremenom društvu i ona svoju legitimizaciju načešće vidi u linearno shvaćenom procesu razvoja od tradicionalnog ka modernom. Klasična dualistička modernizacijska paradigma je naizgled sasvim logična: razvijanje tradicionalnih, nerazvijenih, predmodernih (ruralnih) društava u jedan moderni ili modernizovani segment globalnih društava. U tom smislu, birokratizacija, sekularizacija, individualizacija, razvoj ekonomije, industrijalizacija, razvoj prava i nezavisnog sudstva, demokratskih institucija, slobodnog tržišta, masovnih medija, obrazovanja, komunikacija i infrastrukture... jesu elementi koji predstavljaju „modernizaciju“ društava, ali istovremeno i njihovog (sastavnog) ruralnog segmenta. Pojedini autori (npr. Fliege, Fliege 1998: 2) smatraju

da ovaj pojam „iritira... najpre što se pod etiketom „modernizacije” podrazumeva veliki broj procesa i fenomena, a zatim što u društvenim naukama postoji čitav niz teorija, modela i razvojnih koncepcija modernizacije koji se jednim delom u analizi modernih društava, očigledno, međusobno suprotstavljaju. Unutar istraživanja modernizacije ne postoji zatvoren teorijski sistem, već mnoštvo koncepata i predloženih rešenja, koja nastaju usled doprinosa različitih naučnih disciplina”.

Modernizacija je u kontekstu teme kojom se bavimo jedna od najčešćih pojmovnih konstrukcija prilikom diskusije o razvoju - „modernizaciji” poljoprivrede, sela i nužnoj „modernizaciji” društva uopšte. Ona se po automatizmu čini opravdana, bez dubljeg propitivanja njenih teorijskih korena. Da li je ovakva upotreba legitimna, pokušaćemo da odgovorimo u analizi nekih pristupa „modernizaciji”, odnosno, primeni pojmovnog okvira „modernizacije” na oblast poljoprivrede i razvoja ruralnih područja.

2.1. Osnovne postavke teorije modernizacije

Uticaji klasičnog evolucionizma i marksizma, preko struktural-funkcionalizma, difuzionizma bili su značajni na teoriju modernizacije koja se može shvatiti kao proces koji kod ekonomskih, političkih, socijalnih i kulturnih promena, pretpostavlja veću ili manju koliziju i konflikt sa tradicionalnim sistemima. Time se podrazumeva da bi tradicionalni sistemi „trebali” da prepuste mesto modernim. Modernizacija kao pojam često ima manje više standardizovanu upotrebu u smislu sinonima za razvoj, odnosno, tačnije rečeno, progres. Međutim, s obzirom na to da modernizacija implicite sadrži ideološku-vrednosnu konotaciju, posledica čestog izjednačavanja modernizacije i društvenog razvoja dovodi do toga da društveni razvoj (utapajući se u vrednosne okvire modernizacija) i sam postaje ideološki obojen.

Osnovne pretpostavke klasičnog evolucionizma, po pravilu su ugrađene u *rane teorije modernizacije*, koje su se razvijale do početka šezdesetih godina prošlog veka. Teze o predodređenosti i evolutivnom razvoju društava u dugoročnom i kontinuiranom kretanju i prilagođavanju (kao osnovnom mehanizmu promene), dugo su dominirale teorijom modernizacije. Uticaj klasika sociološke misli, Dirkema, Tenisa, Vebera, a kasnije naročito Parsonsa, na ovakav način razmišljanja bio je dominantan. U skladu sa struktural-funkcionalističkim tezama, društva su opisivana dihotomnim pojmovima tradicionalnog i modernog, pri čemu je zapadni kapitalizam sa svojom tehnologijom, racionalnošću i vrednosnim sistemom smatran dominantnim obrascem razvoja, koji tradicionalna i nerazvijena društva zemalja Trećeg sveta trebaju neumitno da slede. Pojam „vesternizacije” upravo je obojio ovakav pravac razvoja nerazvijenih zemalja i opšta pretpostavka sledila je ideju da se napredak društava od tradicionalnih (preko „intermedijalnih” – Parsons) do modernih, upravo očituje usvajanjem zapadnih („razvijenih”) vrednosnih sistema, racionalnosti, tehnologije, ekspertize itd. Veberov (i kasnije Parsonsov) uticaj dominantan je na polju vrednosnih pretpostavki razvoja modernih društava, dok je Dirkemov teorijski opus uticao na isticanje značaja povećanja društvene diferencijacije, preko podele društvenog rada koja je u predindustrijskim društvima nerazvijena i pretpostavlja superiornost onih društava koja su u takvom evolutivnom razvoju značajno odmakla. Podela rada usložnjava društvenu strukturu, njenu heterogenost (ne samo u ekonomskoj, već i u političkoj, administrativnoj i upravnoj sferi, Dirkem 1972: 84), racionalnost i drugačiju vrstu solidarnosti (kod Dirkema shvaćenu kao vrstu uzajamne zavisnosti), kao i nove funkcije koje određene društvene institucije preuzimaju.

Ukoliko se kod Dirkema mogu videti osnove klasičnog evolucionizma, koje su ugrađene u ideju modernizacije društava po obrascima zapadnih razvijenih društava⁶, Parsonsa svakako možemo smatrati „jednom od ključnih figura teorije modernizacije” (Harrison, 1997: 6). Parsonsov

⁶ Slična ideja je izražena i kod Marksa u smislu da „*zemlja koja je industrijski razvijenija, manje razvijenoj zemlji samo pokazuje sliku njene sopstvene budućnosti*“ (Marks 1947: predgovor str. XLIV).

uticaj, i uticaj struktural-funkcionalizma uopšte, bio je veoma značajan u teoriji modernizacije. U skladu sa opštim karakteristikama modernizacijske teorije koje podrazumevaju navođenje niza preduslova i indikatora modernosti i sam Parsons razlikuje nekoliko strukturalnih inovacija koje predstavljaju osnovna obeležja strukture modernih društava i to: birokratska organizacija kolektivnog postizanja ciljeva, novac i tržišni sistemi, opšti univerzalni pravni sistem-norme i demokratske institucije sa izabranim vođstvom i posrednom podrškom članstva za političku orijentaciju (Parsons 1964; Parsons 1988).

Evolucionizam u Parsonsovom radu evidentan je na mnogo mesta, a naročito je sadržan u ideji diferencijacije, adaptacije (adaptivnog unapređenja), inkluzije novih jedinica, struktura i mehanizama, u normativni poredak i generalizaciju vrednosti („vrijednosti imaju prednost u funkcioniranju održavanja oblika nekog društvenog sistema“, Parsons, 1988: 45). Njegova poznata AGIL šema (*AGIL*: Adaptation, Goal attainment, Integration, Latency) otkriva funkcije u opštim sistemima međudelovanja: adaptaciju (prilagođavanje), postizanje ciljeva, integraciju i održavanje obrazaca i ove funkcije pripisane su različitim sistemima – biheviornom organizmu, sistemu osobe, društvenom sistemu i sistemu kulture (Parsons, 1988). Iako je eksplicitan po pitanju faza u razvoju društava (tradicionalno-intermedijalno-moderno)⁷, Parsons je nastojao da izbegne unilinearnu evolucionu teoriju (Ritzer, 2008: 112; Harrison, 1997: 37) i nije smatrao da sva društva moraju da prođu kroz iste faze. „Socijetalnu evoluciju ne shvaćamo ni kao kontinuirani ni kao jednostavan linearni proces; umjesto toga pravimo razliku između široko

⁷ Njegovo razlikovanje tradicionalnih, intermedijalnih i modernih društava, smešteno je u okviru funkcionalističkog razumevanja strukturalnih promena i osnovni faktori razvoja su vrednosno-normativni: dominacija mitova, magije, religije, lokalizma i neizdiferenciranih porodično-srodničkih grupa kao obeležja tradicionalnih društava; razvoj jezika i sistema pisanih znakova, kao obeležja prelaska tradicionalnih u intermedijalna društva; institucionalizacija i razvoj prava i univerzalnih normi, formalnih procedura kao obeležje modernih društava (Parsons 1988). Diferencijaciju među ovim fazama, Parsons je izvodio primarno na osnovu kulturnih dimenzija (Ritzer 2008: 113), što je u skladu sa značajem koji pridaje kulturnom (pod)sistemu.

postavljenih etapa razvoja, ne previđajući raznolikost što je nalazimo u svakoj od njih“ (Parsons, 1988: 59).

Prema Harisonu (Harrison, 1997: 155, 156), modernizaciju je relativno lako definisati: „ona je nešto što je prisutno-aktuelno (*up to date*) na specifičnoj lokaciji u nekom vremenu“, dok je razvoj „kretanje ka vrednovanom stanju (engl. *valued state*) koje se jeste ili nije dostiglo u određenom drugom socijalnom kontekstu i koje možda i nije moguće dostići. Upravo se u ovakvom razlikovanju naslućuje standardna upotreba pojma modernizacije kao sinonima razvoja, odnosno, tačnije rečeno, progresa⁸. Međutim, s obzirom na to da i modernizacija implicite sadrži ideološku-vrednosnu konotaciju, posledica čestog izjednačavanja modernizacije i društvenog razvoja dovodi do toga da društveni razvoj (utapajući se u vrednosne okvire modernizacija) i sam postaje ideološki obojen (šire o tome, Janković i Novakov 2018).

Na šta nas upućuje logika modernizacijske paradigme: razvijena društva Zapada treba da posluže kao uzor nerazvijenim društvima. Pitanje je da li je globalno društva, kao jedinica analize, dovoljan okvir za kritičku analizu onoga što se u društvima koja se modernizuju zapravo dešava. Teorija modernizacije upravo je, prema mnogim svojim kritičarima, previdela analizu socijalnih, ekonomskih, političkih procesa i potresa koji se dešavaju unutar nerazvijenih i društava u razvoju, a koja se kreću putem modernizacije po zapadnim uzorima. Iako je ovaj proces danas očigledan (naročito u novije vreme u Evropi, padom Berlinskog zida⁹ i

⁸ Ranković nam ukazuje na nekoliko različitih definisanja pojma modernizacije kod različitih teoretičara (Smeslera, Ajzenštata, Eptera i drugih), ukazujući na povezanost pojmova modernizacije, industrijalizacije i društvenog razvitka, ali i inovacija (prema Epteru, društveni sistem koji je sposoban da stalno stvara inovacije bez većih opadanja; prema Ajzenštatu, društveno ekonomski i politički sistem koji ne stvara samo kontinuirane promene, već je sposoban da apsorbuje promene izvan njegovih početnih insitucionalnih premisa) itd (šire o tome: Popović i Ranković, 1981: 195-218).

⁹ Harison nas u svojoj odličnoj studiji *Sociologija modernizacije i razvoja* upućuje na političku klimu u kontekstu razvoja modernizacije i inauguraciju američkog predsednika Trumana (1949), koji u *Point Four* programu razvojne pomoći ističe „da je politika SAD da pomogne naporima ljudi u ekonomski nerazvijenim područjima da unaprede svoje uslove života“. Ovakav stav, smatra Harison, „nije dat iz altruizma, već iz opasnosti flerta zemalja Trećeg sveta sa SSSR-om“ i pretnjom sovjetskog uticaja na ove zemlje,

Istočnog bloka i inkluzijom novih država članica u zapadne okvire oličene u Evropskoj uniji i njenim univerzalnim standardima kao preduslovom uključenja), okviri koje pruža teorija modernizacije zapostavljaju ovakav vid socio-ekonomske, kulturne i političke analize.

Iako je teško sve različite teoretičare modernizacije optuživati za ovakav teorijsko-metodološki propust, on se čini kao imanentan ovoj teorijskoj orijentaciji, a naročito struktural-funkcionalistima, koji su kritikovani da nisu bili sposobni da se bave društvenom promenom, procesom istorijskog razvoja, sociokulturnim i istorijskim kontekstom i društvenim konfliktima, odnosno, da makro – strukturalno institucionalni – pristup nije dovoljan za analizu ovih procesa. Ovde se nećemo detaljnije baviti kritikom koju je struktural-funkcionalizam pretrpeo od strane brojnih teorijskih pravaca.

Vrednosna obojenost modernizacije sadržana u pomenutom dualizmu tradicionalnog i modernog (društva se ili modernizuju po zapadnim obrascima ili ostaju tradicionalna-nerazvijena), *a priori* determinaciji „skupa ciljeva koji se treba dostići“ jedan je od osnovnih prigovora koji joj neki autori upućuju: „posmatrač sa tog stanovišta unapred zna kako se promena završava: modernost se dostiže i teoretizacija se razrađuje sa tog stanovišta“ (Smesler, 1995 prema: Schelkle and Krauth, 2000: 21).

Smeslerova pozicija u teoretizaciji modernizacije je funkcionalistička, sa strukturalnom diferencijacijom kao centralnim pojmom, jer se preko nje vrši modernizacija, koja predstavlja društveni razvoj – razaranje starih i uspostavljanje odgovarajućih novih institucionalnih obrazaca (Popović i Ranković, 1981: 202, 203). Smesler smatra da je strukturalna diferencijacija jedan od osnovnih pojmova u ekonomiji i sociologiji (da ona i dalje ima veliki značaj u savremenoj sociologiji) i opravdano primećuje da ona svoje korene ima još od Adama Smita i podele rada

ukoliko razvoj – na američki način – ne uspe (Harrison 1997: 8). Upravo je u kontekstu ovakve političke klime nastanka ranih i kasnijih teorija modernizacije sadržana kritika da ona „pati od značajnog nedostatka senzitivosti u odnosu na regionalne specifičnosti i istorijski kontekst promena“... odnosno, „u najgorem slučaju, ona je optuživana da nije bila ništa drugo do intelektualni pratilac američkog imperijalizma posle Drugog svetskog rata“ (Schelkle and Krauth 2000: 25, 31).

(kao ekonomske verzije strukturalne diferencijacije), ali i Marksove, Dirkemove, Zimelove i naročito, Parsonsove teorijske analize (vidi Smesler, 1997: 53, 54).

Slično shvatanje o modernizaciji, kao razaranju tradicionalnih i uspostavljanju novih obrazaca, iznose i drugi autori (npr. Rüschemeyer, 1979), tvrdeći da „parcijalna modernizacija“, na nivou vrednosnih sistema, može da izazove i paradoksalno jačanje predmodernih vrednosnih orijentacija: razvoj konzervativnih ideologija, kao reakcije na moderne izazove, jačanje obrazaca „starih zlatnih vremena“ kao reakcije na prisutne napetosti koje modernizacijski procesi proizvode, odnosno, naglašavanje jedinstvenosti društva i glorifikovanje prošlosti (koje može da ima i izražene nacionalističke obrasce). Ovakva zapažanja u suštini ne predstavljaju novinu u sociološkom razumevanju društava, naročito društava u post-socijalističkoj transformaciji, poput srpskog, u kojima verovatno možemo da prepoznamo slične društvene obrasce i procese. Pretpostavka je da ovakve obrasce i procese možemo da prepoznamo i u drugim društvima „u tranziciji“, ali koja, na sreću, nisu prošla intenzifikaciju društvenih sukoba (do nivoa ratnih dejstava), već u svojoj društvenoj stvarnosti osećaju koliziju između „haotičnosti“ stanja koja donose (novi i poželjni) „moderni-zapadni“ obrasci i sistema vrednosti i prizivanja nekadašnjeg uređenog sistema „harmonične“ stvarnosti pa makar ona bila i prividna (Janković i Novakov 2018).

Da bi se modernizacija suštinski razumela potrebno je krenuti od razumevanja promena u društvenim strukturama, kulturnim, ekonomskim i političkim odgovorima postojećeg socio-kulturnog sistema na čitav niz naglih društvenih promena koje su u ovim društvima na sceni.¹⁰ Sama konstatacija o sukobu tradicionalnog i modernog ne predstavlja značajan sociološki doprinos u objašnjenju društvenih promena „tranzicijskih“ zemalja, već su (između ostalih) esencijalna pitanja:

- kakav je karakter tog sukoba,

¹⁰ U Srbiji se modernizacija eksplicitno (najčešće od strane srpskih političkih elita) shvata vrlo usko u okviru (deklarativnog) političkog stava da „*Evropa nema alternativu*“.

- kako se odvija usklađivanje „starih“ i „novih“ vrednosnih sistema,
- kakva je uloga relevantnih društvenih aktera u tom procesu (razgradnje ili pak izgradnje novih institucija i institucionalnog sistema uopšte),
- kakav je karakter socijalne i sistemske integracije,
- kakva je uloga socio-kulturnog i političkog (pa i istorijskog) nasleđa u modernizaciji celokupnog društvenog sistema?

2.2. Modernizacija u poljoprivredi i ruralni razvoj

Proces modernizacije društva podrazumeva složene društvene promene u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom tkivu svakog društva. Ovi složeni procesi obično podrazumevaju postepeno napuštanje dotadašnjih (tradicionalnih) modela organizacije i funkcionisanja društva i njegovih različitih podistema. U vezi sa ruralnim područjima, koja su naš osnovni predmet interesovanja, modernizacija je u najvećoj meri, kako u teoriji, tako i u istraživačkoj praksi, ponajviše povezana sa modernizacijom poljoprivrede. Modernizacija u poljoprivredi donela je nebrojene pozitivne aspekte, poput rešavanja problema ishrane stanovništva (kako ruralnog, tako i urbanog), povezivanja lanca ishrane i njegovu kontrolu (putem kontrole kvaliteta i sigurnosti hrane), povećanja dohodaka na poljoprivrednim gazdinstvima i smanjivanja radne intenzivnosti i mukotrpnosti, kao karakteristika seljačkih radova i tome slično.

U smislu opšte modernizacije ruralnog života, blagodeti civilizacijskih dostignuća iz razvijenijih društava i urbanih područja prelivaju se u seoska područja i povećavaju kvalitet života kroz infrastrukturno, transportno, telekomunikacijsko i svako drugo povezivanje sa globalnim društvom, povećavanje kvaliteta življenja (stanovanja, ishrane, odevanja...), kao i socijalne, zdravstvene i zaštite za seosku populaciju. Sa stanovišta tehnoloških promena možemo istaći tri važna faktora, koja su značajno promenila pojedine aspekte ruralnog društvenog i ekonomskog

života i omogućila njihovu bolju integraciju u globalno društvo (Woods 2005: 31):

- razvoj tehnologije rashlađivanja (frižidera), za komercijalnu i kućnu upotrebu;
- razvoj motornih vozila koji je promenio praksu, kako proizvodnje, tako i potrošnje;
- razvoj komunikacionih tehnologija koje su ublažile problem udaljenosti i perifernosti koji su imala mnoga ruralna područja.

Kvalitativne dimenzije i stepen u kome su raznovrsne društvene promene zahvatile ruralna područja su veoma različite. Nivo razvijenosti ruralnih područja zavisi pre svega od dostignutog stepena civilizacijskog razvoja društva koje je predmet analize, a zatim i samih ruralnih područja u okvirima analiziranog globalnog društva, s obzirom na njihovu heterogenost po različitim karakteristikama. U ovom kontekstu, može se reći da su razvijena društva Zapadne Evrope u svakom slučaju pre i više modernizovala ruralna područja, nego što su to učinile nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju. Modernizacija poljoprivrede, ali i sveukupnog života u ruralnim područjima razvijenih zemalja, u velikoj je meri različita u odnosu na nerazvijene i zemlje u tranziciji. To ne znači da su svi problemi u razvijenim zemljama rešeni, već da su problemi značajno drugačiji, jer je dostignuti stepen razvoja drugačiji. Implikacije ovog stava, nužno se reflektuju i na društvenu teoriju koja ove procese proučava.

Proces modernizacije poljoprivrede ima za cilj transformaciju tradicionalne poljoprivrede i rešavanje pitanja proizvodnje hrane. Još pre Drugog svetskog rata, a naročito nakon njegovog kraja (pedesetih i šezdesetih godina), modernizacija poljoprivrede bila je eksplicitan cilj agrarne politike razvijenih zemalja. Iako su neki aspekti modernizacije poljoprivrede uvek prisutni (proces razvoja i širenja tehnologija i inovacija u poljoprivredi), modernizacija poljoprivrede ovih zemalja dostignuta je relativno brzo jasnim fokusom na ciljeve modernizacije, značajnim ulaganjima države (podrška putem investicija i subvencija), adekvatnom i relativno stabilnom agrarnom politikom (na nacionalnom,

ali i EU nivou – ZAP) i konkurentnošću poljoprivrede, kao komercijalnog sektora u okvirima globalnih tržišta hrane.

Modernizacija poljoprivrede, kao državni i politički projekat u razvijenim zemljama (Janković 2005; Janković i Novakov 2018), dovela je do nekih strukturnih promena, koje su zajedničke za nacionalne ekonomije i društva razvijenih zemalja (Woods 2005: 303):

- poljoprivreda više nije delatnost usmerena na samodovoljnost i preživljavanje;
- komercijalizacija poljoprivrede, u okvirima njene modernizacije, odvijala se u okvirima kapitalističke ekonomije;
- gotovo sva ruralna područja opremljena su osnovnom infrastrukturom, koja uključuje struju, vodu;
- društvo, kao celina, ima određeni nivo javne svesti i pozitivne percepcije o značaju ruralnih sredina;
- ruralna ekonomija se sve više razvija, bilo putem prodaje lokalnih tradicionalnih proizvoda ili putem „prodaje“ (kreiranja privlačnosti) ruralnih područja za potrebe stanovanja, investicija u nove pogone ili uslužni sektor, rekreacije, turizma itd.

2.3. Osvrt na kritiku modernizacije u poljoprivredi i odgovor farmera na posledice modernizacije

Koncept modernizacije poljoprivrede je, sa svim svojim pozitivnim aspektima, ipak značio „suštinski raskid sa postojećom praksom i tipovima diskursa u vezi sa ruralnim područjima“ (Long and van der Ploeg 1994: 2). Modernizacija kao eksterni, centralizovani model intervencije ciljao je na nove organizacione modele, inovacije, nove veze sa tržištima i implicirao je „povećanje stepena diskontinuiteta *vis-à-vis* postojećih praksi, odnosa i uloga“ kao i to da nije bio osetljiv na heterogenost farmera i njihovih porodica i čitavog socio-ekonomskog i kulturnog konteksta. To znači da „modernizacija nije samo reprodukovala postojeće razlike, već je značajno generisala svoje

sopstvene razlike i nejednakosti. Na taj način, modernizacija je rezultirala rastom, kao i nedovoljnim razvojem i marginalizacijom“ (ibid. 2, 3). Modernizacija poljoprivrede kao konkurentnog sektora ekonomije, značila je, praktično, jednu veoma dinamičnu orijentaciju ka modernim, inovativnim tehnologijama i organizaciji koja je trebala da zameni „zaostale“ tradicionalne strukture i procese koji su vekovima bili prisutni u ruralnim područjima. Činjenica je onda da je sama modernizacija svoje korene imala u akterima i institucijama, koji su bili „eksterni faktori“ u odnosu na proizvođače (seljake) i poljoprivredni sektor kao takav. U tom smislu, koncept modernizacije poljoprivrede je, sa svim svojim pozitivnim aspektima, ipak značio „suštinski raskid sa postojećom praksom i tipovima diskursa u vezi sa ruralnim područjima“ (van der Ploeg and Long, 1994: 2). Navedeni autori, u vezi ovog procesa, ističu sledeće: „Praksa modernizacije je bila (a i dalje je) oblikovana nizom eksternih intervencija, najčešće centralizovanih u državnim agencijama sa ciljem da se uvedu novi organizacioni modeli za bavljenje poljoprivredom, nove međusobne veze između poljoprivrede, tržišta i tržišnih agencija, nove tehnološke inovacije smišljene da zamene postojeće tehnike i znanje, nove forme socijalizacije i tehno-ekonomskog treninga, i poslednje, ali ne i najmanje važno, novi modeli za definisanje uloga i identiteta farmera i njihovih supruga“. (Ibid)

Jasno je, međutim, da je proces modernizacije bio neminovan sa stanovišta suštinskih društvenih promena i razvoja, koji su ostvareni u ruralnim područjima (infrastrukturni razvoj, elektrifikacija, izgradnja puteva, obnova sela, sistemi javnih usluga, uključivanje u globalno društvo itd.). Ovde se, zapravo, ne radi kontrastu modernističkih i tradicionalističkih viđenja koja napadaju ili brane modernizaciju, već o analizi različitih aspekata i posledica modernizacije, kako manifestnih, tako i latentnih. Argumentaciju za ovakav pravac analize vidimo u pogrešnom suprotstavljanju tradicionalnog i modernog (što zapravo jeste jedna od konsekvenci ideje modernizacije), dihotomije modernog grada i tradicionalnog sela, ali istovremeno i dihotomije i u samim ruralnim okvirima, naime „pogrešne dihotomije između nepromenjive ruralne prošlosti i dinamičke ruralne sadašnjosti“ (Woods 2005: 30). U tom se

smislu i sama ruralna sociologija dugo vremena nalazila u krizi, optuživana da je uveliko doprinela razvijanju dihotomnih modela tradicionalno-moderno i bila „*intelektualni pratilac projekta modernizacije u poljoprivredi*“, državnih institucija i programa, koji su eksplicitno imali za cilj transformaciju tradicionalnih praksi u poljoprivredi u moderne, dinamičke, optimalne, prihvatljive obrasce razvoja poljoprivrede.

Izlaz iz ove krize, prema nekim autorima (Wiskerke 2004: 47) zapravo se vidi u refleksivnoj analizi uticaja modernizacijskih procesa u poljoprivredi. Modernizacija u poljoprivredi implicirala je tzv. produktivizam, kao dominantni trend od kraja Drugog svetskog rata pa sve do kasnih osamdesetih godina prošlog veka. Modernizacija je, kao uostalom i ZAP (Zajednička agrarna politika EU), imala za cilj povećanje produktivnosti poljoprivrede, tehnički progres, intenzifikaciju (veću produktivnost, investicije u mehanizaciju i infrastrukturu, hemizaciju itd.), koncentraciju (maksimizaciju dobiti i smanjivanje troškova, povećavanje poseda, marketing proizvoda) i specijalizaciju proizvodnje. Intenzivna modernizacija i produktivizam doveli su do istiskivanja značajnog dela populacije iz sektora poljoprivrede, gubitaka radnih mesta, ali i stvaranja novih, kako u gradovima, tako i u ostalim segmentima ruralne ekonomije (npr. prerađivačka industrija, industrija inputa i tome sl.).

Trend deagrarizacije se dešavao gotovo svuda u razvijenim zemljama, ali se mora naglasiti da svaka nova tehnologija, iako može da ukida radna mesta, istovremeno i stvara brojna nova radna mesta, često drugačija po tipu, prirodi, zahtevima i sl. Modernizovana poljoprivreda, koja je orijentisana ka ekonomiji obima, maksimizaciji dobiti i snižavanju troškova, specijalizaciji, intenzifikaciji i koncentraciji, proizvela je i neželjene posledice. Ipak, „na globalnom nivou, u smislu osnovnog cilja povećanja poljoprivredne proizvodnje, produktivizam se nedvojbeno smatra uspehom“ (Woods 2005: 51).

Međutim, na mnogo drugih nivoa, negativne posledice modernizacije u poljoprivredi u velikoj meri dominiraju diskusijama u vezi sa agrarnom

politikom i budućim trendovima razvoja poljoprivrede, koje se često nazivaju post-produktivizmom, koji je takođe izložen kritikama. Kao neke od negativnih posledica modernizacije u poljoprivredi mogli bismo navesti: ekološke probleme, probleme u vezi sa bolestima životinja i ljudi; posledice korišćenja GMO tehnologije na ljudsko zdravlje, prirodno okruženje i nacionalnu ekonomiju; gubljenje radnih mesta usled „ekonomije obima“ i sve veća zavisnost farmera od eksternih inputa i tokova novca - kredita, subvencija...) i ranjivost ovog sektora (od opšteg – javnog značaja za svako društvo) na opasne fluktuacije na nacionalnim i globalnim tržištima itd.

Smanjivanje udela farmerske populacije, kao posledica modernizacije, „preoblikovalo je farmere u „agrarne preduzetnike“ koji se upravljaju prema logici tržišta“ (van der Ploeg *et al.* 2000: 401). Neosporna je činjenica da se – u skladu sa principima modernizacije – tehnološki, ekonomski i politički-institucionalni modeli razvoja nameću nedovoljno nerazvijenim poljoprivrednim sistemima i društvima. Međutim, sve su učestalije kritike makro trendova u razvoju poljoprivrede, u smislu tzv. „kulturno ofanzivnog širenja avangardnog bavljenja poljoprivredom (velike farme), koje se postavljaju kao normativni model“ (van der Ploeg and Saccomandi 1995: 10) za sve one koji žele da učestvuju u postojećoj agrarnoj areni. Sve više i istraživači iz zemalja Centralne i Istočne Evrope naglašavaju različite socio-ekonomske i političko-institucionalne kontekste koji su prisutni u razvijenim zemljama Evropske unije, novim članicama i zemljama u „tranziciji“. Po njihovom mišljenju, potrebno je napraviti razliku između onoga što se naziva „evropskim modelom poljoprivrede“ i „razvojne strategije za poljoprivredu“, koja nastoji da podigne nivo prihoda na gazdinstvu za veliki broj malih farmi-farmera u ruralnim područjima ovih zemalja, a koje prema podacima FAO-a (uključujući i evropske zemlje bivšeg SSSR-a) iznose oko 112 miliona ljudi (Petrick and Weingarten 2004).

Modernizacijska paradigma u poljoprivedi ili nestanak seljaštva – razseljačivanje (engl. *de-peasantiation*) ima(la je) sledeće tendencije (van der Ploeg 2005):

- sistem integracije koji zamenjuje borbu za autonomijom;
- razvoj resursne baze u skladu sa zavisnošću od tržišta i eksternim nalogima i sankcijama;
- „poveštačenje“ procesa proizvodnje, koji uključuje sve veće udaljavanje od prirode.

Gde god ove tendencije preovladaju, nastaje preduzetnički ili korporativni način poljoprivredne proizvodnje, koji je potpuno različit od seljačke. Jedna grupa autora (van der Ploeg 2003; van der Ploeg *et al.* 2000; van der Ploeg 2008) zastupa prilično „provokativno“ mišljenje a to je da su uslovi koji su stvoreni kao posledica modernizacije u poljoprivredi doveli su do neke vrste ponovnog „poseljavanja“ farmera, koje se posmatra kao odbrambena reakcija farmera na ovakve uslove. Jedan od ključnih odnosa koji se analizira je, s jedne strane, odnos nesigurnosti i *zavisnosti* koji proizvodi ovakav sistem i sa druge strane, *autonomije* za koju se farmeri bore (kao vid reakcije na nametanje modernizacijskih modela razvoja).

Refleksivna kritika negativnih modernizacijskih efekata u poljoprivredi, u ruralnoj sociologiji praktično je inicirana tzv. pristupom koji je orijentisan na aktere (engl. *actor-oriented approach*) koji svoje korene ima u sociologiji i antropologiji kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka i koji pravi otklon od strukturalne analize (Long 2006: 13). Karakteristika ovog pristupa jeste da pokušava da objasni različite odgovore na slične strukturalne uslove, čak i ukoliko se uslovi pojavljuju kao relativno homogeni (Ibid.). Ruralno sociološka kritika modernizacije ukazuje da „farmeri definišu i operacionalizuju svoje ciljeve i prakse upravljanja farmom na bazi različitih kriterijuma, interesa, iskustava i perspektiva. To znači da farmeri, s vremenom, razvijaju specifične projekte i prakse u vezi sa time kako će proizvodnja biti organizovana“ (Long and van der Ploeg 1994, citirano prema Wiskerke 2004: 47). Ovakav pristup doveo je do istraživanja različitih načina/stilova poljoprivredne proizvodnje (engl. *styles of farming*). Istraživanja „stilova“ poljoprivredne proizvodnje na gazdinstvu, zapravo predstavlja kritiku modernizacijskih trendova u poljoprivredi jer se dokazuje da tržište i

tehnologija (kao dva osnovna determinišuća faktora u neoklasičnom ekonomskom shvatanju modernizacije) ne moraju uniformno da determinišu oblik, sadržaj, smer i tempo razvoja poljoprivrede. U okviru ovih faktora konstituiše se prostor za manevar jer „su sami farmeri, kao socijalni akteri, sposobni da definišu i utiču na način na koji se njihova farmerska aktivnost odnosi prema tržištu i tehnologiji. Distanciranje od i/ili integracija u tržište i tehnologije, naravno, nije pitanje kapriciozne odluke. To je pitanje strateškog rezonovanja, koje je ukorenjeno u lokalnu istoriju, ekologiju i preovladavajuće političko-ekonomske odnose“ (van der Ploeg 1994: 9). Ovaj pristup (prepoznat kao veoma važan za teorijsko reutemeljenje ruralne sociologije, vidi Marsden 1990, 2006) naglašava procese rada i upravljanja farmom, specifičnosti mobilizacije i konverzije resursa na farmi, kao i prodaje (komercijalizacije) proizvoda.

Sve navedeno ukazuje na to da društvena teorija razvijenih zemalja uočava da modernizacijska paradigma u poljoprivredi razvijenih zemalja, u određenim aspektima, već odavno doživljava svojevrsnu krizu. Kriza ovakve razvojne paradigme naslutila se već osamdesetih godina dvadesetog veka, pojavom značajnih viškova hrane i nestabilnosti agrarnih tržišta, kao posledica „modernizovane i globalizovane“ poljoprivrede. Otada počinju socioekonomska promišljanja budućnosti evropske poljoprivrede i njene izmenjene uloge u savremenom evropskom društvu. Ova uloga sada se promišlja sa aspekta otklona od produktivizma u poljoprivredi koji se praktično posmatra kao sinomim za posleratni modernizacijski model. Postproduktivistička tranzicija nameće drugačije trendove: ekstenzifikaciju, diverzifikaciju, očuvanje ruralnih područja (prirode, pejzaža), povećanje vrednosti poljoprivrednih proizvoda (vidi, Woods 2005: 54-59).

Mnogi autori (van der Ploeg *et. al* 2000; O'Connor *et al.* 2006; Brunori and Rossi 2000; Wiskerke 2004 i dr.) smatraju da se tu zapravo radi o dvema različitim paradigmatama: s jedne strane, *paradigmi modernizacije poljoprivrede*, koja se ogleda u principima „ekonomije veličine“ („economy of scale“), „koja je dosegla svoje intelektualne i praktične limite“ i s druge strane, *paradigmi ruralnog razvoja*, koju ovi autori

posmatraju mnogo šire od prostog dodatka postojećem obrascu razvoja (modernizacije) poljoprivrede. Referentna grupa autora (van der Ploeg *et al.* 2000: 391) tvrdi da je „paradigma modernizacije, koja je svojevremeno dominirala politikom, praksom i teorijom, zamenjena paradigmom ruralnog razvoja“. I drugi autori (O'Connor *et al.* 2006: 3) ističu nove razvojne trendove: „Na mnogim različitim, ali snažno međusobno povezanim nivoima, Evropa pravi otklon od modernizacije u poljoprivredi ka ruralnom razvoju. Ovaj drugi model polako se utemeljuje kao vodeći princip u formulaciji politika, razvoju preduzeća i kreiranju novih institucionalnih uređenja“.

Pomenuti efekti modernizacije doveli su do krize u poljoprivredi i njenoj vitalnosti kao sektora. Farmeri se suočavaju sa povećanim troškovima, sa jedne i stagnirajućim ili čak opadajućim prihodima, sa druge strane; pritiskom da povećavaju obim proizvodnje, tehničku efikasnost, ubrzano usvajaju nove tehnologije i prilagođavaju marketing strategije i strategije upravljanja farmom; viškovima hrane i borbom za tržišta; nestabilnim tržištima; drugačijim preferencijama potrošača, ekološki pritisci zbog značaja prirodnih resursa kao javnih dobara (vidi, Janković 2012b) i pitanjima dobrobiti životinja. Iako se ovi problemi nisu javljali svugde, u svim granama poljoprivredne proizvodnje na isti način i u isto vreme, možemo tvrditi da je ovaj trend u poljoprivredi širom sveta generalno prisutan. Istraživači već nekoliko godina unazad primećuju da farmeri pokušavaju da odgovore na ovakvu krizu tako što traže izlaze u nekoliko različitih oblika generisanja novih prihoda. Ovde se po mišljenju pomenutih autora, upravo radi o formama (i praksama) ruralnog razvoja, posmatranih u vezi sa poljoprivredom, odnosno, posmatranih na nivou farme (odnosno porodičnog gazdinstva i domaćinstva kao celine).

Prema mišljenjima desetak eminentnih evropskih autora (van der Ploeg *et al.* 2000: 391-395) ruralni razvoj može da se analizira (istražuje) na više različitih nivoa:

- nivoa globalnog društva i njegovih veza sa (multifunkcionalnom) poljoprivredom i različitim funkcijama ruralnih područja;
- nivoa gazdinstava – farmi;

- nivoa lokalnih seoskih zajednica i njihovih aktera;
- nivoa politika i institucija;
- nivoa „multidimenzionalnosti“ ruralnog razvoja.

Struktura ruralnog razvoja na nivou farme, odnosno, tri osnovna tipa odgovora farmera na postojeću krizu u poljoprivredi su: 1. diverzifikacija aktivnosti i prihoda van farme (mešovita gazdinstva) (engl. *pluriactivity*), odnosno, re-utemeljenje resursa (engl. *regrounding*); 2. proširivanje (engl. *broadening*); 3. produbljivanje (engl. *deepening*) (van der Ploeg *et al.* 2000; van der Ploeg 2004; 2008; Wiskerke 2004; O'Connor *et al.* 2006; Knickel and Renting 2000 i dr.).

Pluriactivity: Ovo je način da se prihodi i aktivnosti diverzifikuju, tako što zarada ostvarena van farme (može da) služi za potrebe domaćinstva, odnosno, za potrebe ulaganja u farmu. Ovi prihodi mogu da imaju manje ili veće učešće u strukturi ukupnih prihoda u domaćinstvu. Druga i drugačija strategija usmerena je na nove načine mobilizacije i korišćenja resursa u okviru porodičnog gazdinstva i domaćinstva, ali i ruralne zajednice. Na ovaj način jača se vitalnost farme i njeno održanje. Strategija može da bude i smanjivanje troškova, koje podrazumeva „supstituciju eksterno obezbeđenih inputa sa efikasnijim korišćenjem internih resursa farme“ (ovo se odnosi na reutemeljivanje resursa). To takođe može da uključuje smanjivanje korišćenja eksternih inputa agrohemije, stočne hrane, ali istovremeno i smanjivanje učešća plaćene radne snage ili kredita.

Proširivanje se odnosi na sve češću pojavu da se jedan deo prihoda domaćinstva ostvaruje iz nepoljoprivrednih aktivnosti (odnosno onih prihoda i aktivnosti koje nisu direktno u vezi sa proizvodnjom hrane), a koje se realizuju u okvirima same farme. Ovaj tip prakse ruralnog razvoja podrazumeva različite aktivnosti kao što su:

agroekološke mere: npr. menadžment prostorom, predelima (engl. *landscape management*). Ovakvim i sličnim merama nastoji se umanjiti negativni ekološki efekat intenzivnog bavljenja poljoprivredom. U okviru ovih šema, farmerima je ili plaćena kompenzacija za to što ne obrađuju

neko zemljište (engl. *set aside*) (odnosno napuštaju intenzivnu praksu obrade koja ima negativne efekte) ili usvajaju prakse farm menadžmenta koje imaju pozitivne agro-ekološke efekte (i koje opet mogu da budu povezane sa drugim aktivnostima, na primer, agroturizam ili proizvodnja kvalitetne hrane);

agroturizam: kao odgovor na potrebe urbanog čoveka koji želi da provede slobodno vreme u prirodi (ponuda smeštaja, konzumiranja hrane, ali i direktna prodaja hrane i tradicionalnih proizvoda iz proizvodnje sa farme), kao i seoski turizam u celini (koji, kao turizam u ruralnim područjima, ima čitav niz podvrsta);

nove forme aktivnosti na farmi: npr. ponuda novih aktivnosti (usluga) u okvirima farme za posetioce ruralnih područja - pećanje, lov, jahanje konja, iznajmljivanje biciklova, sportske opreme, ali i proizvodnja biogasa, električne energije (npr. vetrenjače), pružanje drugih različitih vrsta usluga itd. ili diverzifikacija u smislu aktivnosti koje nisu usmerene na proizvodnju hrane, već drugih kultura ili životinja (lan, konoplja, uljana repica, lekovito bilje i tome sl.).

Produbljivanje se odnosi na transformaciju poljoprivrednih aktivnosti koja ima za cilj da se ostvari veći prihod, odnosno, *veća dodata vrednost po jedinici proizvoda*. Znači, umesto prodaje sirovine prerađivačima, farmeri „iza svojih kapija“ sami prerađuju svoje proizvode i na taj način imaju aktivnu ulogu u definisanju specifičnog kvaliteta proizvoda sa farme. Tako oni ostvaruju veće prihode, koje bi inače morali da prepuste npr. prerađivačima (eksternim akterima). Ovo se odnosi na visoko kvalitetne i regionalno specifične proizvode (proizvodi sa zaštićenim i(ili) geografskim poreklom), organsku proizvodnju (koja je subvencionisana i čiji proizvodi imaju veoma visoku cenu na tržištu), direktan marketing i drugo. Sve ove aktivnosti, prema mišljenju mnogih autora, mogu takođe da povećaju zaposlenost na farmi i u lokalnu, da povećaju kontakte i komunikaciju između proizvođača i potrošača i generalno mogu da se posmatraju kao odgovor na potrošačke zahteve u vezi sa kvalitetom hrane, sledljivošću proizvodnje i hranom koja ima distinktivne osobine po pitanju kvaliteta.

Empirijski podaci o ovim tipovima aktivnosti u vezi sa ruralnim razvojem (podaci iz IMPACT projekta koji je obuhvatio 7 zemalja, 11 univerziteta, 36 studija slučaja, vidi O'Connor *et al.* 2006) pokazuju da oko 80% farmera praktikuje neke od pomenutih aktivnosti: više od polovine (51%) farmera bavili su se aktivnostima koje impliciraju „proširivanje“ i „produbljivanje“; 60% farmera su imali neku vrstu aktivnosti po pitanju redukcije troškova. Važno je istaći da se veći deo ovih grupa farmera međusobno preklapa po pitanju ovih aktivnosti. U jednoj drugoj studiji (van der Ploeg 2008) svega 17% farmera nije bilo angažovano ni po jednom od ovih tipova aktivnosti. Na primeru Irske, Kinzela i saradnici (Kinsela *et al.* 2000) pokazuju da je, od seamdesetih do kraja devedesetih, sticanje prihoda van farmi poraslo sa 30% na 44%, a projekcije za 2010. godinu pokazivale su da će čak 60% poljoprivrednih domaćinstava biti angažovano na nekim oblicima vanfarmskih aktivnosti.

Podaci na primeru Holandije (van der Ploeg 2008: 33), kao jednog od najvećeg svetskog izvoznika hrane, ukazuju da je 70-75% farmera sticalo prihode van farmi. Na profesionalnim mlekerskim farmama, oko 30% prihoda je sticano iz ovih izvora (van farmi), a na ratarskim gazdinstvima ovo dostiže brojku od oko 50%. Generalno govoreći, porodični prihodi su veći na ovakvim farmama, nego na čistim poljoprivrednim gazdinstvima koja sve prihode stiču iz poljoprivrede. Na mnogim od ovih farmi aktivnosti se mogu nastaviti upravo zbog toga što se porodično prihod podržava iz drugih izvora, odnosno, putem uključivanja aktivnosti koje smatramo ruralnim razvojem... ukoliko ovo ne bi bio slučaj, mnoge od ovih farmi bi odavno nestale i njihova proizvodnja bi odavno bila preraspodeljena (van der Ploeg and Renting 2000: 538). Ovakve farme nisu novi fenomen. Međutim, „ono što je novo, jeste promenjena uloga ovakvih aktivnosti u procesu ruralnog razvoja“ (Knickel and Renting 2000: 527). Mešovita gazdinstva su dugo vremena posmatrana „kao izraz seljaštva koje nestaje... kao izraz siromaštva“ (van der Ploeg 2008: 33, 159). U razvijenim poljoprivrednim sistemima, prema mišljenju pomenutih autora „to sada predstavlja mehanizam putem kojeg se seljaštvo iznova rekonstituiše“ (ibid. str. 159). Renting i saradnici (Renting *et al.* 2008: 370) smatraju da nacionalne statistike ne ostavljaju

prostora za sumnju da su ovakva gazdinstva „mnogo više od tranzicionog fenomena u modernizaciji poljoprivrede, ali ostaje otvoreno pitanje: da li ona istrajavaju u svom postojanju, jer po sebi predstavljaju vitalnu i održivu strategiju sticanja sredstava za život ili se radi o farmama-farmerima koji su na putu da napuste poljoprivredu“.

Ovakve aktivnosti na gazdinstvima se „povezuju sa blagostanjem“ (Kinsela *et. al.* 2000), odnosno, mogućnostima gazdinstava da aktiviraju svoje resurse (komparativne prednosti) u cilju sticanja konkurentske prednosti i zadovoljavanja određenih potreba (odnosno, svesno odabranih strategija razvoja gazdinstva ili, možda čak, stila života). Važno je da se napomene i sledeće: ove forme aktivnosti u isto vreme predstavljaju i redefinisane odnose grada i sela na drugačiji način i kao takve „povezane su sa transferom resursa iz urbane u ruralnu ekonomiju... mešovita gazdinstva svesno grade svoj život u ruralnim područjima i poljoprivredi, bilo kao hobi, kulturni identitet ili porodičnu obavezu... atraktivnost ruralnog indukuje ovakva gazdinstva na sve većem nivou, a ona su takođe odgovorna za to što održavaju ruralno atraktivnim: tako što omogućavaju ljudima da ostanu u ruralnim područjima ona osiguravaju postojanje dovoljne baze za održavanje lokalnih servisa i puni ekonomski razvoj. Iz tog razloga je ovakva forma aktivnosti na gazdinstvima integralni deo ruralnog razvoja“ (van der Ploeg *et al.* 2000: 397, 398).

Pomenuti tipovi ruralnog razvoja, iako vezani za gazdinstva, nadilaze ovaj nivo zbog toga što su suštinski povezani sa regionalnom, ruralnom, ali i nacionalnom ekonomijom. U tom kontekstu je ovaj pristup odlična polazna tačka za analizu ruralnog razvoja kao *multisektorskog procesa, sa mnogo aktera i nivoa analize* (Knickel and Renting 2000; slično, van der Ploeg *et al.* 2000) i uključuju analize globalnih procesa, struktura i institucija modernizacije u poljoprivredi i individualnih farmi, farmera i njihovih odgovora na ovakve uslove. Kao teorijski i metodološki okvir, ovakav pristup pokazuje sposobnosti da se prevaziđu manjkavosti sociološkog pristupa koji nije (bio) sposoban za mikro-makro translacije, naime, za sveobuhvatnu analizu struktura / institucija i procesa / interakcija.

Posmatrajući ovu i ostale „prakse“ u okviru paradigme ruralnog razvoja, zaključak je da se ove strategije mogu posmatrati u sklopu *vitalnosti* ruralnih područja, koja jednim značajnim delom može biti osigurana upravo kroz ovakve prakse sticanja sredstava za život i na taj način, određene životne stilove *ili čak forme identiteta*, ukoliko se uzme u obzir činjenica da poljoprivreda ima i uvek će imati veliki značaj za ruralna područja i njihov razvoj, naročito u sklopu njene multifunkcionalne uloge.

Međutim, mora biti potpuno jasno da ove i ostale forme aktivnosti gazdinstava/domaćinstava u različitim društveno-ekonomskim i političkim uslovima, imaju drugačiji značaj. Isto tako, mora se napomenuti da ove forme aktivnosti na gazdinstvima ne predstavljaju dominantne razvojne modele. Većina farmi u razvijenim zemljama i dalje snažno sledi modernizacijske/produktivnističke modele razvoja, bilo kao explicitnu, nameravanu strategiju, ili kao inerciju - nužnost, podržanu agrarnom politikom i tržišnim uslovima. U svakom slučaju, sigurno se radi o fenomenu koji zahteva da se poljoprivredi (i njenom značaju za ruralna područja) pristupa na drugačiji način, uvažavajući heterogenost praksi, socio-ekonomskih, kulturno-istorijskih i političkih specifičnosti, naročito sa stanovišta koncepta multifunkcionalne poljoprivrede. Ovakve prakse razvoja gazdinstava se u razvijenim zemljama vide kao aktivnosti u sklopu ruralnog razvoja i liče na neku vrstu „politike ekstenzifikacije“. Ipak, mora se biti oprezan sa ovakvim konceptima „ekstenzifikacije“ (poput one u Zapadnoj Evropi) „jer bi to bilo loše za poljoprivredu koja se još nije razvila“ (Erjavec, E., u Ševarlić i Tomić 2009: 141 - pitanja, odgovori, diskusija).

U uslovima nerazvijene poljoprivrede (Srbija), ruralni razvoj mora da ima drugačije ciljeve, odnosno, mora da se shvati i kao jačanje (modernizacija) poljoprivrede, koja mora da dostigne nivo produktivnosti i konkurentnosti razvijenih zemljama, ali i kao jačanje ruralne ekonomije (direktno ili indirektno povezane sa poljoprivredom), ruralne infrastrukture, sistema usluga, regionalnog (teritorijalnog) razvoja i upravljanja na nivou regiona i lokalnih samouprava (vidi, Janković 2012; Bogdanov and Janković 2013). Ovaj stav, je, međutim, neprecizan

ukoliko se ispusti iz vida heterogenost seljačke-farmerske populacije. Modernizacija je nužna za sve proizvođače u Srbiji, a pogotovo za ekonomski jača, „čista“ poljoprivredna gazdinstva. Ostala, nedovoljno konkurentna gazdinstva, svoju strategiju preživljavanja na tržištu moraju/mogu da traže u nekim od pomenutih formi aktivnosti u ruralnom razvoju. Modernizacija poljoprivrede (i društva u celini) u razvijenim zemljama počela je i trajala skoro čitav vek i obeležena je relativno stabilnom agrarnom politikom (Jankovic 2012: 675) i državnom podrškom konceptu modernizacije poljoprivrede, koji je rezultirao većim prihodima i kvalitetom života farmera, kao i većim kvalitetom života u ruralnim područjima. *U takvim uslovima*, evropski farmeri razvijaju strategije za svoje „preživljavanje“, ali na evolutivno drugačijem modernizacijskom nivou. S druge strane, srpski „seljaci“ i njihova egzistencija danas se najčešće sastoji od borbe protiv siromaštva na modernizacijskom nivou poljoprivrede iz osamdesetih godina dvadesetog veka. Njihova „pluriaktivnost“ i poljoprivreda je često izraz strategije preživljavanja kako bi se izbeglo siromaštvo jer mnogi od njih imaju minimalne prihode iz različitih razloga, a prihodi van farme obično obezbeđuju način da se preživi ili šansu da se deo tih fondova prelije u skromnu poljoprivrednu proizvodnju. Diverzifikacija u Srbiji je tzv. *nemaštinom pritisnuta diverzifikacija* u kojoj su oni u ekonomski nezavidnoj poziciji primorani da traže zaposlenje van farme kao strategiju za preživljavanje. Postojeća struktura zaposlenosti i prihoda ruralne populacije ukazuje da u Srbiji dominira „nevoljom pritisnuta diversifikacija dohotka, kao odraz nepovoljnog ekonomskog okruženja i siromaštva. Upravo struktura prihoda malih ruralnih domaćinstava pokazuje da je diversifikacija iznuđena potrebom smanjenja dohodovnog rizika (vidi, Bogdanov 2007).

Drugi empirijski podaci o diverzifikaciji na gazdinstvima u Srbiji pokazuju da je mogućnost generisanja eksternog dohotka ili dodatnog prihoda na gazdinstvu presudan faktor za smanjenje rizika siromaštva članova porodičnih gazdinstava (Cvejić *i sar.* 2010: 66). Prema rezultatima ovog istraživanja, struktura prihoda porodičnih gazdinstava ukazuje da dohodak od poljoprivrede nije presudan faktor za razdvajanje

gazdinstava u odnosu na definisanu liniju siromaštva, već su to zarade po osnovu zaposlenja u drugim sektorima i različiti oblici socijalnih davanja, posebno penzije. To pokazuje značaj ljudskog kapitala i radne snage i njihove konkurentnosti na tržištu rada, jer ovi faktori imaju najveći uticaj na ekonomski položaj porodičnih gazdinstava. Poljoprivredni dohodak je značajniji izvor prihoda samo za velika gazdinstva, a malim gazdinstvima poljoprivreda obezbeđuje svega 10% ukupnih prihoda, od čega su 4% prihodi po osnovu nadnica; regionalno posmatrano, prihodi od poljoprivrede imaju veći značaj za vojvođanska gazdinstva (28,4%) i za gazdinstva Zapadne Srbije (25,2%), a najmanje diverzifikovan prihod imaju vojvođanska gazdinstva, naspram gazdinstava Zapadne Srbije, koja imaju najveći stepen diverzifikacije. Ovi i drugi podaci potvrđuju tezu da su gazdinstva srednje veličine, mešovitog tipa i diverzifikovanih poljoprivrednih prihoda, najstabilnija u uslovima krize (ibid. str. 66-68).

Farme sa veličinom poseda preko 20ha imaju samo 3,1% domaćinstava u Srbiji i ona koriste 44% poljoprivrednog zemljišta. S druge strane, farme ispod 5ha čine 77,7% od ukupnog broja farmi i koriste 22,5% poljoprivrednog zemljišta. Iako je ova vlasnička struktura slična modelu u južnoj Evropi, u Srbiji postoje određene razlike ukoliko se poredi sa zemljama u okruženju, a tiče se većeg udela farmi veličine od 2-10ha (oko 40%), a koje koriste udeo od 35,3% poljoprivrednog zemljišta. Ova kategorija farmi mogla bi se modernizovati, ali bi isto tako mogla i ići pravcem diferzifikacije kako bi „ostali u poslu“ ili očuvali svoj način sticanja sredstava za život ili životni stil, ili pak identitet u života u ruralnom području. Podaci iz istraživanja autora¹¹ u kojem su istraživana gazdinstva koja intenzivnije sarađuju sa savetodavnom službom (odabrana gazdinstva, obično ekonomski jača) pokazuje da su skoro 50% gazdinstava mešovita, ali skoro 50% tih farmi procenjuje ovaj tip prihoda na farmi kao manje važan. Od ovih 50% koji diverzifikuju, dodatni prihod

¹¹ Istraživanje “Evaluacija rada savetodavne službe APV sa odabranim gazdinstvima” (2011/2012). Koordinator: Zivojin Petrovic, istraživački tim: Dejan Jankovic, Jovana Cikić, Marina Novakov, Marica Petrovic.

je najčešće generisan pružanjem usluga mehanizacijom. Takođe je interesantno da 72,8% istraživanih farmi ne planira povećanje prihoda iz nepoljoprivrednih aktivnosti u bližoj budućnosti. Oni koji imaju takve intencije, planiraju dodatno zaposlenje ili aktivnosti u agro-ruralnom turizmu (oko 36%). Ovo je u skladu sa zaključcima (Bogdanov and Jankovic 2013) da ovaj region (Vojvodina) karakteriše prisustvo prirodnog kapitala i da je više orijentisan ka eksploataciji visokokvalitetnog zemljišta za poljoprivredne svrhe. To ukazuje na potrebu da se kreiraju i angažuju različite politike kako bi se eventualno stimulisao razvoj nedostajućih resursa i diversifikacija, koja ne bi trebalo da se smatra kao suprotnost modernizaciji i koja bi podrazumevala razvoj i diverzifikaciju ruralne ekonomije, zapošljavanja i poslovne prilike. Neke druge analize (Rodić, Bošnjak, Janković, Karapandžin 2013) ukazuju na nepovoljne demografske trendove i samim tim nepovoljnu demografsku situaciju u Vojvodini uopšte, posebno kada je reč o ruralnom stanovništvu. Očigledne negativne demografske promene, svakako će učiniti da modernizacija poljoprivrede i neophodna diversifikacija ruralne ekonomije bude još teža. Imajući u vidu kakve moguće efekte modernizacije u poljoprivredi jedno društvo može da očekuje, „kreatori politike treba da definišu adekvatne politike (ne samo agrarne) kojom bi se zaustavili negativni demografski i ekonomski trendovi i kako bi se obezbedilo očuvanje prirodnog i kulturnog nasleđa ruralnih područja" (Bogdanov 2007: 23) kao podrške ruralnom razvoju i kao politiku koja bi dozvoljavala seoskom stanovništvu da živi i zarađuje u ruralnim oblastima i da se mnogo uspešnije uključi u društvo.

3. REGIONALNI – TERITORIJALNI RURALNI RAZVOJ. OSVRT NA POLITIČKO INSTITUCIONALNE DIMENZIJE

Razumevanje društva i njegovog razvoja iziskuje potrebu da se analiziraju relevantni faktori koji mogu da utiču na brzinu, tok i posledice društvenih promena u ruralnim područjima. Makro nivoi analize daju generalnu orijentaciju (fokus) po pitanju ruralnog razvoja, međutim, tek analiza na nižim nivoima može da otkrije karakteristike kako mogućih pravaca i tokova razvoja, tako i specifičnosti ruralnosti na koju smo usmereni. Sam pojam ruralnog, regionalnog ili lokalnog po sebi – pored ostalih obeležja – implicira izvesnu geografsku i(ili) teritorijalnu određenost ciljeva za bilo koju politiku razvoja (Šljukić i Janković 2015).

Kontekst i značaj ruralnog razvoja nalaže da imamo u vidu kompleksnost različitih nivoa analize i politika (nacionalnih, regionalnih, lokalnih), ali i specifičnosti heterogenih ruralnih područja, koje zaslužuju da budu reflektovane u teritorijalnim politikama ruralnog, odnosno, regionalnog ruralnog razvoja. Istorijski gledano, različite politike koje su bile usmerene prema ruralnim područjima imale su različite ciljeve i zasnivale su se na različitim osnovama: prirodnim resursima, razvoju i transferu tehnologija, ljudskim resursima, ekonomskom kapitalu, socijalnom kapitalu i društvenim mrežama i sl.

Teritorijalnost je okvir u kojem u prvi plan izlaze specifičnosti (potencijali) određenog područja i prostor u kojem mogu da se kombinuju multisektorske mere u skladu sa specifičnostima određenog ruralnog područja. Naglašavanjem teritorijalnosti otvara se prostor za diskurs o egzogenosti i endogenosti u ruralnom razvoju (Janković 2011; Šljukić i Janković 2015). Koncept teritorijalnog kapitala predstavlja zahtev da se teritorijalne razvojne dimenzije (kapaciteti) adekvatnim teritorijalnim politikama transformišu (stave u službu) razvoja određenih područja. U teritorijalnom smislu, ruralni regioni predstavljaju socio-ekonomske jedinice koje imaju svoje strukture i aktore (institucije, formalne i neformalne društvene grupe, potencijale i ograničenja za razvoj) i koje

imaju relativno nisku gustinu stanovništva u manjim urbanim centrima i seoskim sredinama oko njih.

U diskursu o ruralnom razvoju, naročito regionalnom (ruralnom) razvoju, često se koristi pojam *lokalnog razvoja*, koji je još krajem osamdesetih godina prošlog veka s pravom potenciran u jednom relevantnom dokumentu Evropske komisije *The future of rural society* (Bogdanov and Janković 2013). Endogeni potencijali i lokalni-teritorijalni pristup u ruralnom razvoju u politici Evropske unije predstavljali su korak napred u shvatanju da agrarna politika koja je dominirala ruralnom politikom (zajedno sa drugim - obično razdvojenim i često nekoordiniranim – sektorskim – merama), u različitim ruralnim područjima nije dala jednake rezultate po pitanju smanjivanja siromaštva i nejednakosti.

U kontekstu lokalnog ruralnog razvoja i pitanja *koliko „lokalnog“ je „lokalno“?*, Mosli (Moseley 2003: 8) upućuje na činjenicu da odgovor na to pitanje značajno zavisi od niza lokalnih karakteristika „poput gustine naseljenosti, postojećih resursa i administrativne strukture... da lokalno područje mora da bude dovoljno malo da se održi smisao i identitet prostora, volja lokalne populacije da se angažuje i mogućnost stvarne integracije individualnih inicijativa, ali istovremeno da bude dovoljno veliko da može sebi da priušti određenu ekonomiju obima u upravljanju i pružanju usluga, kao i dostupnost dovoljnog asortimana i kvaliteta stručnosti“.

Pojam lokalnog ruralnog razvoja je veoma fleksibilan i suštinski implicira teritorijalni nivo, što znači da se on odnosi i na regionalni nivo koji ne mora biti omeđen strogim administrativnim razgraničenjima, koliko funkcijama, relativno sličnom i integrisanom ekonomijom, socio-kulturnim identitetom i tome slično, a koji čine njegovu komparativnu, odnosno, konkurentsku prednost u odnosu na druga područja – regione (Šire, Bogdanov and Janković 2013). U teoriji se često upotrebljava pojam teritorijalne konkurentnosti koji, pored ekonomskog značenja „mogućnosti da se izdrži konkurencija na nekom tržištu“, podrazumeva istovremeno obezbeđivanje ekološke, socijalne i kulturne održivosti određenog prostora (Leader 1999).

Perspektive politike i prakse ruralnog razvoja važno je barem načelno smestiti u okvire diskusije o endogenim i egzogenim faktorima razvoja ruralnih sredina (vidi, Janković 2011; Bogdanov and Janković 2013). Egzogenost dosadašnjih modela razvoja je očigledna i ogleda se u centralistički planiranim merama i njihovoj realizaciji, kontroli i upravljanju ovim procesima. U ruralnim područjima, ovo se najčešće odnosi na proces modernizacije poljoprivrede ili nekog drugog sektora, industrijalizaciju i urbanizaciju. Ovi elementi, po prirodi stvari egzogeni u odnosu na ruralne sredine, uticali su i utiču na čitav niz društvenih promena u ruralnim područjima. Jedna od osnovnih karakteristika preovlađujućih egzogenih pristupa jeste da se razvoj eksterno planira i određuje, da se on „transplatuje“ u ruralna područja, pri čemu se „benefiti često odlivaju van ovih područja“ (Slee 1993: 43). Sveukupno posmatrano, neke od kritika pojedinih egzogenih pristupa u ruralnom razvoju, kretale su se u pravcu da oni često predstavljaju:

„*zavisan razvoj*, koji se trajno oslanja na subvencije i odluke eksternih, udaljenih centara moći, *poremećen, deformisan razvoj*, koji je podržavao pojedine sektore, određena naselja i određene tipove biznisa (na primer, progresivne farmere), dok je druge zanemarivao, kao što je zanemarivao i ne-ekonomske aspekte ruralnog života, *destruktivan razvoj*, koji je izbrisao kulturne i ekološke razlike mnogih ruralnih područja, *diktiran razvoj*, smišljen od strane eksternih eksperata i planera“. (Lowe 2003)

Nasuprot egzogenim (spoljnim, eksternim) modelima društvenog razvoja, po prirodi stvari, stoje endogeni (unutrašnji, interni). U dualizmu razvojnih modela, endogeni razvoj determinisan je unutrašnjim snagama i resursima, endogenim iniciranjem procesa, participacijom lokalnih snaga u odlučivanju i trasiranju pravaca i dinamike razvoja. U suprotnosti sa egzogenim razvojem, endogeni nastoji da benefite razvoja zadrži u lokalnoj (regionalnoj) ekonomiji, kao i da se razvoj odvija u skladu sa lokalnim vrednostima (Slee 1994: 184). Ključni principi, koji su od osamdesetih godina prošlog veka naovamo vodili ideju endogenog pristupa, ogledaju se u tome da „specifični resursi nekog područja (prirodni, ljudski, kulturni) čine ključ njegovog održivog razvoja“, pri

čemu osnovnu „dinamičku snagu predstavlja lokalna inicijativa i preduzeća“. S obzirom na to da su osnovni problemi vezani za „ograničen kapacitet područja i društvenih grupa da participiraju u ekonomskim i razvojnim inicijativama, fokus ruralnog razvoja bio je na izgradnji kapaciteta (umeća, institucija, lokalnih mreža i infrastrukture), kao i prevazilaženju socijalne izopštenosti“ (Lowe 2003). Sinteza oba modela u *neoendogenom* konceptu može da se predstavi i kao pokušaj da se naglasi nužnost teritorijalnosti u ruralnom razvoju, pre svega kroz uvažavanje lokalnih potreba, participaciju i postepenu decentralizaciju. To znači da lokalne/regionalne potrebe predstavljaju polaznu tačku za razvojne aktivnosti; participacija obuhvata mnoštvo (lokalnih i spoljnih) aktera i mreža odnosa, ali i odgovornosti, koje opet latentno mogu da vode ka većoj koheziji, solidarnosti, razvoju identiteta i podizanju svih vrsta kapaciteta na lokalnom i regionalnom nivou. Egzogeno aktiviranje lokalne dinamike i potencijala (Leader inicijativa kao tipičan primer), kao i saradnja sa egzogenim akterima, finansijskim i drugim ustanovama, u najvećem broju slučajeva *predstavlja nerazdvojni segment ruralnog razvoja*. Sa stanovišta neoendogenog modela, razvoj zasnovan na lokalnim resursima i participaciji može se animirati iz tri pravca: u okviru lokalnog područja, sa intermedijalnog (srednjeg) nivoa i odozgo - sa globalnog nivoa (Lowe 2003).

U čemu se ogleda veza regionalnog i ruralnog razvoja? Ona je prvenstveno sadržana u činjenici da svaki regionalni razvoj, u manjoj ili većoj meri, najčešće obuhvata i ruralna područja. Svaka politika razvoja i revitalizacije ruralnih područja, s druge strane, trebala bi biti uklopljena u regionalni kontekst, sa stanovišta resursa, potreba i mogućnosti za održivost razvojnih rešenja. Pored održivosti, može se razmatrati i pitanje mogućnosti unapređenja i proširivanja uspešnih lokalnih razvojnih inicijativa. Ukoliko razvoj ruralnih područja nastoji da dobije veći značaj u okvirima regionalne politike, onda se nužno radi i o stimulaciji optimalnog, geografski (prostorno) izbalansiranog socio-ekonomskog razvoja.

Mnoge zemlje, a naročito zemlje „u tranziciji“, suočene su sa problemom razvojnih dispariteta, često kao posledicom koncentracije ekonomskog rasta i razvoja malog broja urbanih centara, nejednako raspoređenih u geografskom prostoru. Sistematska stimulacija socio-ekonomskog razvoja, putem adekvatne mreže naselja i njihovih komplementarnih funkcija, predstavlja jedini način balansirano razvoja manjih urbanih centara, koji bi vršili pojedine funkcije u okviru određene teritorije. Na taj se način vrši i stimulacija socio-ekonomskog, *ali i demografskog razvoja i održanja njihovog ruralnog zaleđa*, koje na ovaj način ima mogućnosti za integraciju endogenih inicijativa u šire razvojne okvire. Susret endogenih potencijala i inicijativa sa egzogenim merama podrške, omogućava da se ruralna područja razvijaju u skladu sa svojim mogućnostima i resursima, odnosno, da se uvaži specifičan društveni, ekonomski, ekološki i konačno, kulturno-istorijski kontekst razvoja. To znači da se sa stanovišta regionalnog razvoja „u lokalnu“, daje podrška onim ekonomskim aktivnostima koje su: 1. moguće (sa stanovišta postojećih resursa), 2. održive i 3. koje mogu da dovedu do stimulacije ostalih ekonomskih aktivnosti u području, 4. imaju niz ostalih razvojnih implikacija na šire područje (Janković 2011; Janković and Novakov 2013). U tom kontekstu autori Rauh, Bartels i Engel ističu da „*ruralni razvoj zahteva regionalni pristup*“ (Rauch, Bartels and Engel 2001: 1).

Karakteristike određenih područja (teritorija) u smislu njihovog ljudskog, ekonomskog, prirodnog, fizičkog (izgrađenog), socijalnog, kulturnog, političkog i drugog kapitala, oblikovane su istorijskim specifičnostima, ljudima i karakterom njihovih društvenih veza i složenim odnosima i međuuticajima sela i grada (šire, Šljukić i Janković 2015).. Najčešće je prisutan čitav niz elemenata u složenoj društvenoj stvarnosti svakog pojedinog ruralnog područja i oni, u kontekstu prosperiteta određenog područja, po redu važnosti mogu da budu sledeći:¹²

¹² Navedeno prema rezultatima istraživanja sprovedenog sa ekspertima za ruralni razvoj iz zemalja OECD, na temu najvažnijih faktora koji utiču na uspeh vodećih regiona u njihovim zemljama (šire, OECD 2003).

- veće ili manje prisustvo pojedinih tipova kapitala - pogodnosti i resursa (prirodnih ili nastali kao proizvod ljudske aktivnosti);
- transportna infrastruktura;
- specifično kulturno nasleđe i identitet;
- blizina urbanih središta;
- resursi koji mogu da se eksploatišu (npr. rudna bogatstva, vode, termalni izvori, šume...);
- lokalni lideri;
- duh preduzetništva u lokalnoj zajednici i regionu;
- lokalna (javno-privatna) partnerstva;
- postojanje kvalifikovane radne snage;
- postojanje kvalitetnih zemljišnih resursa;
- telekomunikaciona povezanost itd.

Ova obeležja praktično predstavljaju odgovore na pitanja koji su to pokretači socijalne i ekonomske aktivnosti u određenom regionu, koja su osnovna obeležja koja utiču na to da neki region bude razvijeniji od drugog, da li su pravci razvoja determinisani egzogenim (ekonomskim, socijalnim, političkim) ili endogenim faktorima (lokalna organizacija, partnerstva, participacija lokalnog stanovništva itd.), kakav je uticaj egzogenih politika na ove determinante i zašto su neke od politika (mera) manje ili više uspešne u pojedinim regionima. Orijehtacija na teritorijalne pristupe u ruralnom razvoju, kao i isticanje teritorijalnog kapitala kao koncepta je u proteklih dve decenije godina sve prisutnije, naročito u kontekstu regionalnih politika koje je predstavio OECD (OECD 2001; 2003).

Postoji mnogo razloga za logiku teritorijalnog pristupa u ruralnom razvoju, a među njima mogli bi istaći sledeće (prema, OECD 2001; 2003; Rauch, Bartels and Engel 2001; World Bank 2003; Schejtman and Berdegúe 2008):

- Ruralne oblasti su heterogene prema svojim osobinama (prirodne, ekonomske, kulturne, demografske, istorijske...) i prema tome, razvojne mere i politike treba da budu prilagođene potencijalima i ograničenjima sa kojima se one suočavaju;
- Potrebno je povezati nacionalne i sektorske programe sa lokalnim inicijativama i lokalnim potrebama koje postoje u određenim ruralnim područjima. Sektorski pristupi nisu više dovoljni za rešavanje brojnih problema koje postoje u ruralnim područjima, a koje se odnose na siromaštvo, nezaposlenost, kvalitet života i sl. To uslovljavaju i principi jednakosti, ravnomernog regionalnog razvoja i socijalne kohezije. Takođe, makro strategije i reforme često nisu bile dovoljne da na adekvatan način reše heterogene probleme ruralnih područja, a sa druge strane bilo je potrebno pronaći pravi balans mera i politika.
- Teritorijalni pristup usmeren je ka većoj integraciji kroz decentralizovan pristup iz razloga što su projekti integralnog ruralnog razvoja (1970-tih) bili u pravu po pitanju ideje integracije, ali u krivu po pitanju načina na koji je to realizovano (implementacija top-down, odozgo na dole, bez participacije, decentralizacije, u različitim političkim okruženjima)
- ruralna područja u velikoj meri moraju da se posmatraju kao resurs u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i svakom drugom smislu, naročito s obzirom na prirodne resurse (zemlja, voda, vazduh, biodiverzitet...), funkciju proizvodnje hrane, ostale funkcije (i javna dobra) koje ona i multifunkcionalna poljoprivreda poseduju. U tom kontekstu, i ruralna populacija treba da dobije ulogu subjekta, a ne objekta razvoja.

Tabela 10: Nova paradigma za politike ruralnog razvoja

	Stari pristup	Novi pristup
Opšti cilj	Proizvodnja i ekonomski rast	Održivi menadžment lokalnih resursa
Specifični ciljevi	Prihod na gazdinstvu, konkurentnost gazdinstava	Konkurentost ruralnih područja, valorizacija lokalnih resursa
Ključni sektori	Poljoprivreda	Različiti sektori ruralne ekonomije
Osnovni Instrumenti/alati	Subvencije	Investicije
Ključni akteri (individualno)	Farmeri	Ruralni preduzetnici
Strateške kompetencije individualnih aktera	Farm menadžment i nove metode u poljoprivrednoj proizvodnji	Preduzetnička vizija integracije poljoprivrede sa ostalim aktivnostima
Ključni akteri (institucionalno)	Nacionalne vlade	Svi nivoi (nad nacionalni, nacionalni, regionalni, lokalni)
Institucionalni pristup	Top down (Vlada)	Bottom up (Governance)

Izvor: Bogdanov and Janković 2013, prema Vittuari, Bogdanov and Meyers 2012: 183

Sam pojam ruralnog razvoja je širi okvir od regionalnog razvoja, jer u sebe, pored regionalnog pristupa, uključuje i čitav niz sektorskih pristupa, ali i pristupa sa lokalnog nivoa (vidi, Janković 2011; Šljukić i Janković 2015). Regionalni ruralni razvoj je, prema pojedinim mišljenjima, suštinski orijentisan ka ljudima sa ciljem smanjivanja masovnog ruralnog siromaštva (Rauch, Bartels and Engel 2001; World Bank 2003), a koje se može postići optimalnim razvojem pomenutih dimenzija, u okvirima neke manje ili veće teritorije. Prema mišljenju ove grupe autora (Rauch, Bartels and Engel 2001: 13, 14), postoje određene zajedničke osobine zbog kojih su ruralna područja više izložena siromaštvu i ranjivosti:

1. ograničene prilike-mogućnosti, pre svega, za radna mesta;
2. neadekvatna dobra i sposobnosti za njihovo iskorišćenjavanja i stvaranje novih;
3. institucionalne prepreke koje ograničavaju ruralnoj populaciji adekvatan pristup uslugama, informacijama i tržištu i
4. neizbalansirane strukture moći - nedovoljan politički uticaj i kupovna moć ruralnog stanovništva.

Teritorija u kontekstu regionalnog ruralnog razvoja ne mora biti omeđena strogim administrativnim razgraničenjima, koliko funkcijama, relativno sličnom i integrisanom ekonomijom, socio-kulturnim identitetom i tome slično, a koji čine njegovu komparativnu prednost u odnosu na druga područja - regione. U teoriji se često upotrebljava pojam *teritorijalne konkurentnosti* koji, pored ekonomskog značenja „mogućnosti da se izdrži konkurencija na nekom tržištu“, podrazumeva istovremeno obezbeđivanje ekološke, socijalne i kulturne održivosti određenog prostora. U pojedinim pristupima ovoj materiji (Leader 1999: 5) govori se o četiri dimenzije teritorijalne konkurentnosti: *socijalna konkurentnost* – sposobnost aktera da uspešno delaju zajedno na bazi zajedničkih vizija, u vezi sa razvojnim projektima podržani saradnjom između različitih institucionalnih nivoa; *ekološka konkurentnost* – sposobnost aktera da najbolje iskoriste svoje okruženje, čineći ga distinktivnim elementom svog područja, pri čemu se istovremeno osigurava očuvanje i revitalizacija njihovih prirodnih resursa i nasleđa; *ekonomska konkurentnost* – sposobnost aktera da kreiraju i zadrže maksimum dodate vrednosti u okvirima područja jačanjem veza između sektora i pretvaranjem kombinovanih resursa u sredstva, kojima stiču prednosti u cilju podizanja vrednosti i distinktivnih obeležja svojih lokalnih proizvoda i usluga; *pozicioniranje u globalnom kontekstu* – sposobnost aktera da pronađu ulogu svog područja u odnosu na druga područja i spoljašnji svet, na takav način da detaljno razviju plan razvoja svoje teritorije i osiguraju njegovu vitalnost u okvirima globalnog konteksta.

U Lider pristupu, koji bi mogao da posluži kao paradigma teritorijalnog principa u ruralnom razvoju, identifikuju se sledeće osnovne komponente pomenutih dimenzija:

Tabela 11. Osnovne komponente teritorijalnog kapitala i njihovi međusobni odnosi.

	Ekološka konkurentnost	Socijalna konkurentnost	Ekonomska konkurentnost	Pozicioniranje u globalnom kontekstu
Fizički resursi	X		X	
Ljudski resursi	X	X		
Kultura/Identitet		X		
Know-how/Veštine		X	X	X
Upravljanje i finansijski resursi		X	X	X
Aktivnosti / biznis kompanije			X	
Tržišta / eksterne veze	X		X	X
Percepcija / Imidž	X			X

Izvor: Leader 1999: 22, 23

Kao što se u tabeli može videti, svaka od ovih komponenti, na određen način, može da doprinese povećanju teritorijalnog kapitala i konkurentnosti. Jasno je, međutim, da je njihovo razdvajanje analitičke prirode, jer su korelacije sa osnovnim (pripadajućim) dimenzijama i moguće međusobne korelacije svakako višestruke. Tako na primer, pored korelacija koje su navedene u tabeli, sastavni deo ekološke konkurentnosti svakako mogu da predstavljaju i *znanja* i *umeća* koja ljudi poseduju (npr. znanja o tehnologiji poljoprivredne proizvodnje, koja može manje ili više da ugrožava životnu sredinu), ali i *institucionalna* briga o stanju životne sredine i održivom upravljanju prirodnim resursima. Na ekonomsku konkurentnost svakako utiču ljudski resursi kao

takvi, ali i kultura („socijalno kulturni mentalitet“ ljudi) i identitet određenog područja, koji može da se gradi na tradicionalnim proizvodima, zanatima, lokalnoj kulturi koja može da bude integrativan faktor, kako unutar neke teritorije (regiona), tako i distinktivan (prepoznatljiv) faktor naspram eksternih struktura i aktera i koja kroz različite aktivnosti može da bude ekonomski valorizovana. To isto važi i za pozicioniranje teritorije u globalnom kontekstu, na koje u velikoj meri utiče socio-kulturni identitet (šire o tome, Ray 2006b) i ekonomska aktivnost preduzeća i razvijenost preduzetničkog duha u određenom regionu, kao što i ova aktivnost zajedno sa socio-kulturnim karakteristikama može da bude relevantan faktor u percepciji i kreiranju imidža neke teritorije.

Sociološki posmatrano, „teritorijalnu konkurentnost“ ne bi smeli da razumemo suviše usko, isključivo u ekonomskim terminima, kao sredstvo koje ima cilj/svrhu povećanje konkurentnosti nekog prostora u globalnim (tržišnim) okvirima, već u smislu regiona koji predstavlja okvire u kojem se delanje i odlučivanje „lokalne“ populacije zasniva na pravcima njihove volje i aspiracija, regionalne prostorne blizine, kao „iskustvene osnove koja služi kao strukturalna osnova za nastanak svesti o odgovornosti“, „kompetencija za delanje i upravljanje“, kao mogućnost *unutar-* i *međuregionalne* saradnje i razmene iskustava (a ne jačanja autarkije i (ili) protekcionizma), kao način za minimiziranje efekata uticaja globalnih tržišta i tome slično (šire, Müller 1998: 185-189).

Pojedini autori pored socijalne, ekonomske, ekološke, ističu još i političko-institucionalnu dimenziju (Rauch, Bartels and Engel 2001) i kulturnu dimenziju regionalnog ruralnog razvoja (Murdoch *et al.* 2003). Integracijom ekonomske i kulturne dimenzije pojedini autori (Ray 2006b) upućuju na tzv. „kulturnu ekonomiju“ (engl. *culture economies*), koja izvire, kako iz aktuelnih trendova regionalizacije i evropske politike ruralnog/teritorijalnog razvoja, tako i iz „drugačije prirode post-industrijskog potrošačkog kapitalizma“. Ovaj pristup postavlja kulturu kao osnov teritorijalnog identiteta, pri čemu ona vrlo široko podrazumeva čitav niz markera poput različitih jezika i dijalekata, hrane, folkloru,

zanata, istorijskog nasleđa, ali i prirodnog (specifičnog) okruženja. Pritom je određena teritorija, u proizvodnom smislu, okrenuta ka negovanju i (ili) konstrukciji teritorijalnog identiteta koji je valorizovan kroz različite proizvode i usluge koje se nude korisnicima ruralnog prostora i „potrošačima“.

Važno je istaći uticaj potrošača (konzumerizma) u ekonomskoj dinamici ruralnih područja. Prema Klarku (Clarke 1998: 251), potrošnja se istovremeno predstavlja kao forma zadovoljstva, ali istovremeno i kao forma *socijalne kontrole*, sistemske dimenzije društva, preko koje „kapitalizam ostvaruje sopstvenu reprodukciju“. Postmoderno društvo je značajno potrošačko društvo. U razvijenim zemljama ruralna ekonomija je značajno diverzifikovana, a agrobiznis generalno daleko prevazilazi granice primarne proizvodnje i prestaje da bude isključivo ruralnog karaktera. On povezuje sektore usluga, turizma, industrije, povezuje *urbano i ruralno na kvalitativno drugačiji način*. Prevazilaženje naturalnog karaktera i uključivanje poljoprivrede u (potrošačku) tržišnu ekonomiju, dovodi do situacije u kojoj „ona svoje postojanje duguje zahtevima koji su potrošačke prirode i koji leže daleko izvan ruralnih područja“ i pod uticajem je „polivalentnije ruralne scene i regulativnih struktura“ (Marsden 1999: 507; 1998).

Diskusija o teritorijalnosti, regionalnom ruralnom razvoju, „lokalnosti“, nameće potrebu da se istaknu i određeni preduslovi za ostvarivanje teritorijalnog ruralnog razvoja. Lokalni razvoj, oličen u upravljanju na nivou, kako lokalnih, tako i regionalnih (samo)uprava, može se ostvarivati samo ukoliko postoje *političko institucionalni preduslovi*, prirodni, ekonomski, kulturni i dr. resursi i ljudi koji bi bili sposobni da prepoznaju, aktiviraju i održivo (is)koriste potencijale nekog područja.

3.1. Regionalizacija i decentralizacija kao važni preduslovi ruralnog razvoja

Razvojni dispariteti i demografska slika Srbije (naročito ruralne Srbije), koju karakterišu migracije i demografski rast par ključnih urbanih centara, priliv stanovništva i stihijsko stvaranje prelaznih zona prigradskih naselja i demografska pasivnost i ispražnjenost mnogih ruralnih područja, navode da su ovi kriterijumi itekako važni u analizi mogućih pravaca i principa regionalizacije.

Region, kao razvojna kategorija, mora da pruži okvire za sistematsko razvijanje mreže naselja, adekvatnu ekonomsku i prostornu preraspodelu privrednih kapaciteta, supsidijarnu raspodelu moći i vlasti, kao podršku lokalnim-regionalnim inicijativama (uz istovremenu odgovornost za određene razvojne aktivnosti kojima se upravlja sa regionalnog nivoa). Iako postoje regioni različitih veličina (kao uostalom i lokalne samouprave različitih veličina), region predstavlja optimalnu poziciju za integralno i održivo upravljanje socio-ekonomskim, demografskih, kulturnim i ekološkim razvojem određene teritorije i najbolji kompromis između usitnjenih lokalnih inicijativa i „udaljenih“ globalnih nacionalnih planova razvoja (Janković 2005; 2012a).

Regionalni pristup je spona između lokalnog razvoja i makro politike razvoja globalnog društva, jer omogućava bolju poziciju za dizajniranje, kako lokalnih, tako i globalnih strategija razvoja. Nacionalni – makro okviri – ponekad nisu dovoljno osetljivi na probleme i potencijale različitih ruralnih područja, dok lokalne (endogene) inicijative često nemaju dovoljno snage i mogućnosti integracije u šire razvojne kontekste. Jedna od ključnih funkcija regionalizacije u društvu je ostvarivanje *intra* i *inter* regionalne integracije. Region predstavlja mogućí okvir - odgovor na specifične potrebe građana, mnogo bolje nego što to mogu da učine centralne vlasti, prevashodno na taj način što se političko donošenje odluka „spušta“ bliže građanima i njihovim specifičnim potrebama. Ovo praktično odgovara suštini opšte proklamovanog principa supsidijarnosti,

koji je sadržan i u Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi i Deklaraciji o regionalizmu, koji je donela Skupština evropskih regija, ali i evropskom Ustavu, Mاستrihtskom, Rimskom i Lisabonskom ugovoru (koji ovaj princip operativno još više pojačava).

Iskustva *decentralizacije* drugih zemalja upućuju nas na čitav niz preduslova i fleksibilnih pristupa ovom procesu, koji je dugoročan i društveno specifičan. Istovremeno, kao o jednom od preduslova, ali istovremeno i mogućem rezultatu procesa decentralizacije, možemo govoriti i o regionima i procesu regionalizacije.

Regionalizacija je sa decentralizacijom usko povezan pojam, ali nije identičan, jer decentralizacija ne podrazumeva nužno regionalizaciju, već može imati i drugačije forme decentralizovane uprave. Optimalna regionalizacija podrazumeva proces decentralizacije u formi regiona, ispod kojih obično postoje jedinice lokalne samouprave (opštine). Sam pojam regiona prilično je nejasan i nedovoljno definisan, kako u kvalitativnom, tako i u kvantitativnom smislu. Prema mišljenju Tripkovića, pod regionom bi trebalo podrazumevati „...zasebne, spontano nastale i relativno homogene geografske, istorijske, ekonomske i sociokulturne celine, koje njihovim stanovnicima omogućavaju da na kvalitetniji način ostvare zajedničke potrebe, vrednosti i interese, odnosno, da uspešnije i potpunije iskažu svoj specifičan regionalni identitet“ (Tripković 2007: 485).

S obzirom na to da svaki regionalni razvoj, u manjoj ili većoj meri, najčešće obuhvata i ruralna područja, politike razvoja trebale bi da budu uklopljene u regionalni kontekst sa stanovišta resursa, potreba i mogućnosti za održivost razvojnih rešenja (Janković 2012b). Ukoliko se radi o izolovanim projektima i akcijama lokalnog karaktera u određenom ruralnom području, nakon određenog vremena može se postaviti pitanje njihove održivosti i (ili) komplementarnosti sa određenom strategijom ili prioritetima srednjoročnog ili dugoročnog razvoja određenog područja. Ostvarivanje sinergije u razvoju, kao osnovnog cilja, tada može biti ugroženo.

Ukoliko razvoj ruralnih područja nastoji da dobije veći značaj u okvirima regionalne politike, onda se nužno radi i o stimulaciji optimalnog, geografski (prostorno) izbalansiranog socio-ekonomskog razvoja. Mnoge zemlje, a naročito zemlje „u tranziciji“, suočene su sa problemom razvojnih dispariteta, često kao posledicom koncentracije ekonomskog rasta i razvoja malog broja urbanih centara (npr. u Srbiji, u Beogradu i u Novom Sadu), nejednako raspoređenih u geografskom prostoru. Sistematska stimulacija socio-ekonomskog razvoja, putem adekvatne mreže naselja i njihovih komplementarnih funkcija, predstavlja jedini način balansirano razvoja manjih urbanih centara, koji bi vršili određene funkcije u okviru određene teritorije (pre svega funkcije makroregionalnih centara). Na taj se način vrši i stimulacija socio-ekonomskog, ali i demografskog razvoja i održanja njihovog ruralnog zaleđa, koje na ovaj način ima mogućnosti za integraciju endogenih inicijativa u šire razvojne okvire. U tom kontekstu, pojedini autori s pravom ističu da „ruralni razvoj zahteva regionalni pristup“ (Rauch, Bartels and Engel 2001: 1).

Ista grupa autora (Ibid.: 21) smatra da je od velikog značaja za uspeh pristupa regionalnog razvoja da postoje dobre sektorske politike, ali i da makro uslovi treba da obezbede pravi tip podsticaja. Međutim, „ukoliko odgovarajući institucionalni aranžmani ili uslužni sistemi nisu dizajnirani kroz regionalne programe, većini ljudi, a pogotovo siromašnijem delu, će biti teško da strateški iskoriste podsticaje i veći prostor za manevrisanje, stvoren poboljšanim makro političkim okvirnim uslovima. Ukoliko na regionalnom nivou ne postoje mehanizmi za vertikalnu i horizontalnu koordinaciju, sektorski programi mogu biti neupešni u tome da pomognu ljudima na terenu“ (Ibid.).

3.2. Decentralizacija kao političko institucionalna dimenzija ruralnog razvoja

U ovom delu osvrnućemo se na vezu regionalnog ruralnog razvoja i osnovnih principa decentralizacije, kao njenog političko institucionalnog aspekta, osnovna određenja procesa decentralizacije i ključne aspekte koji predstavljaju preduslove za uspešnu decentralizaciju. Ovo je važno jer se - kao jedan od preduslova uspešnog i efikasnog ruralnog razvoja - decentralizacija mora adekvatno razumeti u svim njenim aspektima: fiskalnom, administrativnom (sektorskom) i političkom.

Za uspešan razvoj lokalnih seoskih zajednica decentralizacija društva predstavlja jedan od, po našem mišljenju, ključnih sistemskih preduslova i možemo je razumeti kao jedan od važnih aspekata regionalnog ruralnog razvoja, odnosno, onaj koji se odnosi na političko-institucionalnu dimenziju regionalnog ruralnog razvoja (Janković 2011). Ukoliko diskurs o endogenim i egzogenim faktorima razvoja lokalnih seoskih zajednica smatramo relevantnim (teorijskim) okvirom u vezi sa ovom problematikom, pitanje decentralizacije na određeni način predstavlja operacionalizaciju ovih teza i političko-institucionalnih preduslova u vezi sa neoendogenim principima razvoja ruralnih sredina.¹³ Ovo ne implicira stav da je neoendogeni razvoj lokalnih seoskih zajednica moguće ostvarivati isključivo u decentralizovanim sistemima, jer decentralizovani društveni sistemi ne predstavljaju *rešenje* ovog problema (već samo jedan od preduslova), ali, istovremeno, oni bi trebali da impliciraju nužnost demokratske decentralizacije određenog društva.¹⁴ Analiza regionalnog ruralnog razvoja, koja je u ovom radu ponajviše utemeljena na teritorijalnom principu, pokazuje da se politikom razvoja užih socio-ekonomskih celina omogućava efekat bolje kontrole tokova novca, znanja, ljudi, resursa uopšte i mogućeg efikasnijeg rešavanja razvojnih

¹³ Ekonomske, ekološke i socijalne aspekte neoendogenog razvoja, takođe svrstavamo rame uz rame sa političkom dimenzijom, odnosno operacionalizacijom elemenata endogenosti i egzogenosti u ruralnom razvoju.

¹⁴ Postoje primeri prilično centralizovanih društveno-političkih sistema demokratskog tipa, koji vrlo uspešno razvijaju ruralna područja i vode računa o selu i seoskoj populaciji, kao jednom od integralnih činilaca za društveni razvoj u celini.

problema, za koje je lokalno stanovništvo po prirodi stvari zainteresovano. Ovo može da bude od velikog značaja za ruralnu populaciju, koja je, u odnosu na „društvo u celini“, često geografski, socijalno, ekonomski i politički izopštena. U adekvatno decentralizovanim sistemima (na regionalnom ili drugačijim nivoima) moguće je podstaći ekonomsku dinamiku, ali i socijalnu koheziju i solidarnost ljudi koji žive na određenoj teritoriji, inovativne pristupe u razvoju, kreiranje specifičnog identiteta i osećaja odgovornosti ljudi za sopstveni razvoj.

U cilju ostvarenja regionalnog ruralnog razvoja od velike važnosti da se prilagode (transformišu) postojeće i izgrade (nove) institucije, jačaju njihovi sveukupni kapaciteti, odgovornost i efikasnost. Adekvatna „*institucionalna arhitektura*“ omogućava uspešno društveno delanje lokalne populacije, u cilju ostvarivanja sopstvenih razvojnih interesa, u koordinaciji sa „eksternim“ institucijama i akterima. Uspešnost se ovde u prvom redu odnosi na uspešnu artikulaciju, zatim promociju i konačno, delanje zarad ostvarivanja kolektivnih interesa određene teritorije-regiona. U skladu sa neoendogenim principima razvoja, razvojne aktivnosti trebalo bi da su u skladu sa postojećim potencijalima za razvoj i konkurentskim prednostima, bilo da se radi o ekonomskim, socio-kulturnim ili ekološkim aspektima.

Pomenuta institucionalna arhitektura u najužoj je vezi sa mogućnošću regionalnih i lokalnih institucija da delaju u skladu sa interesima populacije koju zastupaju, odnosno, u vezi je sa političko institucionalnom dimenzijom teritorijalnog razvoja. Pojedini autori (Schejtman and Berdegué 2008: 21, 22) institucionalnu razvijenost eksplicitno ističu u definisanju teritorijalnog razvoja kao „procesa usko povezane proizvodne transformacije i institucionalne promene ruralnih teritorija, čiji je cilj smanjivanje siromaštva i nejednakosti. Iz ove definicije proizilazi da teritorijalni ruralni razvoj istovremeno počiva na njegova dva stuba: proizvodnoj transformaciji i institucionalnim promenama...upravo kroz institucionalni razvoj, geografski prostor postaje „teritorija“ koja se razumeva kao ruralni prostor sa svojim

identitetom i međusobno usaglašenim razvojnim projektom čime je ona, prema tome, socijalna konstrukcija“.

Za pojašnjenje lokalnog i(ili) regionalnog ruralnog razvoja u kojem lokalnim samoupravama u Srbiji pridajemo veliki značaj, značajno je pojasniti danas aktuelan pojam *governance* koji se izvodi iz pojma *government*, koji upućuje na termine vlade, države, uprave, odnosno, na „tradicionalne formalne institucionalne strukture i mesta donošenja odluka u modernoj državi“ (Stoker 1997, prema Marsden and Murdoch 1998: 1). S druge strane, u društvenoj teoriji koja raspravlja o pitanjima ruralnog (ali i urbanog) razvoja, pojam *governance* usmerava pažnju na drugačije, „nove procese vladanja, upravljanja“, drugačije razumevanje brojnih aktera i složenosti njihovih veza. Vuds (Woods 1998: 14, 15) napominje da *governance* podrazumeva redefinisane uloge lokalne uprave, kao isključivog snabdevača i odgovornog aktera za sistem usluga. Zigmunt Bauman ukazuje na sociološki važnu činjenicu da upravo mogućnost ljudi da učestvuju u nečemu znači neku vrstu „izbora kao izraza praktikovanja slobode“, jer, po njegovom mišljenju, „*ljudi se bune protiv svojih životnih uslova ili protiv pravila životne igre mnogo manje zbog toga što im se ne dopada nova realnost koja je rezultat te promene, nego to rade zbog načina na koji je to došlo – to jest, zbog toga što su ih dotle doveli, a da ih nisu pitali za mišljenje*“ (naglasio D.J.) (Bauman 2009: 49).

Prema našem mišljenju, za uspešan razvoj lokalnih seoskih zajednica decentralizacija društva predstavlja jedan od ključnih sistemskih preduslova kojim se mogu jačati lokalni upravljački resursi/kapaciteti. U tom smislu, decentralizaciju moramo razumeti kao jedan od važnih aspekata regionalnog ruralnog razvoja, odnosno, političko institucionalnu dimenziju regionalnog ruralnog razvoja. Ukoliko diskurs o neoendogenim faktorima ruralnog razvoja smatramo relevantnim (teorijskim) okvirom u vezi sa ovom problematikom, pitanje decentralizacije na određeni način predstavlja operacionalizaciju ovih teza u političko-institucionalnom smislu.

Decentralizacija (lat. *de i centrum* - od centra) predstavlja diferencijaciju institucija i organizacija u okvirima državne uprave i logički i suštinski je suprotstavljena pojmu centralizacije, ali i povezana sa pojmovima demokratizacije, privatizacije, dekoncentracije, devolucije, regionalizacije i slično. Kao pojam suprotan pojmu centralizacije, decentralizacija, kao gotovo imanentno obeležje, ima određenu vrstu „poželjnosti“ u uređivanju društvenog sistema, kao što je i npr. demokratsko društveno uređenje poželjnije od nedemokratskog. Idealno zamišljeno društvo trebalo bi da bude adekvatno decentralizovano. Međutim, radi se o veoma složenim i dinamičnim procesima za koje ne postoji univerzalno prihvatljiv „recept“ i koji se ostvaruju zavisno od specifičnog društvenog konteksta u kome se decentralizacija odvija, kao i od specifičnosti određenih poslova/funkcija, koje mogu ili ne mogu da se na nivou nekog društva decentralizuju.

Decentralizacija postaje svojevrsan trend naročito sredinom osamdesetih i devedesetih godina prošloga veka, kada mnoge države i razvojne organizacije podržavaju procese decentralizacije u različitim zemljama, u cilju povećanja efikasnosti državnog aparata, ekonomske (fiskalne) efikasnosti, političke integracije, demokratizacije i promocije civilnog društva, kao i razvoja slobodnih tržišta u cilju smanjenja državnog intervencionizma. Slično kao i trend privatizacije, *demokratizacija* je ušla u politički vokabular mnogih zemalja i organizacija i nametnula se kao dominantna paradigma u načinu uređenja društva i sistema državne uprave, u skladu sa već potvrđenim vrednostima demokratizacije i participacije građana u političkom, ekonomskom i svakom drugom vidu društvenog života. Nakon određenih iskustava, u akademskim i političkim krugovima polako se shvata da decentralizacija nije „čarobni štapić“ koji rešava sve probleme, da nije nužna u svim segmentima funkcionisanja države, da može da bude potencijalni izvor brojnih problema u funkcionisanju društva i da predstavlja dugoročan, naporan i od društvenog konteksta zavisian proces.

Proces decentralizacije različito se definiše (Janković 2011). Najjednostavnije rečeno, decentralizacija predstavlja prenošenje (dela ili

celokupnih) nadležnosti – moći i resursa sa viših, centralnih, na niže nivoe upravljanja sa ciljem da se poveća efikasnost i odgovornost vlasti – državnih organa i da se ona približi potrebama stanovnika određene teritorije ili sektora i sa ciljem adekvatnijeg odgovora na probleme u društvu, koji centralne vlasti nisu (ili nisu u dovoljnoj meri) sposobne da uvažavaju i reše. U suštini se radi o problemu institucionalizacije adekvatnog balansa/odnosa moći i upravljanja između nacionalnih i nižih/lokalnih struktura vlasti, odnosno, o davanju prava i/ili limitiranju moći nižih nivoa vlasti. Praktično, radi se o nastojanju da se „donošenje odluka više približi ljudima – građanima“.

Jedna od možda najpoznatijih definicija decentralizacije jeste od Rondinellija (Rondinelli 1980, prema Faguet 1997), koji pod decentralizacijom podrazumeva: „transfer odgovornosti za planiranje, menadžment, prikupljanje i alokaciju resursa od strane centralnih vlasti i njenih organa na: teritorijalne jedinice ili podređene nivoe državnih vlasti; polu-autonomne javne organe vlasti ili korporacije (uključujući i regionalne vlasti); autonomne lokalne ili državne organe; nevladine, privatne ili dobrovoljne organizacije (horizontalna decentralizacija); Ili jednostavnije: prenos javnih nadležnosti, resursa i osoblja sa nacionalnog nivoa na nivo sub-nacionalnih nadležnosti“.

Prema Fageu (Faguet 1997: 4) „decentralizacija se može razumeti kao prenos specifičnih funkcija od strane centralnih (nacionalnih) vlasti, sa svim administrativnim, političkim i ekonomskim obeležjima koje ove funkcije sadrže, na lokalne (i.e. opštinske) vlasti, koje su nezavisne od centra i suverene u okviru legalno ograničenih geografskih i funkcionalnih oblasti“.

Prema Milosavljeviću (Milosavljević 2005: 21, 215, 235, 240) decentralizacija je „prenošenje poslova iz nadležnosti državnih organa u nadležnost lokalne samouprave i drugih autonomnih (nedržavnih) ustanova“, a može biti funkcionalna (oblik decentralizacije koji ne dovodi do stvaranja teritorijalne jedinice, već do prenošenja određenih funkcija - ovlašćenja, poslova i delatnosti - od strane države na određene društvene grupe, institucije ili asocijacije) i teritorijalna (prenošenje od strane

države određenim teritorijalnim kolektivitetima prava da samostalno odlučuju o izvesnim javnim poslovima). Teritorijalna decentralizacija naziva se još političkom decentralizacijom i označava isto što i lokalna samouprava.

Ove definicije otkrivaju da se radi o čitavom spletu društvenih odnosa, aktera i dimenzija koje se u kontekstu decentralizacije pojavljuju. Zato prema Prudhomu (Prud'homme 1994: 1, 2) „biti za ili protiv decentralizacije nije dovoljno. Mora biti jasno: zašto, kada i kako se decentralizacija mora ohrabrivati (ili sprečavati); kakva su prilagođavanja-pregovaranja potrebna; kojim tempom; u kojim sektorima i za koje funkcije treba uvoditi decentralizaciju; koje specifične forme ona treba da ima; na kojim nivoima vlasti ju je moguće najlakše implementirati i koje je mere opreza ili korektivne mere potrebno uvoditi zajedno sa decentralizacijom“.

Mnogi autori (Prud'homme 1994; Faguet 1997; World Bank 1999; Kumar 2004; Frizen and Ong 2008 i dr.) ističu da je popularnost decentralizacije u naučnom i političkom diskursu često povezana sa nekritičkim naglašavanjem njenih potencijalnih koristi, pri čemu se često zaboravlja na troškove (ne isključivo u finansijskom smislu) i rizike koji se kriju u procesima decentralizacije. Istovremeno se naglašava problem „nepostojanja jednostavnog i jednodimenzionalnog, kvantifikovanog indeksa i adekvatnog merenja stepena decentralizacije u određenoj zemlji“ (Shotton 1999: 3).

Decentralizacija i privatizacija su dva povezana procesa, u tom smislu što decentralizacija uključuje privatizaciju kao formu „horizontalne decentralizacije“ i u smislu da i decentralizacija i privatizacija na određeni način predstavljaju načine smanjenja intervencionizma (kontrole i moći) države (naročito uloge centralnih vlasti) u pojedinim sektorima. Ovo u kontekstu privatizacije znači da se određeni sektori i usluge prepuštaju privatnim organizacijama, koje se smatraju efikasnijim, fleksibilnijim i (usled pritiska tržišta) nalaze bolje načine da odgovore na

potrebe korisnika.¹⁵ Međutim, u nešto užem smislu, „decentralizovana vlast se vodi principima političke odgovornosti, dok su privatne organizacije predmet tržišnih regulacija ili voluntarizma (nevladine organizacije). Prema tome, decentralizacija i privatizacija slede prilično drugačije ideološke orijentacije (tržište vs. ne-tržište). Štaviše, privatne organizacije mogu da deluju u strogo centralističkom smislu“ (Rauch 2008: 3). Posmatrano sa aspekta kontrole, pitanje decentralizacije je pitanje javne kontrole vlasti (bilo da je ona delom kontrola centralnih vlasti „odozgo na dole“ ili kontrola putem participacije građana „odozdo na gore“), dok u kontekstu privatizacije govorimo o kontroli koja dolazi od strane tržišta.

Važno je pomenuti da decentralizacija kao takva ima svoje prednosti i mane, kao i da postoje različite forme decentralizacije (dekoncentracija, delegiranje i devolucija (engl. devolution) (Janković 2011).

Dekoncentracija predstavlja „transfer odgovornosti od centralnih vlasti na službenike na nižim nivoima vlasti, pri čemu je i dalje prisutan momenat kontrole odozgo, ali je povećana fleksibilnost lokalnih službenika da donose odluke koje idu u susret lokalnim potrebama i uslovima“ (Rauch 2008: 4; slično Kumar 2004). Prema Prudhomu (Prud’homme 1994: 2; slično Fritzen and Ong 2008; Kumar 2004) dekoncentracija, delegiranje i devolucija (prenos vlasti) predstavljaju forme *administrativne decentralizacije*, pri čemu je dekoncentracija „redistribucija donošenja odluka između različitih nivoa u okvirima centralnih vlasti“. Dekoncentracija „povećava autonomiju osoblja u regionalnim službama... pri čemu se i dalje zadržavaju hijerarhijski odnosi između terenskih službenika i centralnih vlasti“ (World Bank 1999: 108).¹⁶ Milosavljević

¹⁵ Ovdje treba ipak napomenuti da je pitanje društvenog konteksta jedno od najvažnijih prilikom davanja odgovora na pitanje koje sektore-institucije, kada i na koji način prepustiti privatnim organizacijama i regulaciji tržišta. U pojedinim zemljama postoje primeri koji ukazuju da javni sektor u nekim segmentima može uspješnije da funkcioniše od privatnog i *vice versa*.

¹⁶ Jedan tipičan primer dekoncentracije u Srbiji jesu okruzi (obrazovani Uredbom Vlade 1991-92. god), koji predstavljaju područne centre državne uprave i isključivo administrativna područja. U Srbiji ima 29 okruga i oni predstavljaju ispostave republičkih ministarstava i upravnih organizacija, a načelnika okruga imenuje Vlada.

(Milosavljević 2005: 23, 24) u okviru dekoncentracije jasno ističe hijerarhijski odnos definicijom da je u pitanju „organizovanje ispostava centralnih organa uprave na terenu, zbog obavljanja poslova centralne uprave na lokalnom području. Dekoncentrisani organi (područni organi) sastavni su delovi centralnih organa uprave i pod njihovom punom kontrolom.”

Delegiranje predstavlja „transfer odgovornosti na polu-autonomne organe vlasti ili javne korporacije, koje su izvan uobičajenih struktura javnih usluga, pri čemu su one pod indirektnom kontrolom, imaju punu autonomiju upravljanja, a javna kontrola postoji od strane odbora (npr. upravni odbori)“ (Rauch 2008: 4). U okviru ove forme decentralizacije „određene funkcije su prenesene na niže nivoe, koji ipak ostaju značajno odgovorni (ali ne direktno kontrolisani) od centralnog nivoa“ (Fritzen and Ong 2008: 2; slično Prud’homme 1994: 2).

Devolucija predstavlja prenošenje moći na niže političke entitete, pri čemu postoji lokalna demokratska kontrola putem izabраних predstavnika; oni su legalni entiteti sa pravom da kupuju, prodaju i poseduju imovinu; imaju nezavisne finansijske resurse i budžete i punu kontrolu nad osobljem/službenicima“ (Rauch 2008: 4). Ova poslednja forma praktično pokriva sve vrste prenosa odgovornosti: kako za donošenje odluka i upravljanje, tako i za finansijsku odgovornost za aktivnosti koje se sprovode. Prema mišljenju nekih autora (Vučetić i Janićijević 2006: 13, 14) „ukoliko se prenosi i zakonodavna vlast, tada možemo govoriti o devoluciji, a ukoliko je reč o donošenju zakona u materijalnom smislu, kao opštih pravnih akata koji izvorno/inicijalno uređuju pravne situacije (odnose) stanovnika određenog dela državnog područja, onda možemo govoriti o *autonomiji* (grčka reč čiji je izvorni smisao samozakonodavstvo). Ovi zakoni autonomnih teritorijalnih jedinica imaju uži teritorijalni domašaj – primenjuju se na onom području koje ima autonomni status. Međutim, za razliku od države, autonomne

„Okrug, dakle, nije ni oblik decentralizacije, ni regionalizacije, već jedino područni centar bez ikakvih izvornih nadležnosti“ (Milosavljević 2005: 24).

jedinice nemaju suverenu vlast prinuđivanja na svojoj teritoriji“.¹⁷ Decentralizacija se, takođe, može deliti i na osnovu još nekoliko aspekata (uglavnom u materiji kojom se bavi upravno pravo), na primer, teritorijalna i neteritorijalna (funkcionalna) (čiji podvidovi su realna/stvarna i personalna decentralizacija), zatim se teritorijalna opet može deliti na prostu i potenciranu; postoje opet podele na normativnu, upravnu¹⁸ i sudsku decentralizaciju itd. (šire o tome, Vučetić i Jančićević 2006). Ovim podelama se nećemo dalje baviti.

U skladu sa idejama o demokratizaciji društava, decentralizacija predstavlja poželjan način institucionalizacije odnosa moći i vlasti među (pre svega) državnim organima i upravom, a zatim (u horizontalnom smislu) i prepuštanja određenih tipova usluga privatnim organizacijama, javno privatnom partnerstvu, nevladinom sektoru (civilnom društvu). Međutim, postoji nekoliko suštinskih dilema u vezi sa decentralizacijom i to pre svega: koji su to preduslovi za uspešnu decentralizaciju, koji su njeni modaliteti i ko su akteri koji preuzimaju decentralizovanu ulogu i odgovornost za svoje aktivnosti. Konačno, na opštem nivou može se diskutovati o prednostima i nedostacima decentralizacije, ali svaki od tih argumenata ima svoju snagu, opet, isključivo imajući u vidu jasno određeni društveni kontekst u kojem se decentralizacija odvija. Kao obavezan pratilac diskusije o decentralizaciji, sistematizacija *pro i contra* argumenata je gotovo uvek prisutna u literaturi koja se bavi ovom tematikom, ali ovom argumentacijom se u ovom radu ne možemo baviti¹⁹.

Jedno od najvažnijih pitanja decentralizacije je, znači, borba oko odnosa moći i prava na odlučivanje, pre svega na političkom nivou (koji u sebe uključuje i ekonomske i ostale nivoe društvenog delanja). Ključno je, međutim, što procesi decentralizacije zavise od postojanja političke volje i konsenzusa oko osnovnih principa i modela decentralizacije. Zato je

¹⁷ U kontekstu autonomije, autori ističu da postoje tri njene vrste: društveno politička, kulturna i ekonomska autonomija.

¹⁸ Pri čemu se dekoncentracija može smatrati upravnom decentralizacijom.

¹⁹ Šire o pro i contra argumentima u vezi decentralizacije različitih autora u Janković 2011.

jedna od *ključnih opasnosti ovog procesa samo promena forme vladanja postojećih vladajućih struktura, uz dalje prisutne hijerarhijske odnose* (koji prividno ne postoje, ali u suštini mehanizmi kontrole samo dobijaju drugačiji oblik).

Iskustva decentralizacije širom sveta upućuju nas na činjenicu da je „*nepostojanje političkog konsenzusa ključna „pogrešna“ pretpostavka (killer assumption)*“ (Rauch 2008: 7) u mnogim društvima koja pokušavaju da podstaknu decentralizacione procese. *Sa stanovišta političkih aspekata decentralizacije* pitanje političke volje kao ključnog faktora, pogrešno je iz razloga „što je nerealno pretpostaviti *potpunu* političku volju u prilog decentralizacije i njen nedostatak je više pravilo, nego izuzetak... ono što je široko rasprostranjen empirijski dokaz jeste tzv. „stani-kreni politika“ (engl. *stop and go policy*)“ (Rauch 2008: 7). Stav ovog autora je u skladu sa društvenom zakonitošću da su interesi svih društvenih (a naročito relevantnih) aktera stalno prisutni i da se decentralizacija može posmatrati kao konstanta debata u vezi redistribucije moći i kompromisa interesne prirode, jer mnogi ključni društveni akteri najčešće nisu spremni da se odreknu postojećeg mesta u društvenog strukturi, a koje im nosi sve elemente povlašćenog društvenog položaja (materijalno bogatstvo, moć – vlast, društveni ugled).

Politička dimenzija decentralizacije svakako je jedna od veoma važnih i ona često, ne bez razloga, zaokuplja značajnu pažnju istraživača procesa decentralizacije. Međutim, uspešna decentralizacija sadrži najmanje još dve dimenzije. Ukoliko se podsetimo Fageove definicije - po kojoj je decentralizacija prenos specifičnih funkcija od strane centralnih (nacionalnih) vlasti, *sa svim administrativnim, političkim i ekonomskim obeležjima* koje ove funkcije sadrže, na lokalne (i.e. opštinske) vlasti koje su nezavisne od centra i suverene u okviru legalno ograničenih geografskih i funkcionalnih oblasti – jasno je da su administrativna (sektorska) i fiskalna, dve preostale nezaobilazne dimenzije u procesu decentralizacije. Isprepletenost sve tri dimenzije – *političke,*

*administrativne i fiskalne*²⁰ – je neminovna i nužna, jer u izostanku bilo koje od ove tri dimenzije, decentralizacijom se ne postiže željeni cilj – stanje adekvatno i efikasno decentralizovanog sistema.

Već pomenutu političku dimenziju decentralizacije na najopštijem nivou sumirali smo preko pojma moći i borbe političkih aktera za manji ili veći stepen decentralizacije (čitaj: odricanja od dela moći koja se poseduje). Međutim, nešto konkretnije, *političku dimenziju decentralizacije* mogli bi operacionalizovati preko sledećih elemenata: 1. izabrani predstavnici, 2. kontrola odozdo – lokalna odgovornost, 3. kanali za direktnu javnu participaciju, 4. „demokratska decentralizacija“ (Rauch 2008: 4). Politička decentralizacija postoji kada građani i njihovi izabrani politički predstavnici imaju određenu autonomiju u javnom odlučivanju i kada mogu uticati na formulisanje i ostvarivanje pojedinih ciljeva javne politike (Burki *et al.* 1999, prema Stojanović 2005: 44).

Administrativna (sektorska) dimenzija je takođe ključna, jer se odnosi na *zadatke i kompetentnost nižih organa vlasti da uspešno ispunjavaju funkcije* koje su im u decentralizovanom sistemu poverene. U ovu dimenziju spadaju: 1. odgovarajuća alokacija zadataka u okvirima organizacionog uređenja, 2. brzo i odgovorno pružanje usluga klijentima, 3. horizontalna i vertikalna koordinacija, 4. kontrola profesionalaca, 5. profesionalni sistemi podrške (Rauch 2008: 4). Ovaj oblik decentralizacije podrazumeva „prenošenje odgovornosti za planiranje, finansiranje i rukovođenje određenim javnim funkcijama na subcentralnu i (ili) lokalnu vlast, predstavnike centralne vlasti u užim političko-teritorijalnim jedinicama, polu-autonomne državne organe, agencije, itd.“ (Stojanović 2005: 45).

²⁰ Neki autori, na primer, Manor (Manor 1997) (slično i Parker i Rondinelli) govore o tri tipa decentralizacije: 1. dekoncentraciji ili administrativnoj decentralizaciji, 2. fiskalnoj decentralizaciji i 3. devoluciji ili demokratskoj decentralizaciji i pod ovim pojmovima podrazumevaju gotovo isti smisao koji se ovde podrazumeva pod pojmovima političke, administrativne i fiskalne decentralizacije. Snežana Stojanović takođe ističe podelu na političku, administrativnu i fiskalnu decentralizaciju (Stojanović 2005).

Fiskalna dimenzija u vezi je sa resursima i odnosi se na: 1. sopstvene - lokalno stvorene resurse, 2. transfere od strane institucija na centralnom nivou, posuđivanje (Rauch 2008: 4). Fiskalna decentralizacija podrazumeva „izgradnju i osnaživanje autonomnih lokalnih vlasti i optimizaciju fiskalnih odnosa između centra i nižih jedinica“ (Jović 2007: 136) i predstavlja „najsloženiji oblik decentralizacije“ (Stojanović 2005: 47). Ovaj oblik decentralizacije je veoma osetljiv i složen jer treba voditi računa o najmanje tri faktora: da li se povećava efikasnost i odgovornosti vlasti (pitanje efikasnosti), da li ovaj oblik decentralizacije pomaže ili šteti siromašnijim regionima u državi i siromašnijim građanima (pitanje pravičnosti) i da li se ugrožava makroekonomska stabilnost ili doprinosi njenom održavanju (pitanje stabilnosti). U vezi sa fiskalnom decentralizacijom u literaturi postoje brojna stanovišta u vezi sa preduslovima za njen uspeh, kao i argumentima *pro i contra* ovog oblika decentralizacije (šire o tome, Stojanović 2005: 47-53).

Znači, pored političke, značaj administrativne (sektorske) i fiskalne dimenzije decentralizacije je veoma veliki. *U izostanku bilo koje od ovih dimenzija²¹, proces decentralizacije može se smatrati nepotpunim i otvorenim za sve vrste opasnosti koje on sam po sebi nosi.* Praktično, decentralizacija podrazumeva mnoštvo veza i komunikacija različitih nivoa vlasti, adekvatnu i preciziranu decentralizaciju pojedinih (ne svih) društvenih funkcija. Ovo je značajno iz razloga što lokalni nivo vlasti nije uvek adekvatan za vršenje pojedinih društvenih funkcija, odnosno, decentralizacija ne mora da obuhvati određene sektore društvenog delovanja.²²

²¹ Ili barem optimalnog stepena ispunjenosti-uravnoteženosti nekih od ovih dimenzija.

²² Tamo gde postoje zahtevi za više univerzalnim, standardizovanim rešenjima, koja idu u prilog jednakosti građana u, na primer, mogućnosti i načinu ostvarivanja nekih prava, potrebno je ići na centralizovani pristup, dok zahtevima za specifičnim i raznovrsnim rešenjima, za čije je nastajanje potrebna kreativnost i kompeticija među društvenim akterima (institucijama i organizacijama), više odgovara decentralizovani pristup. Ponekad je veoma važno imati dobru i jaku centralizovanu vlast da bi se uspešno mogla sprovesti decentralizacija, jer svaki decentralizovani sistem mora da ima određeni nivo kontrole odozgo (Rauch 2008). O *karakteristikama i pogodnostima pojedinih sektora* za (de)centralizaciju, naročito u smislu fiskalne decentralizacije, pogledati šire u zaključnim razmatranjima Stojanović 2005: 339-346.

U kontekstu „tranzicionih“ zemalja Bird i drugi autori smatraju da je „nedostatak odgovarajućih centralnih struktura vlasti za potrebe monitoringa i podrške subnacionalnim vlastima jedan od zajedničkih problema u Centralnoj i Istočnoj Evropi“ (Bird *et al.* 1995: 57). Pojedini autori naglašavaju specifičnosti decentralizacije u odnosu na različit tretman: poreza i troškova, različitih geografskih područja, različitih sektora, različitih funkcija, kao i zajedničkog pružanja usluga koji može da uključuje nekoliko nivoa vlasti (vidi, Prud’homme 1994: 24-30).²³

Analiza fiskalne decentralizacije u zemljama Centralne i Istočne Evrope (bivšim socijalističkim zemljama) za Srbiju je vrlo važna i po mišljenju pojedinih autora (Bird *et al.* 1995: 59)²⁴, otkriva nekoliko opštih ciljeva i preduslova za njeno uspešno kreiranje, a koji se suštinski odnose na *adekvatnu i efikasnu regulaciju makro, mikro i transfernih sredstava*.

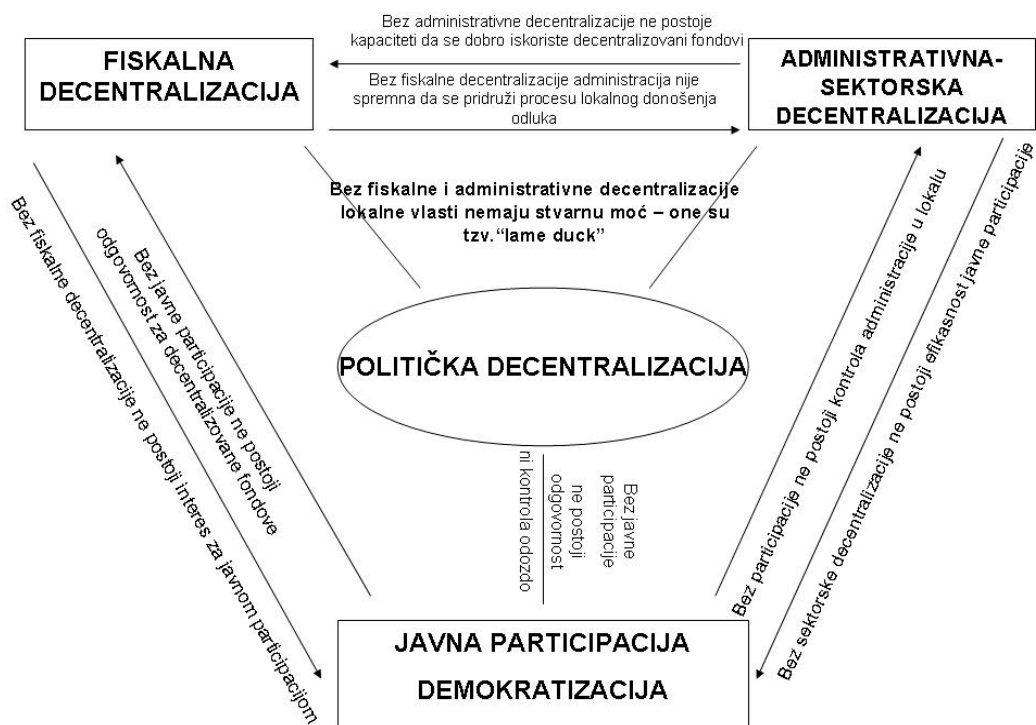
Ukoliko govorimo o optimalnoj decentralizaciji, ključno je pitanje u kojoj meri je društvo decentralizovano po liniji svake od pomenutih dimenzija i

²³ Prudhome navodi nekoliko kriterijuma koji se moraju uzeti u obzir prilikom odlučivanja za ili protiv decentralizacije određenih sektora: 1) spoljašnje dejstvo vršenja određenih usluga (eng. externality - značaj za širu sredinu, kvantitet i tip eksternih efekata); 2) naplativost (eng. chargeability – teško ili lako naplativa usluga); 3) tehnička složenost (eng. technicity – tehničke i menadžerske veštine koje su potrebne za njihovo obavljanje); 4. pogodnost za decentralizaciju (eng. decentralizability). U interesantnom primeru koji navodi, on analizira sledeće sektore: autoputevi, sanitarni poslovi, železnica, proizvodnja i prenos električne energije, osnovno obrazovanje, seoski putevi, telefonija, aerodromi, proizvodnja i čuvanje vode, luke, sakupljanje smeća, distribucija energije, urbani transport, distribucija vode, čišćenje ulica. Šire o tome, Prud’homme 1994: 27-28.

²⁴ Ovi autori navode da preduslovi uspešne fiskalne decentralizacije podrazumevaju podršku novim ulogama subnacionalnih vlada, koja je konzistentna sa reformama u pravcu tržišne ekonomije; obezbeđivanje ravnoteže između odgovornosti za troškove i finansijske resursa (uključujući transfere od strane centralnih vlasti), tako da funkcije koje se daju lokalnim vlastima mogu biti efikasno izvršavane. Među ostalim faktorima nalaze se i potreba za povećavanjem autonomije lokalnih vlasti putem iznalaženja načina da uvećaju vlastite prihode, ali i diskrecionog prava na odlučivanje o visini rashoda za pojedine funkcije (u cilju povećanja efikasnosti javnih rashoda, ali i odgovornosti lokalnih zvaničnika u odnosu na birače); podrška politici centralnog makroekonomskog upravljanja; ustanovljavanje transparentnog i objektivnog sistema internog transfera među različitim nivoima vlasti; ugradnja određenih sistema za ujednačavanje transfera koji bi umanjili razlike u fiskalnim kapacitetima između određenih lokalnih samouprava i osiguravanje da i siromašnije lokalne samouprave mogu da ponude dovoljan nivo ključnih javnih usluga i tome sl.

kakva je priroda međusobne povezanosti ovih dimenzija. To znači da decentralizovani nivoi moraju da imaju dovoljno političke moći (zarad odlučivanja i uticaja na odlučivanje), dovoljno finansijskih sredstava, ali i stručnih kapaciteta i odgovornosti za decentralizovano upravljanje i razvoj. Postojanje ovih dimenzija, kao svoju posledicu, mora da ima unapređenje saradnje, kako među različitim nivoima vladinog-državnog sektora, tako i između vladinog i nevladinog - civilnog sektora.²⁵

Slika 1. Osnove za uspešnu politiku decentralizacije

Izvor: Rauch (2008)

²⁵ Manor napominje da je *World Development Report* 1997. god. u svojim ekonomskim diskusijama o decentralizaciji naglasio koristi koje navodno proizilaze iz "kompeticije između nivoa vlasti". Jasno je, ipak, da osnovna korist proizilazi ne iz kompeticije, nego iz saradnje između različitih nivoa vlasti u decentralizovanom sistemu (Manor 1997: part 1).

Slika jasno prikazuje nužnu povezanost različitih dimenzija u decentralizovanom sistemu. Ova šema se može prihvatiti i u idealno tipskom i normativnom smislu, jer se stvarni decentralizovani sistemi i rešenja mogu upoređivati sa ovim i uočavati u čemu su propusti prilikom planiranja ili implementacije decentralizacije. U slučaju da je ostvarena samo politička dimenzija decentralizacije, bez stručnjaka i finansijskih sredstava sasvim je izvesno da lokalne vlasti neće imati nikakve instrumente za ostvarivanje svojih nadležnosti. S druge strane, u slučaju da postoji sektorska decentralizacija i zadovoljavajući profesionalni kapaciteti (stručnjaci) na nivou lokalne vlasti, bez političke moći i finansijskih sredstava oni postaju „profesionalni prosjaci“ (engl. *professional beggars* – u potrazi za „tezgama“ i načinima da se ostvare u profesionalnom smislu i realizuju korisne profesionalne ideje). Konačno, ukoliko postoji samo fiskalna decentralizacija (što je, možemo reći, u praksi retkost), bez stručnjaka i kontrole, otvara se velika mogućnost za koruptivno ponašanje i neracionalno trošenje finansijskih sredstava.

Jedan od ključnih principa u decentralizaciji je princip *supsidijarnosti* (engl. *subsidiarity*). Najjednostavnije rečeno, radi se o principu koji uvažava stav da se „ne podiže na globalni nivo ono što se može uraditi na lokalnom“. Supsidijarnost predstavlja jedan od osnovnih principa u razlikovanju poslova u lokalnoj i centralnoj nadležnosti, u *Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi*, a to je da javne poslove treba da više prvenstveno one vlasti koje su najbliže građanima (član 4. stav 3). Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, doneta 1985. godine, predstavlja osnovne principe na kojima se gradila demokratija Evropske unije (tada Evropske zajednice), na postulatima da lokalna vlast - samouprava i decentralizacija vlasti predstavljaju osnovu demokratske vladavine i da građani imaju pravo da neposredno obavljaju one javne poslove, koji se na najbolji način mogu ostvariti na lokalnom nivou. Pritom, „samo lokalne vlasti sa stvarnim odgovornostima mogu da obezbede upravu koja će biti i efikasna i bliska građanima... sve ovo podrazumeva postojanje lokalnih vlasti koje poseduju demokratski obrazovane organe za donošenje odluka i raspolazu visokim stepenom autonomije, u skladu sa svojim odgovornostima i kojima stoje na raspolaganju odgovarajući

putevi i načini da ove odgovornosti realizuju, kao i sredstva potrebna za njihovu realizaciju“ (Savet Evrope 1985: preambula). Ova povelja insistira na izvornim nadležnostima koje lokalna samouprava ima: „prava poverena lokalnim vlastima će, po pravilu, biti puna i isključiva. Ona ne smeju biti uskraćena ili ograničena od strane neke druge - centralne ili regionalne vlasti, osim u slučajevima predviđenim zakonom“ (ibid. član 4. tač. 4), kao i na tome da je potrebno da viši organi vlasti pravovremeno i na odgovarajući način konsultuju lokalne vlasti u najvećoj mogućoj meri, u procesu planiranja i donošenja odluka o svim stvarima koje ih se direktno tiču (ibid. član 4. tač. 6).

Princip supsidijarnosti predstavlja "jedno logično rukovodno načelo, po kome se prvenstvo u obavljanju pojedinih javnih poslova daje onom nivou vlasti koji je najbliži građanima, a to je nivo lokalne samouprave. To prvenstvo nije postavljeno kao apsolutno, već kao relativno“ (Milosavljević 2005: 28, 29).²⁶ Ovo praktično znači da lokalna samouprava može da obavlja one poslove, koje je u stanju (efikasnije, ekonomičnije, uspešnije) da obavlja. U suprotnom, takve poslove trebaju da obavljaju više instance. „Princip supsidijarnosti pretpostavlja da se nadležnosti regiona ne smeju ograničiti od strane centralne ili lokalnih vlasti zadiranjem bilo koje od njih u domen nadležnosti regionalnih vlasti. Ovo ograničenje primenjuje se i na odnos regionalnih vlasti prema lokalnim vlastima. Nadležnosti regiona ne smeju ograničavati niti zadirati

²⁶ Iako je veoma značajna, supsidijarnost podrazumeva i različite kriterijume na osnovu kojih se može određivati koji nivo vlasti treba da obavlja pojedine poslove. Milosavljević ističe da su „u zakonodavnoj praksi, zbog toga, razvijeni određeni konkretniji kriterijumi, čijom se primenom to pitanje rešava. Prema tim kriterijumima, u nadležnosti lokalnih vlasti trebalo bi da budu oni poslovi: kod kojih je prostorna blizina korisnika uslov za uspešno obavljanje javne službe; čiji je predmet rada smešten lokalno, na području pojedine jedinice lokalne samouprave (delatnosti koje su vezane za mesto na kom se predmet rada nalazi); za čije se obavljanje mogu obezbediti dovoljna sredstva (materijalna, kadrovska) u jedinicama lokalne samouprave; i kojima se zadovoljavaju specifične potrebe jedinica lokalne samouprave (potrebe koje su različite i traže specifične pristupe)“ (Milosavljević 2005: 29).

u izvorne nadležnosti lokalnih vlasti“ (Pajvančić 2009). Ovaj princip ugrađen je u zakonodavstvo mnogih zemalja, pa i Srbije.²⁷

3.3. Osvrt na neka od obeležja lokalnih samouprava u Srbiji

Iz prethodno navedenog očigledno je da je decentralizacija dugoročan i naporan proces pregovaranja, usaglašavanja i kompromisa između različitih društvenih aktera sa ciljem da se stvori kritična masa političke volje da se delegira moć, ali i da se ona adekvatno prihvati i iskoristi, odnosno, da se decentralizovani odnosi institucionalizuju. Zemlje u „tranziciji“, opterećene socijalističkom prošlošću komandno planskog i centralizovanog odlučivanja, prosto vape za većim pravima i mogućnostima odlučivanja na lokalnom nivou. Čini se da su političke „tranzicione elite“ u Srbiji, samo u nešto drugačijoj formi preuzele nasleđe predhodnih režima i pokušavaju da uspostave punu političku i ekonomsku kontrolu nad društvenim sistemom, često i već dugo se pravdajući odsutnim trenucima i prekretnicama za naciju. U Srbiji je prisutna stroga centralizacija odlučivanja i funkcija i jedna od posledica takvog dugogodišnjeg stanja su razlike u stepenu razvijenosti koje su najviše u Evropi i pokazuju trend rasta iz godine u godinu. Prema indeksu razvojne ugroženosti, odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg okruga bio je 1: 7, a kada se posmatraju niži nivoi razlika je još veća –

²⁷ Član 177. Ustava Srbije govori o poslovima za koje su nadležne jedinice lokalne samouprave (i pokrajine), a koji se na *svrsishodan način* mogu ostvarivati unutar jedinice lokalne samouprave (i pokrajine). Međutim, Marijana Pajvančić u kontekstu pokrajinske autonomije navodi da pravo građana na pokrajinsku autonomiju, mada proklamovano načelnom ustavnom normom, već u osnovnim odredbama Ustava, nije bliže regulisano i pravo građana na pokrajinsku autonomiju nije ustavno, već zakonsko pravo (sadržaj ovog prava ne reguliše Ustav, već ga delegira zakonodavcu, što znači da Autonomija pokrajina nije garantovana ustavom, već je svedena na zakonski okvir) (Pajvančić 2009: 124). Ovo ima za posledicu zavisnost autonomije od političkih prilika i snaga u parlamentu. Isto tako, Ustav nije regulisao neke od značajnih međunarodnih standarda: pretpostavka nadležnosti regiona u domenu izvršavanja propisa centralne vlasti, učešće regiona u vršenju poslova koji su u domenu nadležnosti centralne vlasti (posebno u pitanjima koja se odnose na obim regionalne samouprave i interese regiona), operacionalizacija principa solidarnosti, načelo harmonizacije, saradnje i sporazumevanja i načelo prilagođavanja prenetih nadležnosti (ibid. 108-110).

odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg okruga je 1: 15 (Vlada R. Srbije 2008).

Istorija evolucije lokalne samouprave na našim prostorima upućuje nas na značajnu tradiciju, koja se istorijski temelji na patrijahalnoj porodičnoj zadruzi, patrijahalnim starešinama, kao predstavnicima porodica u seoskom zboru, zatim na seoskom čelniku i njegovim funkcijama. Gruba istorijska podela mogla bi da se izvede na nekoliko ključnih perioda: period pod Turskom okupacijom; period nakon srpskih ustanaka do polovine dvadesetog veka; period od Drugog svetskog rata do devedestih godina dvadesetog veka²⁸; i period nakon 2000. godine.

U odnosu na posleratni komunistički period i period od 1990-2000. godine stanje je nešto bolje, pre svega po pitanju formalno pravnih mogućnosti delovanja lokalnih samouprava (mada ovde i dalje postoje brojni problemi), odnedavno i procesa utvrđivanja nadležnosti AP Vojvodine, nešto jasnijeg sistemskog utemeljenja i finansiranja nadležnosti, međunarodne saradnje i sl.

Pored ovih, prisutan je čitav niz manje ili više povoljnih uslova za decentralizaciju. S jedne strane, mogli bismo da govorimo o postojanju određenih *političkih okvira i legislative* koja je potrebna kao okvir procesa decentralizacije (Ustav Republike Srbije, Zakon o lokalnoj samoupravi i Zakon o finansiranju lokalne samouprave, Omnibus zakon i Statut u Vojvodini). S druge strane, proces decentralizacije i davanja većih nadležnosti lokalnim samoupravama povezan je sa reformom čitavog niza drugih oblasti u društvu i ne može se posmatrati izdvojeno, kao što se u formalno-pravnom smislu postojeća legislativa nužno nadopunjuje i po nekim pitanjima bliže uređuje postojećom (na primer, zakon o upravnom postupku, javnim preduzećima, budžetskom sistemu, državnoj upravi itd.).²⁹ Zakonom o finansiranju lokalne samouprave, koji

²⁸ U ovim periodima postojao je čitav niz različitih modaliteta organizacije državne vlasti: koje u ovom radu ne možemo da elaboriramo (detaljnije o istorijskom razvoju lokalnih samouprava, Đorđević 2002).

²⁹ Širi spisak zakona i strategija koje su povezane sa procesom jačanja lokalne samouprave i njenim razvojem, vidi u Milosavljević 2005: 61-76; Kovačević Lepotić 2007: 3, 4.

se primenjuje od početka 2007. godine, stvoren pravni osnov da jedinice lokalne samouprave u celosti utvrđuju, naplaćuju i kontrolišu izvorne prihode propisane članom 6. ovog zakona (Izvorni prihodi jedinice lokalne samouprave). Zakonom je propisana fiskalna decentralizacija koja omogućava lokalnim samoupravama da imaju značajniju kontrolu nad izvornim prihodima (porez na imovinu kao izvorni prihod, porez na zarade - 40% prema prebivalištu zaposlenog - i efikasan sistem ujednačavanja). Međutim, činjenica je da samo manji broj lokalnih samouprava raspolaže kapacitetima da preuzme ove nadležnosti u svoje ruke i mnoge lokalne samouprave u Srbiji to još nisu ostvarile. Znači, iako postoji politička spremnost (?) za fiskalnu decentralizaciju (materijalizovana u zakonu), ona zbog slabih kapaciteta lokalne samouprave nije izvodljiva, što predstavlja prilično veliku „grešku u koracima“ u procesu decentralizacije.

Ostaje da se vidi šta će pokazati detaljnije i transparentnije analize u kojoj meri su se (nakon donošenja ovog zakona) povećali ukupni prihodi (ali i rashodi zbog novih nadležnosti) lokalnih samouprava. U isto vreme, pravo na imovinu lokalnih samouprava garantovano je novim Ustavom Republike Srbije, ali ono nije bliže definisano; Zakon o imovini lokalne samouprave još ne postoji, a svakako će zavisiti od političkih odluka i toga da li će, na koji način i u kojoj meri biti vraćena imovina lokalnim samoupravama.³⁰ U Srbiji postoji Zakon o javnoj svojini koji reguliše pitanja javne svojine, između ostalog, prava i obaveze lokalnih samouprava. U novijoj analizi Centra za primenjene evropske studije pod nazivom *Finansiranje lokalne samouprave*³¹ konstatuje se da „je proces

³⁰ Imovina lokalnih samouprava praktično je „nacionalizovana“ usvajanjem Zakona o sredstvima u svojini Republike Srbije, 1995. godine. Ovaj Zakon je, prema nekim mišljenjima, (SKGO 2005) najveća brana realizaciji ključnih nadležnosti lokalnih samouprava jer Republička Direkcija za imovinu Republike Srbije daje saglasnost na svaki pojedinačni akt „raspolaganja“, koji gradske i opštinske vlasti imaju nameru da preduzmu (što znači i pribavljanje i otuđenje, ali i davanje na korišćenje, zakup, hipoteke i sl.). Ukupni procenjeni gubici, po osnovu desetogodišnje primene Zakona o sredstvima u svojini Republike Srbije, u analiziranim kategorijama, dakle ne računajući gubitke po osnovu nerealizovanih investicija i neke druge gubitke, iznose 1,3 milijardi EUR i više hiljada radnih mesta.

³¹<http://www.cpes.org.rs/Downloads/Analize/Finansiranje%20lokalne%20samouprave.pdf>

fiskalne decentralizacije koji je otpočeo donošenjem Zakona o finansiranju lokalne samouprave 2006. godine, predstavljao najznačajniji decentralizacioni proces u Srbiji u poslednjih 5 godina. Međutim, time započet proces je nekoliko puta menjan i reformisan, kroz česte izmene pravnog okvira, ali i delimične suspenzije važećih zakonskih propisa. Preciznije, suspenzijom dela Zakona o finansiranju lokalne samouprave koja se odnosi na utvrđivanje obima i raspodelu nenamenskih transfera, koja je počela 2009. godine i nastavila se sve do sredine 2011. godine i usvajanja izmena i dopuna, najveći deo pozitivnih efekata zakona je poništen i sistem je u dobroj meri vraćen na period pre njegovog donošenja. To nas je dovelo u situaciju da je puna primena zakona bila kraćeg veka od njegove suspenzije.. Nedugo nakon izmena zakona iz 2011. godine, čime je okončana njegova delimična suspenzija, opet smo bili svedoci njegovih izmena i dopuna i u septembru 2012. godine. Time je zaokružen prilično neslavan bilans: za nešto više od pet godina primene zakona, imali smo delimičnu suspenziju istog tokom dve i po godine, a zatim dve značajne izmene zakona tokom naredne dve godine“ (*str.* 1,2).

Autori ove analize ispravno naslućuju, istražuju i problematizuju pitanje političkih uticaja na lokalne samouprave i njihovo finansiranje, a naročito u odnosu na namenske transfere (koji postoje kao funkcionalni i kao namenski transferi u užem smislu). Problematizacija u ovoj analizi stremi ka pitanju političkih izbora u lokalnoj samoupravi i koliziji sa političkim strukturama na centralnom nivou u kontekstu da li će građani putem finansiranja lokalnih samouprava biti kažnjeni/nagrađeni za političke izbore na lokalnom nivou. Istovremno, ukazuje se na pitanje fiskalne i administrativne decentralizacije (uz njihove različite ocene) i mogućnosti za pravu političku decentralizaciju lokalnih samouprava u Srbiji sa otvaranjem pitanja promena izbornog sistema, razdvajanja lokalnih i republičkih izbora i uvođenja direktnog izbora gradonačelnika. Ovi autori ukazuju da je „jedan od osnovnih preduslova ostvarivanja lokalne autonomije postojanje/jaćanje finansijske autonomije (posebnih izvora prihoda za ostvarivanje funkcija) i lokalne imovine (imovine u svojini jedinica lokalne samouprave). Ključni zakoni koji u ovom momentu određuju finansijsku poziciju lokalne samouprave u Srbiji su Zakon o

budžetskom sistemu, Zakon o budžetu, Zakon o lokalnoj samoupravi i Zakon o finansiranju lokalnih samouprava“ (str. 3,4).

Postavlja se, znači, pitanje u kojoj meri srpsko društvo ima razrađene adekvatne koncepte za decentralizaciju, a da oni nisu puka politička retorika u predizbornim kampanjama. Sa time je povezano i pitanje stručnosti i kapaciteta državne uprave na nacionalnom, a naročito na regionalnom i lokalnom nivou. Ukoliko se želi adekvatno sprovođenje političke i fiskalne decentralizacije (a uslov za to su kvalifikovani kadrovi i stručnjaci na nacionalnom nivou), samo profesionalni i adekvatno kvalifikovani kadrovi na nižim nivoima moći će da upravljaju i koriste nove nadležnosti (uz prisutnu kontrolu sa nacionalnog nivoa). To znači da se lokalna samouprava mora uspešno reformisati iznutra i kao jedan od ključnih preduslova uspešnog decentralizovanog sistema. Uspešna i adekvatna reforma iznutra podrazumeva podizanje kapaciteta (stručnosti, motivacije, pristupa, odgovornosti, kvaliteta i efikasnosti rada...) lokalne administracije i političkog rukovodstva, ali i uređivanje formalno pravnog okvira u okviru nadležnosti koje im pripadaju (strateško planiranje, planovi integralnog i održivog ekonomskog razvoja, međunarodni projekti, privlačenje investicija itd.).

Na ove aspekte ukazuju i autori koji istražuju ovu problematiku:

„ne postoje predodređena pravila decentralizacije, privatizacije, angažmana civilnog društva i vlasništva lokalnih zajednica u ruralnim regionima. Moguće je da je preduzetništvo isuviše nova ideja, da je civilno društvo suviše nestrukturirano, lokalna zajednica nije dovoljno organizovana i da su decentralizovani akteri nepripremljeni da preuzmu odgovornost. Instutucionalna transformacija izvana porazila bi samu sebe, tako da tranzicija sa centralizovanog državnog monopola usluga ka pluralističkom, decentralizovanom sistemu mora doći iznutra i uzeti u obzir postojeća instutucionalna rešenja. Izazov redizajniranja sistema ruralnih usluga može biti ispunjen jedino rešenjima dizajniranim za specifične situacije - rešenjima koja su komplementarna i konzistentno podržavaju supsidijarnost i slobodnu kompeticiju među snabdevačima usluga“ (Rauch, Bartels and Engel 2001: 8, 9).

Podrazumeva se da ove procese ne možemo posmatrati nezavisno od političko-ekonomskih procesa na makro/nacionalnom nivou.

Smatramo opravdanom pretpostavku da je razvoj ruralnih područja moguć pre svega zadržavanjem stanovništva u ruralnim područjima (demografska vitalnost) i omogućavanjem njihovog (adekvatnog) zapošljavanja (ekonomska vitalnost), pri čemu i preduslov, ali i posledicu prethodna dva procesa predstavlja njihova političko-institucionalna i socijalna vitalnost. Ukazaćemo kratko na rezultate evropskog projekta *RUREMPLO*, koji je imao za cilj komparativnu analizu dinamike zapošljavanja u 18 ruralnih regiona EU u periodu 1980-1997 i u kojem je učestvovalo nekoliko evropskih univerziteta i brojni istraživači. Regioni su bili podeljeni u razvijene i nerazvijene, s obzirom na demografske i ekonomske aspekte (ovde je pre svega uzet u obzir parametar stope rasta nepoljoprivrednog zapošljavanja u posmatranom periodu) (vidi, Terluin, Post and Sjöström 1999)³². Prema rezultatima ovih istraživanja, komparativna iskustva razvijenih i nerazvijenih evropskih regiona ukazuju da je porast zapošljavanja u ruralnim regionim Evropske unije zavisio *ne samo od postojanja resursa u lokalnu, već i od stepena njihove uspešne valorizacije* (koja je zavisila, između ostalog i od infrastrukturne razvijenosti, koja značajno doprinosi efikasnoj trgovini robama i uslugama i atraktivnosti područja, u smislu privlačenja kompanija da investiraju).

Rezultati ovog istraživanja, u posmatranom periodu od sedamnaest godina, pokazuju da je povećanje zapošljavanja u ruralnim regionima generalno bilo u sektoru komunalnih usluga i trgovine, sektoru finansijskih usluga, u sektoru ugostiteljstva (restorani, hoteli), a u skladu sa smanjivanjem učešća ruralne populacije u poljoprivredi. U oba tipa regiona porast zapošljavanja je bio evidentan u manjim preduzećima, sa naznakom da je porast srednjih i velikih preduzeća bio karakteristika razvijenijih regiona.

³² Terluin, I. J. Post, J.H. and Sjöström, A. (ed) (1999). Comparative analysis of employment dynamics in leading and lagging rural regions of the EU 1980-1997. Agricultural Economic Research Institute (LEI). Report 4.99.09. The Hague.

S obzirom na to da se u istraživanju radilo o ruralnim regionima, obrazovanost radne snage je bila relativno niska, ali to nije predstavljalo značajniji ograničavajući faktor pošto je takva radna snaga očekivana i zahtevana od strane kompanija (u nekim nerazvijenim regionima nedostatak adekvatnih radnih mesta za visoko obrazovanu populaciju rezultirao je njihovom migracijom). U ovom istraživanju se potvrdila pretpostavka da su u razvijenim regionima, kapaciteti aktera (znanje, umeća, stavovi), kao i kapaciteti kreatora politike bili na znatno višem nivou nego u nerazvijenim, što znači da su u razvijenim regionima oni bili sposobniji da jasnije formulišu strategije razvoja u skladu sa prioritetima i potrebama regiona i da bolje privuku javne i privatne investicije zarad otvaranja novih radnih mesta za lokalno stanovništvo (to je zavisilo i od aktivnosti lokalnih aktera, bolje komunikacije, ali i eksternih veza sa npr. regionalnim i EU institucijama, veza sa investitorima i kompanijama i sl.). U nerazvijenim regionima, usled male gustine stanovništva, lošije interakcije među njima, internih konflikata, slabe kooperacije, odsustva formalnih mreža, nisu postojali dobri uslovi za ekonomski razvoj. Njihove eksterne veze su oslabljene usled geografske zabačenosti (marginalnosti), nepostojanja jedinstvenih strategija i kapaciteta za razvoj, kao i stavova lokalnih relevantnih aktera.

Politika razvoja u razvijenim regionima odnosila se češće na razvoj industrijskih zona i za to potrebne infrastrukture, koje su imale za cilj „postizanje sinergijskih efekata“, što nije bio slučaj u nerazvijenim regionima, čije strategije kreatora politike nisu bile dovoljno efikasne po pitanju postizanja ovakvih efekata i uključivanja u šire razvojne perspektive. Udeo mešovityh gazdinstava zavisio je do mogućnosti zapošljavanja u regionalnoj ekonomiji, potražnje za proizvodima koji su prerađivani na farmama, tražnjom za agro i ruralno turističkim uslugama i tome slično (razvoj agrarnog i ruralnog turizma bio je značajniji u razvijenim regionima, koji su, po pravilu, imali više znanja i bolje strategije za razvoj ovog sektora) (šire o rezultatima ovog istraživanja, Terluin, Post and Sjöström 1999: 55-134).

Opštine i gradovi u Srbiji su u proteklom periodu otpočeli sa reformama i nastojanjima da se kreiraju planovi razvoja, podignu kapaciteti u samim lokalnim samoupravama, sistematski rešavaju prioritetni problemi i privuče što veći broj investicija. Ocene o kvalitetu strateških planova teško je davati, ali podaci o njihovom postojanju predstavljaju određeni indikator promena u ovom sektoru, naročito u saradnji sa Stalnom konferencijom gradova i opština (SKGO), koja predstavlja veoma značajnu instituciju i partnera Vladi u vezi sa procesom decentralizacije i razvoja lokalnih samouprava. U saradnji sa međunarodnim partnerima, Vlada R. Srbije i SKGO, sproveli su inicijativu mapiranja opštinskih strateških dokumenata, kao i potreba opština za obukama, sa ciljem mapiranja lokalnih aktivnosti u vidu jedinstvene baze podataka za analizu i kao izvor za zainteresovane investitore.

Prema prikupljenim podacima (iz 2007. godine - baza podataka obuhvatala je 167 opština i gradova), u opštinama i gradovima Vojvodine i Centralne Srbije ukupno je postojalo oko 409 različitih strategija i planova.³³ Neke od ključnih razlika koje bi u ovim planovima istakli su: *tip plana* (lokalni ili međuopštinski), *oblasti* na koju se odnosi, kao i *faze plana*, odnosno, da li se plan sprovodi ili se iz nekih razloga još ne sprovodi.

Struktura ovih planova i strategija može se videti u sledećoj tabeli.

³³ Podaci u 2010. godini ukazuju da je ukupan broj ovih dokumenata porastao na 518. Izvor: internet stranica SKGO <http://www.skgo.org:8080/> (pristupljeno 28.01.2010).

Tabela 12. Struktura planova i strategija opština i gradova Vojvodine i Centralne Srbije

Tip plana \ Oblast na koju se odnosi	Lokalni	FAZA: sprovodi se	Meduopštinski- „regionalni“	FAZA: sprovodi se
Akcioni komunalni plan	2	0	3	0
Akcioni plan za decu	21	8	0	0
Akcioni plan za Rome	13	4	1	0
Akcioni plan za zapošljavanje	3	0	0	0
Borba protiv narkomanije	1	1	0	0
Drugo	4	0	0	0
Osobe sa invaliditetom	1	1	0	0
Regionalna strategija upravljanja otpadom	0	0	8	0
Strategija lokalnog ekonomskog razvoja	42	14	11	2
Strategija lokalnog održivog razvoja	35	8	7	1
Strategija razvoja poljoprivrede	5	1	0	0
Strategija razvoja sporta	1	1	0	0
Strategija razvoja turizma	5	2	6	2
Strategija regional.socio-ekonom. razvoja	3	0	12	3
Strategija socijalne zaštite	35	11	6	1
Strategija upravljanja otpadom	0	0	0	0
Strategija za mlade	2	0	0	0
Strategija za smanjenje siromaštva	2	0	0	0
Strategija zaštite životne sredine	40	11	35	5
Sveobuhvatan socio ekonomski razvojni plan	66	22	14	2
Urbanizam	4	0	0	0
Zdravstvo	1	1	0	0

Izvor: Vlada Republike Srbije. Strategija za smanjenje siromaštva (2007) - analiza autora

Kao što se iz podataka može zaključiti, u 2007. godini, ukupno je bilo oko 290 lokalnih i oko 100 međuopštinskih planova. U strukturi i lokalnih i međuopštinskih (regionalnih) planova, po broju opština, dominiraju: sveobuhvatni socio ekonomski razvojni planovi; strategije lokalnog socio-ekonomskog i održivog razvoja; strategije regionalnog socio-ekonomskog razvoja; strategije zaštite životne sredine; strategije socijalne zaštite; akcioni planovi za decu; akcioni planovi za Rome; regionalne strategije upravljanja otpadom; strategije razvoja turizma. Uporedivost ovih strategija samo je relativno moguća na osnovu njihovog naziva, jer pojedini nazivi formalno nisu potpuno identični, ali u suštinskom smislu, oni pripadaju prikazanim grupama i međusobno se prepliću.

Interesantan je podatak koji se tiče finansiranja ovih projekata: od ukupnog broja svih postojećih planova i strategija, *za 123 plana i strategije nisu postojala finansijska sredstva, za 191 je prikupljanje ovih sredstava bilo u toku, dok su finansijska sredstva bila obezbeđena samo za 72 plana i strategije.* Ovi podaci upućuju na zaključke da su lokalne samouprave u proteklom periodu pristupile strateškom planiranju koje, u suštini, znači stvaranje formalnih okvira za razvoj u lokalnu ili regionu, odnosno, okvira za razvoj pojedinih sektora – turizma, poljoprivrede, ekonomije uopšte, socijalne zaštite, održivog razvoja i zaštite životne sredine, sporta itd.

Broj postojećih dokumenata, međutim, ne govori ništa o kvalitetu ovih dokumenata, niti je moguće preciznije pretpostaviti koji od strateških dokumenata nedostaje. Podrazumeva se da se ključni problem odnosi na kvalitet i adekvatnost postojećih dokumenata i suštinsko obuhvatanje postojećih problema i mogućih rešenja na području lokalne samouprave. O ovome je prosto nemoguće zaključivati bez sveobuhvatne analize postojećih planova. Ono što sigurno razočarava jeste činjenica da za 123 plana nisu postojala finansijska sredstva (oko 30%), dok je za skoro 50% prikupljanje finansijskih sredstava tek bilo u toku.

Ovo je povezano sa analizama (Milić, Vittuari and Bogdanov 2013) koje zaključuju da je kapacitet lokalnih samouprave da preuzmu vodeću ulogu u ruralnom razvoju još uvek limitiran, ali da su one jasno artikulisale

potrebe da jačaju relevantne kapacitete. Postoji nedovoljan nivo organizacione regulacije, nedostajući ljudski i tehnički kapaciteti. Kompleksnost pitanja zadataka, nadležnosti i ograničenja nacionalnih i lokalnih vlasti su ključne prepreke u unapređenju institucionalne dimenzije njihovog kapitala.

Pitanje koje se ovde legitimno može postaviti je sledeće: kako je moguće *strateški* planirati, ukoliko ne postoje ili nisu poznata finansijska sredstva i resursi sa kojima se raspolaže? Da li je u pitanju spisak lepih želja i „debele“ deskriptivne strategije, u kojima najviše mesta zauzima deskriptivna statistika postojećeg stanja, sa eventualnom SWOT analizom problema ili područja? Verovatno se radi o registrovanju problema i anticipaciji državnih ili drugih finansijskih sredstava (putem kreiranja formalnih okvira i strategija), koja će - ukoliko budu postojala - dovesti do rešavanja problema.

Analiza raspoloživih podataka, u 2010. godini, ukazuje interesantnu situaciju povodom ovih razvojnih dokumenata:

najveće učešće u *iniciranju kreiranja ovih dokumenata* ima lokalna samouprava (oko 35%), zatim međunarodne institucije, organizacije, donatori, vlade (oko 20%), lokalne institucije - škole, zdravstvene ustanove, centri za socijalni rad i tome slično (oko 12%), vlada i ministarstva RS (oko 10%), SKGO (oko 9%), NVO i grupe građana (oko 8%), drugo (oko 4%).). *Učesnici i partneri u kreiranju strateških dokumenata* su uglavnom centri za socijalni rad, obrazovne i zdravstvene institucije, NVO, javna preduzeća, donatori i drugi. Interesantan je podatak da je daleko najveći *finansijer kreiranja ovih dokumenata* lokalna samouprava (oko 50%), međunarodne institucije, organizacije, donatori, vlade (oko 40%), vlada RS (oko 10%) i drugi. *Obezbeđivanje sredstava za realizaciju ovih planova* je, očekivano, mnogo manje, ali struktura ukazuje uglavnom na sredstva lokalne samouprave (oko 40%),

međunarodnih institucija (oko 30%), vlade (oko 17%) i ostalih izvora (oko 10%). (SKGO 2010, proračun autora).³⁴

Iako ne odbacujemo značaj analize problema i potreba na lokalnom/regionalnom nivou, smatramo da principi strateškog planiranja zahtevaju mnogo više od toga, pre svega kako neke planove ostvariti, upućivanjem na uzroke, a ne samo simptome nekog stanja. Principi strateškog planiranja podrazumevaju sledeće:

- „fokusirane (radije nego opsežne) analize i određivanje prioriteta;
- ciljanje na uzroke, pre nego na simptome (ovo rezultira posvećivanjem veće pažnje proceduralnim i institucionalnim unapređenjima, nego pristrasnost samo konkretnim investicijama);
- pokušaj da se iskoriste sinergije holističkim i među-sektorskim pristupom;
- uvažavanje resursa/ograničenja u resursima i okvirnim uslovima koji postoje, čime se osigurava objektivnost u planiranju;
- otvaranje mogućnosti kreiranjem ideja i mogućnosti da se koriste eksterna iskustva (najbolja praksa);
- izbori i odlučivanje zasnovano na sistematskim komparativnim analizama mogućih opcija;
- angažman na pitanjima u vezi sa načinima „kako“ nešto ostvariti (engl. „*How question*“). (Rauch 2008: 16)

Logika decentralizacije nalaže da oni koji strateški planiraju, moraju da imaju resurse (što podrazumeva i svojinu!) pod svojom kontrolom, pri čemu neke od osnovnih prepreka strateškom planiranju predstavljaju nedostatak resursa i političke „igre“, glomazna i često nekompetentna administracija sa birokratizovanim rešenjima i procedurama. U suprotnom, na delu je prisutan fenomen „planiranja“ uz konstantno

³⁴ Proračun autora, izvor: internet stranica SKGO <http://www.skgo.org:8080/> (pristupljeno 28.01.2010).

zahtevanje³⁵ (i očekivanje) finansijskih sredstava od države (centara fiskalne moći), donatora (koji ne mogu biti trajni oslonac finansiranja), javno privatnih partnerstava (koja su u Srbiji tek u začetku) ili zaduživanjem (koje je za lokalne samouprave zbog neregulisanog statusa svojine opet ograničeno). Ovaj fenomen praćen je sindromom zavisnosti od države i državnih mera, ali i tzv. „*sistem blame*“ („sistem je kriv“) načinom razmišljanja, koji preusmerava svu krivicu i odgovornost za postojeće stanje na državu, društvo, sistem, odnosno, postojeće više instance.

Ovakav pristup je prisutan naročito u ruralnim područjima, ali on je istovremeno i legitimna posledica centralizovanog sistema i nedostatka legitimne moći (vlasti) da se učine određeni kreativni koraci u pravcu sveobuhvatnog društvenog razvoja. Sputavana inicijativa s vremenom dovodi do sindroma zavisnosti i sveopšte *apatije koja je, koliko ekonomski i politički, toliko i kolektivni socijalno-psihološki i sociološki fenomen*. Ovaj fenomen delom je u sociologiji obuhvaćen pojmom socijalne izopštenosti/isključenosti (ekskluzije). U stanju razgrađenog institucionalnog sistema, jedino (čini se) harizmatičnost i kreativnost lokalnih lidera (potpomognuta jakim političkim pozicijama i željom za političkim poenima) dovodi do „rezultata“. Ti rezultati u Srbiji, naravno, često izostaju, *jer ne postoji adekvatno institucionalizovano rešavanje pitanja društvenog razvoja*. Dokle god postoje „harizmatični“, „sposobni i snalažljivi“ politički lideri („idealizovane intelektualne tvorevine“), koji svojim „snalažljivim“ zalaganjem *ad hoc* (političkim vezama) rešavaju goruće društvene probleme, možemo govoriti o *suštinskoj institucionalnog slabosti društvenog sistema, elitizaciji i politizaciji sveukupnog društva u Srbiji*. Postojeći sistem institucija opterećen je pre svega politizacijom i korupcijom, ali i birokratskim upravljanjem, centralizovanim sistemom odlučivanja, kolizijom u nadležnostima i postojećim merama, često nekvalitetnim kadrovima, visokim troškovima državne uprave i tome slično.

³⁵ Rauh (Rauch 2008) primećuje da „*ljudi počinju strateški da planiraju onda kada raspolažu sa svojim novcem*“. Ukoliko lokalna samouprava ima fiskalnu autonomiju, onda je vrlo verovatno da će biti veoma „strateška“ u korišćenju tog novca.

Druga strana problema tiče se kapaciteta lokalne samouprave da na decentralizovan način upravlja sopstvenim razvojem. „Kapacitet“ podrazumeva da je lokalna samouprava, pre svega, u materijalnom i kadrovskom smislu spremna da odgovori na nove nadležnosti koje joj se prenose. U Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu Republike Srbije, postojao je projekat podrške jačanju kapaciteta u lokalnoj samoupravi, naročito u kontekstu evropskih integracija, regionalizacije i stvaranja kvalitetne i efikasne lokalne administracije. Analizom postojećih podataka o potrebama za edukacijom zaposlenih u lokalnim samoupravama (Vlada R. Srbije 2007), uočavamo da su njihove potrebe upravo najveće u segmentima jačanja kapaciteta za razvoj i pisanje projekata, strateških planova i ostalih dokumenata i baza podataka (76 opština). Ova potreba ide u korak sa otvaranjem mogućnosti za apliciranje na sredstva iz Nacionalnog investicionog plana, ali i donatorska i sredstva EU u predpristupnim fondovima³⁶, odnosno, upoznavanjem procesa evropskih integracija, propisa i standarda (26 opština). Sa tim u vezi takođe stoji i potreba da se poveća kvalitet rada sa lokalnim stanovništvom u smislu povećanja kvaliteta i efikasnosti usluga lokalne administracije (47 opština), u cilju rada na lokalnom razvoju (43 opština), a koji podrazumeva i poznavanje rada na računarima i savremenih sredstava komunikacije (40 opština), ali i stranih jezika (26 opština). Ove preferencije lokalnih samouprava značajan su indikator

³⁶ Razlike u stepenu razvijenosti u Republici Srbiji i teritorijalnih delova su bile najviše u Evropi i pokazivale trend rasta iz godine u godinu. Prema indeksu razvojne ugroženosti, odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg okruga je 1: 7, a kada se posmatraju niži nivoi razlika je još veća – odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg okruga je 1: 15. U narednom periodu *dva osnovna izvora sredstava* za unapređenje ravnomernijeg regionalnog razvoja biće sredstva iz Nacionalnog investicionog plana i IPA fondova pretpriputne pomoći EU. Iz budžeta NIP-a opredeljena su sredstva u iznosu od 100 miliona evra za ravnomerniji regionalni razvoj (za unapređenje lokalne komunalne infrastrukture 46 miliona evra, za industrijske zone i biznis inkubatore 34 miliona evra, i za razvoj malih i srednjih preduzeća u najnerazvijenijim opštinama 20 miliona evra). Iz IPA fondova Srbija može da koristi sredstva po dva osnova: za podršku u tranzicionom procesu i izgradnji institucija, kao i za programe prekogranične saradnje. Očekuje se da će Srbija, uz navedene mere, ove godine imati stopu privrednog rasta između sedam i osam posto. Dostupna sredstva iz IPA fondova, za 2007. godinu, iznose 186,7 miliona evra. Izvor: Vlada Srbije. Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja 2008. Internet stranica: <http://www.merr.sr.gov.yu> (pristupljeno 15.09.2008.).

državi i drugim relevantnim akterima u kom pravcu i u kojim oblastima treba da usmeri resurse za jačanje kapaciteta lokalnih samouprava, kako bi one u budućnosti uspešno odgovorile za zahteve procesa decentralizacije.

Specifičnost administrativno - teritorijalne podele u Srbiji je i u veličini opština, koje su veoma velike i u proseku imaju oko 50 000 stanovnika, što ih čini najvećim u Evropi. Radi poređenja, francuske opštine u proseku imaju 1 500, nemačke 5 000, a švedske 20 000 stanovnika (prema, Đorđević 2002: 256). Danas u Srbiji postoji čak 11 opština koje imaju površinu veću od 1 000 kvadratnih kilometara (npr. Subotica, Zrenjanin, Sombor, Negotin, Zaječar, Knjaževac, Sjenica, Kraljevo, Pirot...) i još 23 opštine čija površina prelazi 700 kvadratnih kilometara (npr. Kikinda, Vršac, Kovin, Pančevo, Šabac, Valjevo, Bor, Majdanpek, Prijepolje....). To znači da one zauzimaju oko 31 000 kvadratnih kilometara, što čini oko 35% površine Republike Srbije. U proseku, ove opštine imaju oko 55 naseljenih mesta (obračun autora prema RZS 2010).

Dva ključna pitanja, koja su od svih prethodno pomenutih (naročito političke volje i samog koncepta decentralizacije) teže ostvariva, odnose se na 1. *reformu i izgradnju adekvatnog instistucionalnog sistema* (u Srbiji već dugo godina sistematski razgrađivanog), kao osnovnog uslova podrške decentralizaciji, i 2. *načine implementacije* određenog plana i programa decentralizacije. Ako to uzmemo u obzir, zasigurno možemo konstatovati da srpsko društvo ne ispunjava mnoge od pomenutih preduslova za decentralizaciju. Srbija je, sve do nedavno, bila veoma centralizovana zemlja, a danas su na delu borba i zahtevi za decentralizaciju, pre svega od strane vojvođanskih pokrajinskih organa, lokalnih samouprava i njenih aktivnijih i dinamičnijih lidera, putem političkih diskusija i drugih kanala komunikacije, ali i putem organizovane forme profesionalnog (civilnog) pritiska i saradnje sa vladom. Ipak se čini da vladajuće političke „elite“ u Srbiji nemaju dovoljno iskrene političke volje potrebne za suštinsku decentralizaciju. Time se još jednom dokazuje odlična teza o *četiri suštinska društvena*

problema u Srbiji: politizaciji, kriminalizaciji, elitizaciji i izolaciji (Tripković 2007c).

Uz trenutnu veličinu opština u Srbiji (posmatrano, kako prema broju stanovnika, tako i prema prostornoj veličini pojedinih opština) veoma je diskutabilno u kojoj meri one mogu da pruže adekvatan odgovor na potrebe građana (mreža mesnih kancelarija i lokalnih ispostava opštinskih organa je slabo razvijena), da budu pravi reprezent njihovih interesa, kao i to kakav je nivo i kvalitet participacije građana u ovako velikim „*lokalnim*“ samoupravama, koliko je „skupa“ opštinska uprava i tome sl. U kontekstu razvoja seoskih naselja tako velikih opština (koje su ustvari „regioni“ za sebe, a ne „lokalna“ vlast), za pretpostaviti je (a to i praksa dokazuje) da se opštinski organi i politika mnogo češće brinu za opštinsko (po pravilu gradsko) središte, nego za ruralno zaleđe opštine.

Sve što je istaknuto u vezi sa značajem decentralizacije i efikasnom lokalnom samoupravom *od suštinske je važnosti* za razvoj ruralnih područja u celini jer, prema našem mišljenju, on velikim delom zavisi upravo od toga u kojoj meri će se srpsko društvo decentralizovati – regionalizovati i time stvoriti neki od preduslova da se seoska područja razvijaju da se spreči njihova demografska, ekonomska i svaka druga devitalizacija. Tek kada region, a potom lokalne samouprave budu preuzele i adekvatno izvršavale svoje (decentralizovane) funkcije, tada je moguće u punoj meri primeniti logiku koju nameće pomenuta *governance* perspektiva i teritorijalna politika ruralnog razvoja.

4. ZNAČAJ OBRAZOVANJA ZA RAZVOJ LJUDSKIH RESURSA I TEHNOLOŠKOG NAPRETKA U POLJOPRIVREDI

Industrijalizacija i narastanje gradova značajno su uticali na razvoj obrazovnog sistema. Sve do početka 19.veka većina stanovništva nije imala nikakvog obrazovanja. Kako neki autori ističu (Mimica; Bogdanović, 2007) ”u početku je obrazovanje gotovo isključivo bilo opšte, klasično-humanističko, neproizvodno i dokoličarsko, jer su ga sebi mogli priuštiti samo najviši društveni slojevi, kojima je to bilo jedno od obeležja elitnog statusa. Potom se ono stavlja u funkciju školovanja upravljачke elite. Presudan korak u razvoju obrazovanja bio je učinjen kada je ono počelo da se sistematski i kontinuirano odvija unutar škole kao specijalizovane institucije u kojoj se stiču znanja i veštine potrebne za obavljanje određenih društvenih uloga i zauzimanje društvenih položaja, na osnovu društveno verifikovane stručne kvalifikacije, što je podrazumevalo kako usvajanje znanja, tako i odgajanje karaktera ljudi. Taj odlučujući kvalitativni skok zbio se na Zapadu nakon uspostavljanja građanskog društva, kada počinje brz razvoj prirodnih i tehničkih nauka čiji se rezultati neposredno primenjuju u praksi, doprinoseći ubrzanom društvenom razvoju. Obrazovanje sve više postaje masovno, uskostručno i permanentno. Istovremeno, ono biva sve značajnije za društveni status pojedinca i društvenih grupa” (Mimica; Bogdanović, 2007:371).

U savremenim društvima obrazovanje je tesno povezano sa tehnologijama, a one opet sa znanjem pa „u svojoj međusobnoj sprezi, obrazovanje i tehnologije su postali veoma važni izvori društvene moći i uticaja“ (Marinković, 2008:197). Kako je moć vezana za obrazovanje i tehnologije, „u tom smislu, dostupnost visokom obrazovanju i ovladavanje novim tehnologijama, kao jednu od svojih bitnih posledica, ima zadobijanje moći koju poseduju visokoobrazovani pojedinci i društvene grupe, a koji posredno ili neposredno upravljaju tehnologijama i tehnološkim promenama. Ovo je takođe posledica neposrednog uticaja obrazovanja na ekonomski rast. Na globalnom tržištu intelekta,

obrazovanja, znanja, tehnologija i rada, pojedinci više nisu ograničeni svojim nacionalnim državama i lokalnim teritorijama. Oni sve više deluju u kontekstu globalne ekonomije i mogu na osnovu svog obrazovanja i tehnoloških znanja da zadobiju veoma visoke nagrade (ekonomske, materijalne, finansijske, političke, kulturne)“ (*Isto*: 198). Ovakva veza obrazovanja, tehnologija i moći može, međutim, voditi daljoj polarizaciji pojedinaca i društvenih grupa, utoliko što znači da će oni kojima je dostupno visoko obrazovanje i nove tehnologije imati mogućnost da zadobiju još više moći i uticaja, dok će ih oni drugi ostati lišeni (*Isto*).

Na ovom mestu osvrnućemo se na različita shvatanja o obrazovanju i znanju kao ključnim resursima u savremenom društvu koje je obeleženo intenzivnim društvenim promenama koje snažno utiču kako na ulogu, tako i na smisao i ciljeve obrazovanja. Nakon toga prikazaćemo obrazovni potencijal farmera u Vojvodini u kontekstu usvajanja tehnoloških inovacijana na osnovu rezultata anketnog istraživanja evaluacije rada poljoprivredne savetodavne službe AP Vojvodine. Anketno istraživanje je 2012/2013. godine urađeno na reprezentativnom uzorku od 281 gazdinstva.³⁷

4.1. Obrazovanje: između sredstva reprodukcija društvene strukture i faktora reforme

Obrazovanje se smatra glavnim činiocem modernog društvenog razvoja i „odavno je primećeno da našu kulturu karakteriše prekomerno verovanje u ono što se naziva obrazovanjem i vaspitanjem. Ova skoro mitološka formula doprinela je da se na procese vaspitanja i obrazovanja gleda kao na neku novu vrstu religije koja treba da omogući ostvarenje vodećih ideala“ (Koković, 1994:108). Veza između obrazovanja i društva posmatra se uglavnom kroz dve suprotstavljene teorijske orijentacije – po jednoj obrazovanje je samo sredstvo reprodukcija društvene strukture,

³⁷ Projekat je finansiran od strane Pokrajinskog Sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo. Rukovodilac projekta *Evaluacija PSS APV na odabranim polj. gazdinstvima* je bio prof. dr Živojin Petrović, a koordinator dr Dejan Janković.

a po drugoj, obrazovanje je sposobno da oblikuje novi tip društva i ono je važan faktor reforme društva (*Isto*: 171-172; opširnije u: Novakov, Petrović, 2012 i 2013).

Značaj kvalitetnog obrazovanja na individualnom i društvenom nivou, kao i optimizam u pogledu mogućnosti stvaranja jednog humanijeg sveta ukoliko se shvati ogroman značaj obrazovanja, došli su do izražaja u tezi o "dobrom društvu" istaknutog ekonomiste Džona Keneta Galbrajta. Premda društvena moć nije u rukama onih koji poseduju obrazovanje, već se nalazi kod onih koji imaju kapital, upravo obrazovanje je, po mišljenju Galbrajta, ključni cilj *dobrog društva*. U nastojanju da definiše *dobro društvo*, koje je potencijalno i ostvarivo, on ističe da se suština dobrog društva može jednostavno izraziti tvrdnjom da svakom članu društva treba omogućiti da ostvari ispunjen život bez obzira na njegov pol, rasu ili etničko poreklo. U dobrom društvom sve počiva na ulozi ekonomije, pri čemu ekonomski sistem mora da funkcioniše dobro i da radi u korist svih (Galbraith 2001: 26-30). Odlučujući značaj za *dobro društvo* (pored privrede i države koja nije potčinjena posebnim ideologijama) ima obrazovanje. Obrazovanje ima ekonomsku, ali i političku i širu društvenu ulogu - ono je presudan činilac za pomeranje naviše na hijerarhijskoj lestvici, njegova uloga je da omogući ljudima da se inteligentnije ponašaju i da im pokaže kako da uživaju život (*Isto*: 63). Obrazovanje utiče na društveni mir i zadovoljstvo, ono je „činilac koji pruža nadu i realno očekivanje da je moguć beg iz nižih, društveno i ekonomski podređenih slojeva, u više. Izvestan stepen društvene podele na slojeve je i u dobrom društvu neizbežan, kao što je nemoguće i potpuno ukidanje klasnog društva" (*Isto*: 62). Sem toga, obrazovanje je direktno povezano sa demokratijom - ne samo da obrazovanje omogućava demokratiju, već je ono njen sastavni deo pošto obrazovanje stvara populaciju koja shvata društvene ciljeve i ono uči ljude da podignu svoj glas. Tako je, po mišljenju Galbrajta, demokratija prirodna posledica obrazovanja i ekonomskog napretka – obrazovanje, kako navodi, čini demokratiju mogućom, a u zajednici sa ekonomskim razvojem čini je neophodnom, pa čak i naizbežnom. Obrazovanje doprinosi i širenju vidika i uživanja u životu i zato treba imati na umu kada se razmišlja o ulaganjima u

budućnost da se ništa ne isplati sa tolikom sigurnošću kao obrazovanje. Ipak, Galbrajt napominje da se veliki deo troškova za obrazovanje shvata kao tekuća potrošnja bez posledica za dalju budućnost, i da je problem u tome što treba napraviti razliku između kratkoročnih i dugoročnih ciljeva.

Moć znanja da kreira društvo dolazi do izražaja kod Petera Drakera, autora koga mnogi nazivaju prorokom modernog menadžmenta. Društvo znanja je globalnog karaktera i Draker ga ne opisuje samo kao postindustrijsko, već i kao postkapitalističko, a najvažnijim proizvodnim sredstvom tog društva smatra upravo znanje. Draker polazi od toga da se na svakih nekoliko stotina godina u istoriji Zapada desi neka velika transformacija i da trenutno živimo u jednoj transformaciji koja stvara *postkapitalističko* društvo. Kretanje ka postkapitalističkom društvu je počelo posle Drugog svetskog rata. To društvo koristi slobodno tržište a osnovni privredni resurs jeste znanje (Drucker, 1995:7-12). „Vodeće društvene grupacije društva znanja biće "radnici znanja" - izvršni upravljači/korisnici znanja koji znaju kako da plasiraju znanje u proizvodne svrhe“ (*Isto*: 13). Svi ti radnici biće zaposleni u organizacijama, ali ljudi znanja će posedovati i proizvodna sredstva i alatke za proizvodnju, jer „radnici znanja poseduju svoje znanje i mogu da ga ponesu sa sobom kud god da krenu. Drugu klasu će činiti radnici usluga koji nemaju dovoljno obrazovanja da bi bili radnici znanja i u svakoj zemlji oni će činiti većinu“ (*Isto*: 14). Znanje koje je oduvek bilo privatno dobro, preko noći je postalo javno dobro, čime se promenilo samo značenje znanja. Danas se znanje odnosi na samo znanje: to je revolucija menadžmenta, ono je faktor proizvodnje pri čemu gura u stranu kapital i radnu snagu. Zemljište, radna snaga i kapital su važni kao neophodnosti, bez njih čak ni znanje ne može da se proizvodi, ali tamo gde ima efikasnog menadžmenta, odnosno „primene znanja na znanje“, Draker smatra da se uvek može doći do onih drugih resursa. Činjenica da je znanje *pravi* a ne samo *jedan od resursa* menja fundamentalno strukturu društva. Tradicionalni faktori proizvodnje (radna snaga, kapital, zemlja) su postali od sekundarnog značaja, jer oni se mogu lako pribaviti pod uslovom da ima znanja. Prema Drakeru, ono što danas smatramo znanjem jeste „*informacija delotvorna u delanju, informacija*

usredsređena na rezultate”, a da bi se došlo do rezultata *znanje mora biti visoko specijalizovano*. Novo društvo mora biti strukturirano na bazi specijalizovanog znanja i specijalista, i upravo to je ono što im daje moć (Drucker, 1995: 25-51). Znanje se ponaša kao ekonomski resurs, a glavni proizvođači bogatstva postali su znanje i informacije. Međutim, do znanja se ne dolazi jeftino, a kako navodi, razvijene zemlje troše oko petine bruto nacionalnog proizvoda na proizvodnju i širenje znanja (*Isto*: 183-186). U društvu znanja ljudi moraju da nauče kako da uče, pošto postkapitalističko društvo traži doživotno učenje a za to je potrebna disciplina učenja (*Isto*: 198).

Iako nastalo sredinom prošlog veka, delo Rajta Milsa ostavilo je veliki uticaj na razmatranje odnosa između znanja i moći, kao i uloge obrazovanja i reprodukcije kulturnog kapitala. Za razliku od klasičnih teoretičara elite koji vladavinu elita pripisuju superiornosti ličnih svojstva njenih pripadnika u odnosu na masu, i koji ističu psihološke karakteristike kao osnove vladanja (Haralambos; Holborn, 2002:601-602), Mils vladavinu elite tumači institucionalnim karakteristikama. Tako u američkom društvu, kako naglašava, krupna moć nacionalnih razmera leži u privrednom, političkom i vojnom domenu, a porodica, škole i verske organizacije se samo prilagođavaju savremenom životu dok vlada, vojska i privredne organizacije stvaraju i usmeravaju taj život (Mils, 1998:18-19, 274-332). Mils je mišljenja da znanje i moć nisu sjedinjeni u vladajućim krugovima, i kada ljudi od znanja dođu u dodir sa ljudima od moći, oni im ne prilaze kao ravnopravni, već kao najmljeni ljudi. Većina ljudi smatra da najmoćniji i najbogatiji istovremeno imaju najviše znanja, međutim, moćni i bogati moraju da budu ljudi koji najviše znaju, jer se u protivnom nameće pitanje kako bi se onda pravdala njihova moć i bogatstvo ako ne znanjem. A ako se smatra da su oni koji su stekli moć nesumljivo pametni, to znači reći kako moć jeste znanje. Takva pretpostavka otkriva da su obični ljudi skloni da moć i bogatstvo pravdaju znanjem i sposobnošću, a znaje se više smatra idealom nego oruđem moći i bogatstva. Znanje retko daje moć čoveku koji ga poseduje, a kako Mils navodi, problem znanja i moći jeste i uvek je bio problem odnosa ljudi od znanja i ljudi od moći. Kako su znanje i moć retko kad sjedinjeni u istoj

osobi, ljudi od moći se zato okružuju ljudima koji nešto znaju, a kao i većini drugih ljudi, „i čoveku od znanja zavise sredstva za život od zaposlenja, što danas predstavlja osnovnu sankciju kontrole mišljenja“ (Mils, 1966:27). Pošto se bogatstva „nasleđuju i prenose zajedno s onim privilegijama u pogledu obrazovanja i društvenih veza koje postaju sve više odlučujući ključ za sticanje rukovodećih pozicija u poslovnom svetu krupnog, visokocentralizovanog i institucionalizovanog kapitala“ (Mils, 1998:7), ni društvena hijerarhija se ne zasniva na znanju nego na moći, i često „očevi prihodi više nego dečakova inteligencija određuju školovanje u koledžu“ (Mils, 1979:244).

Sam termin "društvo znanja" se posebno proširio u Evropi nakon što je Predsedništvo Evropskog veća na sastanku u Lisabonu 2000. godine kao glavni cilj razvoja Evropske unije postavilo „tranziciju prema ekonomiji znanja i društvu znanja“, čime je "društvo znanja" postalo slogan dekade (Krištofić, 2005:95).

U savremenom svetu znanje se navodi kao kapitalni resurs, ali po rečima Konrada P. Lismana eufemizam "društvo znanja" i "živimo u društvu znanja" je rečenica koja sve češće "sokoli" nosioce društvene moći (Liessmann, 2008:7). On upozorava da je na delu kapitalizacija duha kojom se hrli u neobrazovanost, a „društvo znanja“ nije drugo do isprazna demagoška floskula. U njegovom delu, slično kao i kod Rajta Milsa, veliku odgovornost nose sami intelektualci koji usvajaju ili podležu političkim odlukama i ćutke prihvataju naloge nosilaca moći i kreatora obrazovne politike. Kako se znanje i obrazovanje u javnom diskursu navode kao najvažniji resursi Evrope, i smatraju ulogom za budućnost, Lisman primećuje da se sve češće priziva kraj industrijskog rada, a energija usredsređuje na delatnosti "utemeljene na znanju". Fleksibilna individua koja je celog života spremna na učenje a koja je tako preko neophodna društvu znanja, stavlja na raspolaganje tržištima (koja se brzo menjaju) svoje kognitivne sposobnosti i, po Lismanu, više nije "ni karikatura humanistički obrazovanog čoveka" (*Isto*: 8). Za Lismana znanje je „više od informacije. Isto tako, znanjem se ne može menadžerski upravljati a obrazovna mesta ne mogu biti uslužna

preduzeća. On navodi da iz tvrdnji P. Drakera proizlazi da onaj ko se nađe na dnu društvene lestvice, taj je jednostavno „premalo, presporo ili pogrešno učio“. Tržišni odnosi i tehničke inovacije se brzo menjaju i ne služi ideologija doživotnog učenja samo da bi mnogi, posebno stariji, mogli biti preforsirani, već da bi se rizici tog razvitka pripisali pojedincima. Obrazovanje je postalo ideologija sekularnih društava i uteha za modernizacijske gubitnike, ono deluje kao stimulans i sredstvo za umirenje, a društvo znanja ne zamenjuje industrijsko društvo, već ono industrijalizuje znanje (*Isto: 27-44*).

Stanovište o reprodukovanju moći vladajuće klase kroz obrazovni sistem zastupa francuski sociolog Pjer Burdije. Prema Burdijeu, glavni izvori društvene moći su ekonomski kapital u svojim različitim oblicima, kulturni kapital, i simbolički kapital - „oblik koji poprimaju različite vrste kapitala kad su spoznate i priznate kao legitimne“. U ekonomski razvijenim društvima ekonomski i kulturni činioци imaju najveću moć pravljenja razlike među ljudima (Burdije, 1998:147,151,154), a objektivni odnosi moći teže da se reprodukuju u odnosima simboličke moći. Burdije navodi da u društvu postoje uvek sukobi između simboličkih snaga, a simbolička moć je moć stvaranja sveta. Burdijeova koncepcija obrazovanja je pružila uvid u razumevanje uloge obrazovanja u reprodukciji društvenih nejednakosti. On nalazi da je za neuspeh radničke klase kriv obrazovni sistem jer je pristrasan prema kulturi vladajućih društvenih klasa i služi njenoj reprodukciji pošto vladajuće klase imaju moć da nametnu određena značenja kao legitimna i da nametnu svoju definiciju stvarnosti, a o dominantnoj kulturi Burdije govori kao o kulturnom kapitalu jer se ona „putem obrazovnog sustava može prevesti u bogatstvo i moć“ (Haralambos; Holborn, 2002:837). Burdije kaže da je školski sistem jedan od faktora društvene konzervativnosti jer ozakonjuje društvene nejednakosti, a kulturno nasleđstvo se razlikuje kod različitih društvenih klasa i odgovorno je za početnu nejednakost dece i njihov nejednak uspeh u školi. Naime, početne pozicije sa kojih deca iz različitih društvenih klasa ulaze u obrazovni sistem su veoma različite budući da određeni kulturni kapital stiču već u svojoj porodici (Burdije, 1967:263-264 prema: Koković, 1994:161,238). Kako su, dakle, pojedincima već

početne pozicije sa kojima se uključuju u proces obrazovanja nejednake, u bliskoj vezi sa tim stoji i tvrdnja Rajta Milsa koji, govoreći o reprodukciji vladajuće klase, zaključuje da je sve lakše ako se već rođenjem nađete na vrhu.

4.2. Tehnologije i globalni (ekološki) rizici

Nove naučne tehnologije pogađaju sve – porodicu, farmere, sve strane sveta, menjaju radni kontigent. Tehnološke promene su učinile da obe glavne komponente, koje inače tradicionalno pripadaju obrazovanju-socijalizirajuća i razvojna, uporedno sa napretkom društva, posebno građanskog, dobiju na značaju. Čak bi se moglo reći da "u trećoj tehnološkoj revoluciji one postaju na neki način presudne za sudbinu pojedinih zemalja i sveta u celini" (Koković, 2009:253). Globalizacija koju prati nova kompjuterska tehnologija utiče na budućnost radnika u svim segmentima privrede. Tehnološki razvoj, kako se često navodi u literaturi, već je istisnuo milione radnika iz procesa rada i učinio da nestanu čitave radne kategorije. U poljoprivredi, proizvodnji i uslugama ljudska radna snaga se ubrzano zamenjuje mašinama, a neke od najimpresivnijih novina u automatizaciji pojavile su se u poljoprivredi. Tehnološke promene ostavljaju posledice za preko dve milijarde stanovnika čiji opstanak zavisi od poljoprivrede. Mehanička, biološka i hemijska revolucija u poljoprivredi o kojoj piše Džeremi Rifkin (2003), učinile su da su zemljoradnici u Izraelu već na putu obrađivanja zemlje pomoću robota, a Institut za poljoprivredni inženjering razvija "mehaničke ratare". Slični roboti sa veštačkom inteligencijom razvijaju se da bi orali i sejali polja, a istraživači predviđaju da nas od potpuno automatizovane farme deli manje od dvadeset godina. Nova tehnologija deobe gena koja menja način dobijanja biljaka i životinja povećava proizvodnju, ali da bi se oslobodili troškova upotrebe insekticida i radne snage koja je potrebna da nadgleda useve, naučnici u genetsku strukturu biljaka direktno ubrizgavaju gene otporne na štetočine (Rifkin, 2003:128). Genetski inženjering koristi se i za smanjenje potrebe za radnom snagom

u stočarstvu i uvećanje produktivnosti. Biotehnologija koja je propagirana kao svemoćni lek za bolesti i snabdevanje hranom, proširuje čovekovu vlast nad prirodnim silama više nego ijedna tehnologija u istoriji. Tehnikom spajanja gena istraživači su stvorili "kovcu" (polukožu - poluovcu), menjaju se biljke i to mahom da bi im se produžio rok trajanja i poboljšao izgled, a ne njihova hranjivost. Autori upozoravaju i na mogućnost zdravstvenih problema kod ljudi, a proizvodi poput paradajza koji sadrži gen otporan na antibiotike, kako navodi Kimberl, mogli bi deci da prenesu otpornost na uobičajene antibiotike kojima se leče (Kimberl, 2003: 157-176).

Vandana Šiva smatra da je jedina determinanta moći i kontrole u globalizovanom svetu ekonomska snaga. Korporacije imaju moć, pravila slobodne trgovine omogućuju korporacijama da koriste mašineriju nacionalne države za ostvarenje svojih ciljeva, a za neke "održivi razvoj" jednostavno znači pretvaranje ekološke krize u trgovinu deficitarnim resursima (Šiva, 2003:165) Iako su deklarativno mnogi zabrinuti za ugrožavanje životne sredine, klimatske promene, itd, ostaje činjenica da dolazi do sve većeg rasta energije koja se potroši na transport, pakovanja, proizvodnju, a "jedno pile u proseku putuje 2000 kilometara pre nego što bude pojedeno" (*Isto*:152). Globalizacija tako ruši etičke i ekološke prepreke poslovanja, pa pošto svime može da se trguje - sve je na prodaju.

Razmatrajući uticaj globalizacije na naše živote, Entoni Gidens navodi da neki uticaji od kojih se očekivalo da će nam život postati izvesniji i predvidljiviji, među kojima i naučni i tehnološki napredak, često imaju suprotno dejstvo. Nauka i tehnologija i same su postale globalizovane, a izračunato je da danas u svetu radi više naučnika nego što ih je bilo ukupno u čitavoj dosadašnjoj istoriji nauke. Globalne promene predstavljaju posledicu našeg uticaja na okruženje, a nauka i tehnologija pomažu da se opasnostima suprotstavimo iako su one doprinele samom njihovom nastanku. Nauka je dugo „održavala sliku pouzdanosti znanja koja se proširila u stav poštovanja prema većini oblika tehničke specijalnosti. Međutim, istovremeno, stavovi laika prema nauci i tehničkom znanju su najčešće ambivalentni“ (Gidens 1998:92).

Ambivalencija je u osnovi svih odnosa poverenja, jer poverenje se zahteva tamo gde postoji neznanje, a neznanje uvek pruža osnovu za skepticizam ili oprez. Mnogi ljudi tako „prave pogodbu sa modernošću, u smislu poverenja koje ulažu u simboličke znake i ekspertske sisteme“ (Isto:92).

4.3. Obrazovni potencijal na poljoprivrednim gazdinstvima u Vojvodini

Naučno-tehnička revolucija imala je presudan uticaj na proces industrijalizacije društva i modernizaciju poljoprivrede posredstvom brojnih proizvodnih inovacija koje su nastale posebno u zadnjih sto godina. Pokazalo se da spremnost seljaka da usvoje neku inovaciju pre nego ostali iz njihove sredine, zavise od obeležja lokalne sredine, domaćinstva i gazdinstva, kao i od ličnih obeležja kućedomaćina. Po pravilu, inovativnost je veća ako je kućedomaćin obarzovaniji i ako živi u razvijenijim naseljima. Pored obrazovnog nivoa, porodični "background", prostorna pokretljivost i izloženost sredstvima masovnih komunikacija uvek utiču na prihvatanje novog (Mitrović, 1998:360,361). U skladu sa tim, na ovom mestu ćemo navesti neke karakteristike farmera na odabranim gazdinstvima u Vojvodini, koje mogu biti od značaja za njihov odnos prema prihvatanju inovacija u poljoprivrednoj proizvodnji.

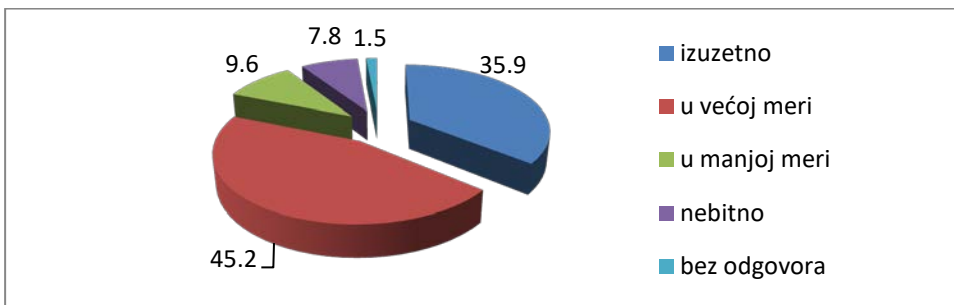
Najveći broj farmera iz ostvarenog reprezentativnog uzorka na odabranim poljoprivrednim gazdinstvima u Vojvodini ima završenu srednju školu (62,3%) što korespondira sa podacima Popisa o najčešće ostvarenoj školskoj spremi na području kako Srbije, tako i Vojvodine. Međutim, obrazovna struktura je nešto povoljnija nego ukupnog ruralnog stanovništva. Tako 19,9% njih ima nepotpunu osnovnu ili osnovnu školu, dok je udeo lica na području Vojvodine u seoskim naseljima koja imaju niži stepen obrazovanja od srednje škole čak 46,78%. Višu školu je završilo 7,8% a fakultet svaki deseti domaćin. Postoji visoka statistički značajna i srednje jaka veza između obrazovanja i starosti farmera ($\chi^2 = 56,229$; $p = 0,000$; $C = 0,408$), ali ne i između ove varijable i pola

ispitanika ($\chi^2 = 1,547$; $p = 0,818$). Pokazalo se tako, da je niži stepen obrazovanja od srednjeg najzastupljeniji među najstarijim farmerima (65+ godina).

Što se tiče kompjuterske pismenosti, situacija je sledeća na odabranim gazdinstvima: 88,6% poseduje računar u svom domaćinstvu, a 69,8% kućedomaćina zna i da ga koristi. Očekivano, kako raste nivo ostvarenog obrazovanja, raste i udeo osposobljenih da koriste računar, tako da postoji visoka statistički značajna veza srednje jačine između ovih varijabli ($\chi^2 = 40,916$; $p = 0,000$; $C = 0,357$). Računar i internet se u približno istom postotku slučajeva koriste za komunikaciju e mailom (25,3%) i zabavu i razonodu (26,7%). Više od polovine je navelo da ga koriste za posao i učenje (61,2%). Facebook koristi 11% kućedomaćina, twitter 1,8%, MSN 1,1% a MySpace 2,1%. Svaki otprilike deveti (11,4%) je naveo da koriste računar i net za komunikaciju preko Skype-a.

Percepcija značaja obrazovanja za uspeh u životu kod farmera je visoka (Grafikon 2). Tako njih 35,9% smatra obrazovanje izuzetno značajnim, a 45,2% značajnim u većoj meri za postizanje uspeha. Kruskal-Valisov test ($p = 0,252$) ukazuje da ne postoji statistički značajna veza između varijable ocene značaja obrazovanja i ostvarenog stepena stručne spreme. Takođe, pokazalo se Man-Vitnijev U testom, da nema statistički značajne veze između varijable značaja obrazovanja sa jedne strane, i pola ispitanika ($U = 1407$; $z = -1,608$; $p = 0,108$) sa druge strane. Gotovo u identičnom procentom izuzetno značajnim (34,2%) i značajnim u većoj meri (43,4%) za uspeh u životu pored obrazovanja, se smatraju rodbinske i prijateljske veze kao važan segment socijalnog kapitala. I porodični kapital u smislu bogatstva i ugleda porodice se percipira kao izuzetno značajan (31%) i značajan u većoj meri (40,6%) za postizanje uspeha.

Grafikon 2: Značaj obrazovanja za uspeh u životu (%)

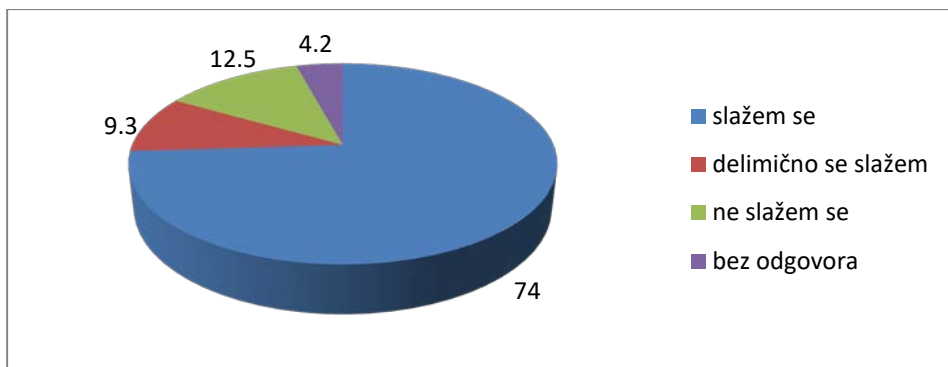
Izvor: Evaluacija PSS APV na odabranim polj. gazdinstvima

Zanimalo nas je, u konačnom, koliki značaj se pridaje saradnji sa savetodavnom službom za upotrebu novih tehnologija u proizvodnji kojom se bave kućedomaćini (Grafikon 3). Najveći procenat (74%) se slaže da su kao rezultat saradnje sa PSS osposobljeni da primenjuju nove tehnologije. Među kućedomaćinima koji su izrazili neslaganje sa datom tvrdnjom, kao razlog neslaganja su naveli činjenicu da koriste već isprobane tehnologije, da su sami doprineli osposobljenosti te da ih savetodavci nisu o tome informisali i /ili da nemaju finansijskih sredstava za nove tehnologije. Kruskal-Valisov test ukazuje da postoji statistički značajna veza između varijable slaganja sa stavom i zadovoljstva saradnjom sa savetodavcima iz PSS ($p=0,000$), kao i dužinom te saradnje ($p=0,007$). Tako je najveće slaganje sa stavom bilo među kućedomaćinima koji su se izjasnili da su zadovoljni saradnjom sa savetodavcima (86,5% ove kategorije) i u situacijama kada je ta saradnja trajala četiri i više godina (80,2% ove kategorije).

Da bi pratilo zahteve naučno-tehnološke revolucije, kako napominju mnogi autori, obrazovanje mora doživeti brze i snažne promene u ciljevima, programima i metodama delovanja. Permanentno obrazovanje u dobu naučno-tehničke revolucije postaje tako neizbežno jer "nauka i tehnika se razvijaju takvim tempom da već u životu jedne generacije dolazi do zastarevanja znanja. Brzina kojom se menjaju savremenene ekonomije čine nerealnim sve pokušaje da se predvidi za deceniju unapred potražnja za određenim kvalifikacijama. Obrazovni sistemi i

ustanove moraju imati svoje unutrašnje strukture dovoljno fleksibilne za pomeranje učenika među disciplinama i vrstama obrazovanja, neophodnim za suočavanje sa tehnološkim promenama i zahtevima jedne ekonomije u stalnom menjanju” (Koković, 2009:255).

Grafikon 3: Stepen slaganja sa tvrdnjom: „Kao rezultat saradnje sa savet. službom smatram da sam osposobljen da primenjujem nove tehnologije u proizvodnji kojom se bavim“ (%)

Izvor: Evaluacija PSS APV na odabranim polj. gazdinstvima

Isto važi i za obrazovanje u poljoprivedi. Naime, kada su u pitanju poljoprivreda i ljudski resursi, ističe se da ulaganje u porast nivoa znanja poljoprivrednog stanovništva, koje ima nepovoljnu obrazovnu strukturu, u velikoj meri određuje buduće izgledе naše poljoprivrede, a time i privrede u celini. Saradnja naših farmera sa stručnjacima iz oblasti poljoprivrede, uz adekvatno formalno obrazovanje, ima značajnog uticaja na njihovu osposobljenost za primenu novih tehnologija, tako da uloga savetodavne službe može biti od velikog značaja u premošćavanju nedostataka obrazovnog sistema koji ne odgovara savremenim potrebama razvoja naše poljoprivrede.

5. OBRAZOVANJE KAO ČINILAC RAZVOJA EKOLOŠKE SVESTI

Uloga znanja u savremenom društvu koje je obeleženo intenzivnim društvenim promenama je veoma velika, a značajna je i u procesu obrazovanja za unapređenje životne sredine ili ekološkog obrazovanja. U tom smislu, smatramo da je važno analizirati i mesto i ulogu ekološkog obrazovanja u nekim od najznačajnijih dokumenata o zaštiti životne sredine na području Republike Srbije. Takve analizu zasnovaćemo i na podacima iz raspoloživih baza podataka o zastupljenosti ekoloških pokreta, udruženja i NVO iz oblasti ekologije na području Srbije. Uočava se da je u poslednjoj dekadi (dekadama) učinjen značajan korak u uključivanju ekoloških sadržaja u nastavni proces u odnosu na pređašnju situaciju, kao i da je prisutan značajan broj udruženja koji se bave ekološkim sadržajima. Zaštita životne sredine i ekologija kao disciplina koja se između ostalog bavi ovim pitanjima ipak mora da se stavi u kontekst ruralnosti, značaja ruralnih sredina za društvo i ruralnim razvojem kao pokušajem odgovora na urbanizaciju društava koja traje intenzivno već decenijama.

Kao posledica određenih mera i intervencija ili kao skup društvenih promena u skladu sa civilizacijskim razvojem društva, razvoj sela zaslužuje pažnju društvenih naučnika, sa naznakom da društvena potreba za proučavanjem ovog procesa (a može se reći i sve prisutnija aktuelnost ovog pitanja) proizilazi iz potrebe da se u perspektivi postigne i održi vitalnost dugo zanemarivanih ruralnih područja putem dugoročnog očuvanja njihovih resursa i uključivanja u sveukupni društveni, privredni i politički razvoj. Novije koncepcije i aktuelnost ovog pitanja proizilaze iz napuštanja sektorske (uglavnom agrarne) politike koja je, kao svoj cilj i posledicu, imala modernizaciju farmi, ekonomiju obima, specijalizaciju, intenzifikaciju i koncentraciju proizvodnje, proizvodne viškove, industrijsku zavisnost i u krajnjem slučaju, „socijalnu nejednakost i ekološka zagađenja“ (Sivini 2004, 1).

U pristupu ruralnom razvoju nužno je, pre svega, uvažiti stav da se radi o društvenom procesu koji je dugoročan i različit od dosadašnjih prilično uprošćenih centralizovanih modela planiranja ruralnog razvoja i u bliskoj vezi je sa pitanjima koje društvena teorija danas pokušava da problematizuje: pitanjima regionalnog razvoja i decentralizacije, odnosno, pitanjima (neo)endogenog i teritorijalnog razvoja; problematikom održivog razvoja u socio-ekonomskom, ekološkom i svakom drugom smislu; mrežama odnosa relevantnih institucija i aktera; različitim strategijama života i rada poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava (farmerskih sistema); pitanjima nivoa i načina participacije, uloge civilnog društva, socijalnog kapitala, značaja socijalne inkluzije, borbe protiv (ruralnog) siromaštva i slično.

Ruralni razvoj je veoma kompleksno društveno, političko, ekonomsko, ekološko, kulturno... odnosno razvojno pitanje i zahteva kompleksnu analizu faktora promena i različite nivoe analize. Ipak, pored kompleksnosti ovog pitanja, osnovna poteškoća koja svakom društvenom istraživaču već na prvi pogled „pada u oči“, jeste nedostatak sistematskog naučnog i teorijskog utemeljenja i samog definisanja ruralnog razvoja (vidi, van der Ploeg et al. 2000; Shortall 2004; Slee 1994; Marsden 1999).

Ovaj problem je i u svetskoj i u domaćoj nauci najčešće analiziran u diskursu agrarne politike i razvoja, u čemu obično prednjače agroekonomske nauke. Sociolog koji se uhvati u koštac s ovim pitanjem i ovakvim pristupom, nailazi na čitav niz dobrih ili manje dobrih (često redukcionističkih) deskripcija i objašnjenja, kao i političkih rasprava o merama i efektima agrarne ili neke druge sektorske politike, kojima se nastoji obuhvatiti ovaj problem.

Ruralni razvoj teško je definisati. Jedno od, prema našem mišljenju, sadržajnijih određenja dao je Mosli (Moseley 2003, 4), prema kojem je *ruralni razvoj dugoročan i održiv proces ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških promena koje su kreirane radi povećanja dugoročnog blagostanja čitave zajednice*. Ovakvo određenje otkriva nekoliko ključnih elemenata procesa ruralnog razvoja. On, najgrublje

govoreći, ima nekoliko osnovnih dimenzija: ekonomsku, socio-kulturnu, ekološku i političku (institucionalnu).

Ekonomska dimenzija ruralnog razvoja predstavlja jednu od ključnih tačaka rasprave o ekonomskoj vitalnosti određenog ruralnog područja u odnosu na razvoj poljoprivrede, njenu diverzifikaciju, kao i razvoj celokupne ruralne ekonomije. Ključni aspekt predstavlja zapošljavanje stanovništva i održivo iskorišćavanje resursa koje određeno ruralno područje poseduje.

Socio-kulturna dimenzija je veoma široka i prosto ju je teško omeđiti: od pitanja društvene strukture i društvenih promena u ruralnim područjima, siromaštva, socijalne izopštenosti³⁸, položaja društvenih grupa (mladi, stari, žene...), do pitanja stanovanja, funkcionisanja sela kao lokalne zajednice, lokalnog-regionalnog identiteta, kulturnog nasleđa i sl.

Ekološka dimenzija, oduvek suštinski povezana sa ruralnim i lokalnim-regionalnim, nerazdvojiva je od prethodnih jer ljudi u ruralnim prostorima proizvode svoj život u skladu sa prirodnim i preoblikujući prirodno u koje su uklopljeni. Na ovu dimenziju ruralnog razvoja osvrnućemo se detaljnije.

Političko institucionalna dimenzija koju smo nešto detaljnije analizirali je takođe ključna, zato što ukazuje na problem optimalnog upravljanja ruralnim razvojem, koji nije spontani proces podizanja kvaliteta života putem preliivanja modernizacijskih dostignuća iz industrijalizovanog, tehnološki i infrastrukturno moćnog grada u selo, već strateški proces „upravljanja“ društvenim promenama na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou, razvoja institucija i sistema podrške ovakvom procesu, kao i participacije lokalnog stanovništva u naporima za angažovanjem unutrašnjih snaga i motivacije za razvoj. Ova dimenzija, kao što je već pomenuto u delu o regionalizaciji i decentralizaciji, otkriva odnose moći u

³⁸ Nedavno odbranjena doktorska disertacija dr Marice Petrović sveobuhvatan je prikaz socijalne izopštenosti društvene grupe mladih u Srbiji na osnovu sprovedenog empirijskog istraživanja. Autorka ukazuje na multidimenzionalnost i različitu uslovljenost fenomena socijalne izopštenosti kod mladih u ruralnim područjima Vojvodine/Srbije (Šire, Petrović 2018).

društvenim i političkim odnosima, interese relevantnih aktera i uzroke-posledice određenih sektorskih politika koje direktno ili indirektno utiču na razvoj i kvalitet života ruralnog stanovništva.

Bilo da se radi o lokalnom, regionalnom ili nekom višem nivou, sistematičan pristup ovom pitanju nameće potrebu integralnog posmatranja svih pojedinih aspekata (potencijala) razvoja nekog područja: ekonomskog, socio-kulturnog, političko-institucionalnog, ekološkog i samih područja u okvirima karakteristika svakog globalnog društva. Iako je ovo pitanje veoma složeno, ovde želimo da naglasimo da teritorijalni fokus, bez obzira o kojem se nivou analize radi, treba da posluži kao dopuna (multi)sektorskoj politici razvoja i u svojim implicitnim elementima ima za cilj da se na izvestan način izbegne generalizovanje u vezi ruralnih područja, s obzirom na heterogenost po pitanju njihovih karakteristika, potreba, problema-ograničenja i potencijala za razvoj. Neke od ključnih osobenosti ruralnih područja svakako (između ostalih) predstavlja i njihova *heterogenost u ekološkoj dimenziji* koja upućuje na specifičnosti lokalne teritorije. Značaj „lokalnog“ ruralnog razvoja najavljen je već krajem osamdesetih godina prošlog veka u već pomenutom dokumentu Evropske komisije *The future of rural society*, kojim je ukazano na potrebu eksterne podrške (politike ruralnog razvoja) endogenim potencijalima ruralnih područja. U ovom dokumentu se ističe da:

„Lokalni ruralni razvoj ne znači prosto sprovođenje određenih mera. On znači da se maksimalno iskoriste sve prednosti koje poseduje određeno ruralno područje: lepota prostora i pejzaža, visoko kvalitetni poljoprivredni i šumarski proizvodi specifični za to područje, gastronomski specijaliteti, kulturna i zanatska tradicija, arhitektonsko i umetničko nasleđe, inovativne ideje, raspoloživost radne snage, industrije i usluga koje već postoje... sve to da se iskoristi sa regionalnim kapitalom i ljudskim resursima, sa idejom da ono što nedostaje u smislu kapitala i koordinacije, konsultantskih usluga i usluga planiranja bude pruženo kao eksterna pomoć ovim područjima“ (EU Communities 1988, 48).

Pored održivosti, može se razmatrati i pitanje mogućnosti unapređenja i proširivanja uspešnih razvojnih inicijativa. Ukoliko razvoj ruralnih područja nastoji da dobije veći značaj u okvirima regionalne politike, onda se nužno radi i o stimulaciji optimalnog, geografski (prostorno) izbalansiranog socio-ekonomskog razvoja.

Pored osnovnih komponenata ekonomske dimenzije regionalnog ruralnog razvoja (kao jedne od primarnih dimenzija), pojedini autori (Rauch et al. 2001, 42) kao veoma važnu komponentu ekonomskog razvoja s pravom ističu i unapređenje sistema socijalne zaštite za ugroženu ruralnu populaciju (ostarelo stanovništvo, nezaposleni i izrazito siromašni) i upravljanje rizicima, sprečavanje katastrofa i pomoć u hitnim slučajevima. Izlivanje reka, klizišta, zemljotresi i slične katastrofe i prirodne nepogode u Srbiji proteklih godina, vrlo jasno ukazuju da je ova komponenta u ruralnom razvoju od velike važnosti i da njeno zanemarivanje (odnosno, zanemarivanje prevencije i (ili) mogućnosti optimalnog odgovora na ovakve hitne i rizične situacije i pomoći ugroženom stanovništvu) vrlo opasno po ekonomsku, ekološku i uopšte ljudsku dimenziju društvenog razvoja.

U ruralnim područjima svakako možemo govoriti o resursima, koji prevazilaze tradicionalnu funkciju ovih područja, a koja se povezuje sa poljoprivredom kao delatnošću i njenom funkcijom proizvodnje hrane. Ruralni resursi ili ruralna „javna dobra“ nisu oblikovani samo svakodnevnom aktivnošću poljoprivredne populacije, ali mogu biti značajno pod njihovim uticajem (zavisno od udela ove populacije i intenziteta poljoprivredne proizvodnje). Pored proizvodnje hrane, pojedini autori (Bryden 2006) ističu i sledeće značajne resurse: čist vazduh i vodu, energiju vetra i talasa, životinje, prirodu i biodiverzitet, rekreaciona područja, prirodne lepote i pejzaže, kulturu, arheologiju, istoriju, lokalne tradicionalne festivale i druga dešavanja, lokalne tradicionalne zanate i veštine itd. Ova dobra (kreirana od strane ljudi ili prirode) „se na specifičan način integrišu u novu ruralnu ekonomiju i kvalitet života lokalnog stanovništva putem novih preduzeća, zapošljavanja, odluka o migracijama... Priroda i funkcije ovih „javnih

dobara“, koja podupiru novu ruralnu ekonomiju i kvalitet života u ruralnim područjima, su često mnogo drugačije od onih u urbanim centrima (koji se rukovode „urbano regionalnim“ /„city regions“/ načinom razmišljanja)... ova dobra zaslužuju da budu na određeni način nagrađena“ (ibid.).

Ukoliko prihvatimo pomenuti značajan uticaj konzumerizma na ekonomsku dinamiku ruralnih područja i njegovu osobenost kao pomenutu formu „socijalne kontrole“ (Clarke 1998, 251), moguće je izvoditi tezu o socijalnom konfliktu između potrošačkih zahteva, regulacije i kontrole ovakvih procesa u ruralnim područjima od strane potrošački usmerenog tržišta, s jedne, i agro-ekoloških principa koji nastupaju sa stanovišta zaštite prirodnih resursa ruralnih područja, s druge strane.

Marsden (Marsden) ovu tezu obrazlaže kroz identifikaciju tri idealno tipski shvaćena modela razvoja: agroindustrijski, post-produktivistički i agroekološki (ekološka modernizacija) (šire o tome, Marsden 2003). Važno je napomenuti da je prisustvo ovih različitih modela, implicitno poređanih u nekoj formi evolutivne linije, diktirano heterogenošću ruralnih područja i njihovim distinktivnim karakteristikama. U prvom, agroindustrijskom modelu, ruralni prirodni resursi su marginalizovani kroz proizvodne procese reflektovane u ekonomiji veličine i produktivizmu.

Prema mišljenju ovog autora, postproduktivistički model prevazilazi prethodni u odnosu prema prirodnim resursima, ali to čini u okvirima materijalističke potrošačke koncepcije, u kojem su ruralno i prirodni resursi podvrgnuti mehanizmima kontrole od strane potrošačke logike. On smatra da „postproduktivistička paradigma ne pokušava da radikalno reši problem agroindustrijalizma. Umesto toga, ona značajno deluje kao polovična paradigma, tako što ga sadrži. Ona ne postavlja pitanje različitih održivih mogućnosti poljoprivrede. Radije, ona sugerise potrošački pristup koji se kreće oko patoloških osobina ovog pristupa“ (Marsden 2003, 160).

Treći, agroekološki model, kao centralno mesto ima „potencijalne vrednosti agro-ekološke prakse kao novih uslova ruralne održivosti. Ruralni razvoj, u tom smislu, zahteva da se priroda, region, kvalitet i vrednost rekonfigurišu oko karaktera i oblika ruralnih resursa“ (ibid., 19). Ova Marsdenova distinkcija, ukazuje na gradualno postavljanje koncepta održivosti i očuvanja prirodnih resursa u sam centar ruralnog razvoja, iako je, realno, teško pretpostaviti kakvi su ekonomski aspekti ovakvog modela i kako je on, u čisto ekonomskom smislu, uopšte održiv, ukoliko u ovakvu analizu ne uključimo makro – makro odnose i osnovne funkcionisanja tržišta i ekonomije uopšte.

5.1. Značaj ekološke dimenzije za ruralni razvoj

Iako ima sve manje učešće u nacionalnim ekonomijama, poljoprivreda i agrobiznis sektor u celini uvek, u značajnoj meri, determinišu različite dimenzije razvoja ruralnih područja, a svakako njegovu ekološku dimenziju, koja, po sebi, uvek ima jasnu teritorijalnu perspektivu. Zahtevi globalnog društva za sigurnošću i kvalitetom hrane (ishrane stanovništva), kao i sve razvijenija svest o potrebi očuvanja životne sredine (koja je danas dominantno izražena globalnom diskusijom o klimatskim promenama) predstavljaju neke od važnijih globalnih faktora i potreba za ekološki održivim razvojem. S druge strane, ruralna područja neminovno „podređena prostranstvu“ (Mendras), kao osnovu svog identiteta, tradicionalno imaju proizvodnju hrane, ali i suživot čoveka i prirode. Ruralna populacija se, stoga, mora posmatrati u odnosu sa prirodom, koja predstavlja dominantne okvire njihovog života i rada, kako u smislu značajnog faktora njihovog socio-ekonomskog i kulturnog života, tako i u smislu posledica, koje život i rad ruralne (a pre svega agrarne) populacije može da ima na prirodnu sredinu.

Trenutna aktuelnost ekološke dimenzije u ruralnom razvoju proističe iz interesovanja savremenog čoveka za „javna ruralna dobra“ i njihove funkcije. Preuzimajući čitav niz drugih funkcija pored agrarne – proizvodne funkcije, ruralna područja predstavljaju lokaciju prirodnih

resursa, šuma, obradivog i neobradivog zemljišta, biljnih i životinjskih vrsta, čistog vazduha, vode... „simbola“ zdravlja i života. Bez namere podržavanja koncepta ruralne idile, ruralna područja ipak predstavljaju jedino mesto mogućeg (barem privremenog) povratka savremenog čoveka prirodi. Očuvanje ekološke ravnoteže i održivo upravljanje prirodnim resursima podrazumeva imperativ globalnog društva sa zadatkom podsticanja održivog pristupa socio-ekonomskom razvoju ruralnih područja (i naravno društva u celini) koji ne sme da ugrozi prirodne resurse, a istovremeno treba da integriše ruralnu ekonomiju u nacionalne i globalne okvire (Janković 2012).

Uporedo s tim, jedan od uzroka značajnih promena u životu ruralnih društava predstavlja trend opadanja značaja poljoprivrede, ali i degradiranje i trajno uništavanje prirodnih resursa, esencijalnih za ekonomski i socio-kulturni razvoj i karakter ruralnih područja. Zato se kao jedan od značajnih zadataka ruralne politike sve više ističe potreba za istraživanjem degradacije poljoprivrednih površina i njihovog prenamenovanja za druge potrebe (građevinsko zemljište, izgradnja saobraćajnica, iskopavanje rudnih bogatstava itd.), odnosno, potreba za istraživanjem uticaja koji dovode do tranzicije ruralnih područja od „proizvodnog korišćenja“ ka „potrošačkom korišćenju“ (nem. „produktive Nutzung“ i „konsumtive Nutzung“, vidi, Vonderach, 2003).

S druge strane, multifunkcionalnost poljoprivrede (na kojoj se sve više insistira) predstavlja mogući činilac diverzifikacije delatnosti u ruralnim područjima, ali i kreatora javnih dobara i „mogućeg doprinosa zapošljavanju u regionalnoj ekonomiji, naročito u onim područjima koja zaostaju u razvojnom smislu“ (vidi, van der Ploeg et al. 2000, 392). Bez namere utemeljenja ruralnog života u idiličnom i pastoralnom smislu, možemo reći da očuvanje prirodnih resursa predstavlja jedan od ključnih preduslova za očuvanje i razvoj ruralnih područja (i naravno, društva u celini).

Ekonomski posmatrano, zemljišni, vodni i šumski resursi, predstavljaju neke od ključnih (ekonomskih) resursa za život ruralne populacije i za proizvodnju hrane (koja se primarno dešava u ruralnim područjima).

Očuvanje ovih resursa, kao i biodiverziteta, verovatno predstavljaju *conditio sine qua non* identiteta ruralnog. Ali, pored ekonomske dimenzije i posmatranja prirode kao resursa, danas sve više sazreva svest o potrebi drugačijeg upravljanja prirodnim resursima, što praktično znači da priroda od ekonomskog resursa, počinje mnogo ozbiljnije da se prihvata kao kolektivno dobro-vrednost, kao kolektivna odgovornost. Međutim, kolektivnu svest i odgovornost ipak je teško očekivati kao spontanu, već najčešće kao konstruisanu, kao odgovornost zasnovanu na jasnom sistemu podrške i pravno-institucionalne regulacije. (Ne)obnovljivost većine prirodnih resursa nužno nameće čovečanstvu potrebu za drugačijim pristupom ovom važnom pitanju: sve donedavno razdvojeni ekonomski i ekološki principi, danas nužno moraju da se uzimaju u obzir zajedno. Ekonomija i ekologija sve više nisu razdvojive, kako u mikro kalkulacijama, tako i u makro pristupima.³⁹ Modernizovana poljoprivreda, intenzivno korišćenje šumskih i rudnih bogatstava, (zagađivanje) vodnih resursa i najšire shvaćena urbanizacija, u velikoj su meri dovele u pitanje održivost i očuvanje prirodnih resursa u mnogim ruralnim područjima širom sveta. Upravo iz tih razloga, već par decenija se na pojmovno teorijskom i praktičko političkom planu nameće potreba za ostvarivanjem koncepta multifunkcionalne poljoprivrede.

U vezi sa nekim od ovih funkcija je i „komodizacija ruralnog“, kao prostora u uslovima „drugačije prirode post-industrijskog potrošačkog kapitalizma“, koja je nametnula ruralnim područjima još veću potrebu za održivim upravljanjem prirodnim resursima, kako zbog sebe samih, tako i zbog moguće valorizacije prirodnih potencijala kroz privlačenje direktnih konzumenata ruralnog prostora (turizam, stanovanje...) ili indirektno putem ugradnje ovakvog identiteta u prehrambene proizvode (organski proizvodi, komponenta „zdravlja i prirode“ ugrađena u identitet – bio, eko, etno – hrane, koja ima svoja distinktivna i ekonomski profitabilna obeležja itd).

³⁹ Neke od ideja tzv. ekološke modernizacije, ustvari govore o novom odnosu ekonomije i ekologije, „ekologizaciji ekonomije“ i „ekonomizaciji ekologije“.

U razlaganju strateške ekološke dimenzije regionalnog ruralnog razvoja pojedini autori (Rauch et al. 2001, 87) navode sledeće ključne elemente:

- identifikacija odgovarajućih tehničkih rešenja za održivije sisteme upravljanja resursima;
- kreiranje organizovanog okvira za dobro funkcionalno vlasništvo lokalne zajednice (ili zajedničko vlasništvo) i upravljanje prirodnim resursima;
- adekvatno pozicioniranje odgovarajućih uslužnih sistema za upravljanje prirodnim resursima;
- obezbeđivanje podsticaja za održivo upravljanje prirodnim resursima odgovarajućim zakonodavstvom i sistemom cena za održivu proizvodnju;
- usvajanje multisektorskih i mnoštva regionalnih perspektiva, unutar kojih mogu da se podrže alternativne mogućnosti za ostvarivanje prihoda, kao deo skupa pristupa koji imaju za cilj ograničavanje broja korisnika resursa.

Sociološki posmatrano, neki od ključnih problema navedenih u ovim elementima strategije održivog upravljanja prirodnim resursima jesu svakako pravno-institucionalno regulisanje (prava i) odgovornosti za održivo upravljanje prirodnim resursima, pitanje vlasništva nad resursima i sa tim povezan individualni i(ili) javni-kolektivni interes za ovakav pristup upravljanju prirodnim resursima, sistem podsticaja i cena (na primer, subvencije u poljoprivredi za korišćenje ekološki prihvatljivih tehnologija, održivo upravljanje otpadom, prečišćavanje otpadnih voda itd.), ali i sistem sankcija („zagađivač plaća“).

Iskustva pomenute EU Lider inicijative ukazuju da unapređenje ekološke dimenzije u određenom ruralnom području, između ostalog, zavisi od karakteristika ljudskih resursa, postojeće svesti, znanja i praksi korišćenja materijalnih (prirodnih i izgrađenih) resursa, kao i veza i odnosa sa tržištima (regionalnim, nacionalnim pa i internacionalnim) (vidi, Leader 1999; 2000). Ova iskustva širom Evrope upućuju na niz mogućih

manifestnih i latentnih posledica koje su u vezi sa ekološkim dimenzijama teritorijalnog razvoja: lokalno stanovništvo po pravilu postaje više zainteresovano za pitanja upravljanja životnom sredinom, pridaje se novi/drugačiji značaj postojećim lokalnim resursima, koji se posmatraju čak mnogo šire od isključivo prirodnih resursa, promovise se ideja odgovornosti mnogo više nego ideja vlasništva nad tim resursima, promovise se ideja da kvalitetno životno okruženje i angažovanje na njegovom unapređenju može da doprinese integraciji zajednice i kreiranju njenog identiteta naspram drugih teritorija pa čak i kreiranju novih radnih mesta i regulaciji nasleđenih konflikata (vidi, Leader 2000).

Istorijski gledano, lokalne seoske zajednice su - pored određene zakonske regulative - uglavnom tradicionalno imale i sopstvene sisteme prava i odgovornosti za korišćenje resursa kojima raspolažu. One su, naročito u uslovima agrarne prenaseljenosti, bile uklopljene u odgovornosti i prava individua, domaćinstava i lokalnih seoskih zajednica, koje su upravljanjem individualnom i kolektivnim svojinom pokušavale da definišu načine korišćenja postojećih prirodnih resursa. U uslovima rasta populacije, intenzifikacije poljoprivrede, industrijalizacije i modernizacije društva, tu vrstu tradicionalne autoregulacije moderna država preuzima na sebe i sopstvenim regulisanjem ovih pitanja vrlo često proizvodi značajnu štetu, jer lokalnim zajednicama na različite načine uskraćuje prava i nadležnosti (prioriteti, odlučivanje, finansiranje), a sama se nedovoljno efikasno bavi ovim pitanjima. U zemljama sa visokim stepenom sveukupnog ekonomskog, tehničko-tehnološkog, političko-institucionalnog razvoja i svesti o ovim pitanjima, decenijski uspostavljane regulacione okvire i sistem odgovornosti država sve više deli sa brojnim institucijama i organizacijama na različitim nivoima, uz snažno učešće civilnog sektora (u skladu sa procesima regionalizacije i decentralizacije, ali i uticajnim lokalnim, regionalnim, nacionalnim i globalnim ekološkim pokretima i organizacijama).

U nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju, poput Srbije, država tek pokušava da kreira adekvatan i funkcionalan institucionalni okvir za ova pitanja, jer je „kolektivna odgovornost“ slika i prilika „kolektivne

neodgovornosti“ za zagađivanje životne sredine, čiji kvalitet kod nas očigledno ima tendenciju pogoršavanja. Ekonomski razlozi su, po logici stvari, uvek primarni i njima se pravdaju brojni propusti u zaštiti životne sredine. Sama svest o potrebi zaštite životne sredine je nedovoljno nerazvijena i ona proizilazi kako iz nedostatka znanja i navika prema drugačijem odnosu prema prirodi (možda i socio-kulturnog „mentaliteta“), tako i iz odsustva adekvatne i efikasne institucionalne regulacije ovih pitanja koja može povratno da deluje na formiranje ovakve svesti. U svakom slučaju, pravno-institucionalna regulacija je nužna na makro nivou, a tek kasnije i(li) uporedo sa tim na nižim nivoima odgovornosti i uloga različitih regionalnih, lokalnih i drugih institucija. Ovo se, u ekološkom smislu, ne odnosi samo na pitanja zagađivanja prirodne sredine, već i na problematiku adekvatnog prostornog planiranja i razvoja mreža naselja, razvoja javne i komunalne infrastrukture, kao i pitanja urbanističkog planiranja i očuvanja arhitektonsko-istorijskog nasleđa. Sva ova problematika zapravo spada u okvire ekološke dimenzije i ekološku „konkurentnost“ određenog životnog prostora. U nedostatku ili nefunkcionalnosti institucionalnih rešenja, često smo svedoci velikih problema u zagađivanju i degradaciji životne sredine (vode, vazduha, zemljišta...) i značajnom smanjivanju obradivog zemljišta i šuma i narušavanja agro i biodiverziteta prostora u kojem živimo.

Ekološka dimenzija je suštinski teritorijalna – regionalna i(ili) lokalna – jer se tiče, pre svega, kvaliteta života i održivosti resursa i populacije koja u određenom području živi, mada ona ravnopravno ima i nacionalnu i internacionalnu dimenziju u smislu da „zagađivanje ne poznaje granice“. Osnovano je pretpostaviti da je interes za efikasnim upravljanjem životnom sredinom na regionalnom i lokalnom nivou mnogo veći nego na globalnom, zbog jasnog interesa i moguće direktne ugroženosti populacije koja živi na određenom prostoru. Ukoliko postoje adekvatni makro okviri i mogućnost uticaja na ekološku konkurentnost na lokalnom i regionalnom nivou, tada se druga strana problema ruralnog razvoja tiče upravo sposobnosti aktera da najbolje iskoriste svoje okruženje (čineći ga distinktivnim elementom svog područja uz povećanje njegove teritorijalne

konkurentnosti), pri čemu se istovremeno osigurava da se njihovi prirodni resursi i nasleđe čuvaju i revitalizuju.

Regionalni ruralni razvoj otkriva pitanje heterogenosti ruralnih područja u vezi sa potencijalima, ali i problemima sa kojima se ona suočavaju. U tom smislu je za uspeh regionalnog ruralnog razvoja od velike važnosti već pomenuta nužnost da se prilagode (transformišu) postojeće i izgrade (nove) institucije, jačaju njihovi sveukupni kapaciteti, odgovornost i efikasnost, što implicira složenu vezu ljudskog, ekonomskog, ekološkog, socijalnog i ostalih formi kapitala. U kontekstu ekološke dimenzije regionalnog ruralnog razvoja, institucionalni okvir - koji suštinski znači vrednosno-normativnu dimenziju – predstavlja jedan od osnovnih faktora za održivo upravljanje prirodnim resursima, ali i njihovu valorizaciju u razvojnom smislu.

Svi pomenuti faktori u okviru ekološke, ali i drugih dimenzija, ukazuju na značajne latentne funkcije koje svaka od postignutih konkurentnosti određenog područja može da proizvede. Ukoliko prihvatimo da se održivi razvoj u značajnoj meri zasniva na socijalnim akterima – ljudima i institucijama – onda se u kontekstu ekoloških dimenzija ruralnog razvoja radi o jačanju kohezije, solidarnosti, identiteta, motivacije i drugačijeg pristupa lokalne populacije ovim pitanjima, kao i olakšavanju kolektivnih inicijativa i sistema odgovornosti. U tom smislu, jasno je da se socijalna dimenzija funkcionisanja lokalnih seoskih zajednica (po pravilu sociolozima najinteresantnija) javlja u snažnoj korelaciji sa ostalim dimenzijama, delom kao mogući uslov njihovog ostvarivanja, a delom kao posledica određenih aktivnosti i delanja aktera u određenom području. Time se iznova naglašava činjenica o kompleksnosti pitanja ruralnog razvoja koja u dosadašnjim politikama često biva deklarativno pomenuta, a suštinski neuvažavana.

5.2. Obrazovanje i ekološka svest

Ekološka problematika eskalirala je sedamdesetih godina prošlog veka, i to najpre u razvijenim industrijskim zemljama. Ekološke teme postaju veoma popularne, a njihova popularnost se temelji na objektivnim problemima sa kojima se susretalo industrijsko društvo (Despotović; Đuretić, 2006). Sa druge strane, agrarna i seljačka društva karakteristična su po tome što su, u okviru datih uslova, znala da uredi prirodu za sebe. Proizvod te simbioze Max Sorre je nazvao ekumenom. Ta reč naglašava činjenicu da je priroda, takva kakvu danas poznajemo, rezultat dugotrajne ljudske aktivnosti, brojnih generacija i brojnih civilizacija. Međutim, "nevina priroda" nije ništa drugo nego mit koji je stvorio civilizovani čovek kao rezultat mašte o svetu suprotnom od njegovog (Mendras, 1986:37). Industrijski sistem nastao razvojem tehnike postavio se, kako naglašava Danilo Marković, ne samo između prirode i društva, već i nasuprot prirodi i društvu (Marković, 2015:162).

Savremena društva su naime, rezultat niza složenih društvenih promena objedinjenih u pojmovima modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije. Jedna od posledica procesa modernizacije jesu socijalnoekološki problemi koji se ispoljavaju kao narušavanje ravnoteže životne sredine. Ekološki problemi sa kojima se svet danas suočava nisu, međutim, isključiva odlika savremenih i razvijenih društava, već su duboko ukorenjeni u ljudskoj istoriji. Mnogi od njih su nastajali tokom dužeg perioda, da bi tek u poslednja dva veka dramatično osnažili svoj uticaj. Pri tom, različite zemlje i regioni imaju različite poglede i na ekološke probleme (Ponting, 2009). Društvene promene u eko-sistemu proizvode nepredvidive efekte kojima se ne bave više samo prirodne nauke, nego socijalnoekološki problemi postaju predmet analiza i društvenih nauka. Ekološki rizici su skriveni rizici koji dobrim delom izmiču svakodnevnoj percepciji i neretko počivaju na apstraktnim naučnim proračunima, te predstavljaju globalne rizike budući da se ne mogu lokalno ograničiti (Bek, 2011).

Sve promene čoveka i društva treba da prati (adekvatno) obrazovanje. Ovaj razvoj uslovljava i promenu svesti, tako da je obrazovanje uslovljeno vrednosnim orijentacijama društva, tj. odnosom koji čovek ima

prema unutrašnjoj i spoljašnjoj prirodi. Socijalnoekološki problemi (ekološka kriza) se mogu posmatrati i kao posledica novovekovne ideologije napretka koja počiva na veri u nadmoćnost čoveka nad prirodom. Promene odnosa čoveka i prirode menjaju svest, pa se samim tim menja i sadržaj obrazovanja kao proizvoda ovog uzajamnog odnosa. Aurelio Peccei, jedan od osnivača Rimskog kluba, rešenje ekološke krize ne vidi u razvoju tehnologije već primarni zadatak nalazi u unapređenju razvoja čoveka. Rešenje ekološke krize proizilazi iz promena vrednosti, iz novog određenja odnosa čoveka prema prirodi. Radi vlastitog preživljavanja, "čoveku je neophodno uspostavljanje unutrašnjeg odnosa sa svojim ekološkim temeljima života. Izgradnja ovakvog odnosa sa prirodom, putem njenog novog razumevanja zadatak je procesa obrazovanja, jer rešenje ekološke krize Peccei nalazi u ideji učenja" (Andevski, 2006:22). Tako su izlaz iz ekološke krize predstavnici Rimskog kluba videli u učenju orijentisanom na budućnost.

Budući da je obrazovanje značajna komponenta održivog razvoja, pažnja autora je usmerena na ulogu obrazovanja (pre svega ekološkog) u savremenom društvu. Jedno od najznačajnijih savremenih stanovišta u analizi socijalnoekoloških problema jeste teorija ekološke modernizacije koja je ovde prikazana u odnosu na stanovište Urliha Beka, jednog od vodećih savremenih sociologa.

5.3. Socijalnoekološki problemi i rizično društvo

Ekologija je danas postala jedna od nezaobilaznih tema ne samo nauke već i svakodnevnog života. Ekološka problematika je izbila u prvi plan zajedno sa razvojem industrijske civilizacije. U ranim fazama industrijalizacije nije postojala svest o značaju ekološkog pitanja, nego se tek u drugoj polovini prošlog veka uobličava kritička svest o potrebi zaštite prirodne sredine (Tripković, 1998). Pri tom, odnos čoveka i njegove životne sredine nije, i ne može biti predmet proučavanja samo jedne nauke. Ekološki kompleks ima četiri elementa: stanovništvo, tehnologiju, organizaciju i okruženje, a ekološki problemi su u svojoj

osnovi društveno-ekonomskog karaktera. Socijalna ekologija je tako samo jedna od nauka koje proučavaju odnos čoveka i njegove sredine, i ona to čini sa sociološkog aspekta (Marković, 2015) koji se upravo uzima u obzir u razmatranju globalnih (ekoloških) rizika.

U savremenom društvu usled naglog razvoja proizvodnih snaga i njihovog nekontrolisanog korišćenja u prisvajanju priorode, došlo je do narušavanja ekološke ravnoteže koja ima karakter ekološke krize. Reč je o takvoj zagađenosti životne sredine da se ugrožava opstanak svih živih bića, pa tako i čoveka (Marković, 2015:53). Pesimistička stanovišta o mogućnostima razvoja društva smatraju da se savremeno društvo približava svome kraju. Strahovanja da će oskudica i glad pratiti brzi porast stanovništva nisu bez osnova, a mnogi autori ukazuju da postoje fizičke granice koliki broj ljudi može živeti na Zemlji. Ljudski život znači prerađivanje energije što oslobađa jedan deo toplote usled životnih procesa. Time se mora postići toplotna granica usled nagomilavanja ljudi, koju bi ugrozio ogroman porast broja stanovnika. Tako bi na primer, ljudska masa od jednog triliona stvarala toplinu koja odgovara tački topljenja željeza (Supek, 1989:60).

Globalni modeli potrošnje i stavovi prema prirodnom okruženju imaju izuzetno veliki uticaj na raspoloživost resursa širom sveta. Današnja društva u mnogo većoj meri zavise jedna od drugih, nego što je to ranije bio slučaj. Svi smo, kako kaže Entoni Gidens, putnici na "svemirskom brodu zvanom Zemlja", ma gde živeli, tako da na sve nas utiču promene koje, sa druge strane, ostavljaju posledice na prirodu (Gidens, 2003). Dramatičan primer takvih promena jesu Uskršnja ostrva, jedno od najizolovanijih mesta na planeti. Ovo ostrvo se nalazi u Tihom okeanu, površine oko 400 km². Na ostrvu se nalazi preko 600 masivnih kamenih kipova visokih preko 6 metara. Na ostrvu je nekada postojao bujan ekosistem. Ali, položaj kraljeva vremenom je počeo da zavisi od veličine statua koje su bili u mogućnosti da izgrade, što je zahtevalo velike količine drvene građe. Svaki vladar koji bi pokušao da prekine tu tradiciju bi propao. To je imalo za posledicu krčenje šuma na ostrvu, te je priroda tamo postala nepodobna za ljudski život. Naime, uzrok kolapsa bila je

degradacija životne sredine izazvana sečom šuma širom ostrva. Istorija Uskršnjeg ostrva je upečatljiv primer zavisnosti ljudskog društva od životne sredine i posledica nepopravljive štete koja joj je naneta. Kada su prvi Evropljani posetili ostrvo u 18. veku na njemu nije bilo drveća. Kada je uništena životna sredina, društvo se vrlo brzo urušilo od varvarstva. Kao ni Ostrvljani, ni stanovništvo Zemlje nema načina da napusti planetu. Kao i Uskršnje ostrvo, i planeta Zemlja ima ograničena prirodna bogatstva dostupna ljudskom društvu i njegovim potrebama (prema Ponting, 2009. i Gidens, 2010.).

Uticaj čoveka na prirodni svet je oduvek bio ogroman, kao što se vidi i iz pomenutog primera. Međutim, lovačka i sakupljačka društva uglavnom su živela od prirode pa su malo pokušavala da promene svet oko sebe. Sa pojavom zemljoradnje situacija se promenila jer čak i primitivne metode obrade zemlje mogu izazvati eroziju tla. Ipak, pre razvoja moderne industrije, "priroda je u mnogo većoj meri dominirala čovekovim životom nego što je on uticao na nju. Danas je čovekova agresija na prirodno okruženje tako intenzivna, da se može reći da gotovo i nema prirodnih procesa na koje čovekove aktivnosti ne utiču. Moderna industrija, koja se u celom svetu još uvek razvija, dovela je do povećanih zahteva za izvorima energije i sirovinama. Ipak, svetske rezerve takvih izvora energije i sirovina ograničene su, a neki ključni resursi nužno će se istrošiti, ako se ne ograniči globalna potrošnja. Čak su i klimatske promene verovatno pod uticajem globalnog razvoja industrije. Problem sa kojim se svi danas suočavamo u vezi je sa ekologijom, odnosno, zaštitom životne sredine. Ekološka pitanja ne odnose se samo na to kako da na najbolji način tretiramo i sprečimo ugrožavanje životne sredine – uključujući i sve češće industrijske katastrofe - nego i na sam način života u industrijalizovanim društvima" (Gidens, 2003:624-625). I Goleman upozorava da naša vrsta pretila da zagadi prirodni svet brzinom koja daleko prevazilazi noseći kapacitet planete. Zato ekološka inteligencija, kao tip mudrosti prilagođavanja ekološkom okruženju, nam omogućava "da primenjujemo ono što naučimo o načinima na koje ljudska delatnost utiče na ekosisteme da bismo nanosili manje štete i ponovo živeli održivo u svom kutku - danas je to cela planeta" (Goleman, 2010:37).

Jedno od najznačajnijih savremenih socijalnoekoloških stanovišta jeste stanovište Uriha Beka o rizičnom društvu. On je istakao ideju rizika u kontekstu ekološke dimenzije globalizacije, pri čemu u određenju globalizacije zastupa stanovište da ona „podrazumijeva procese kojih je posljedica ta da transnacionalni akteri, njihove šanse za moć, orijentacije, identiteti i mreže potkopavaju nacionalne države i njihov suverenitet i međusobno se povezuju“ (Beck 2003:28). On smatra da društvenu proizvodnju dobara sistematski prati društvena proizvodnja rizika, a *rizično društvo* je društvo katastrofa u kome postoji pretnja da vanredno stanje postane normalno (Bek 2001:31,37). Usled sve veće ugroženosti životne sredine i insistiranja na štetnosti određenih tehnologija „oni koji se iznenada izlože javnoj poruzi kao proizvođači rizika osporavaju, koliko god mogu, argumente koji ih vezuju za stub srama i uz pomoć "kontranauke", koja se u industriji postepeno institucionalizuje, pokušavaju da u igru uvedu druge uzroke, a time i druge izazivače. Stvar se komplikuje. Pristup medijima dobija centralni značaj. Pojačava se nesigurnost u industriji: niko ne zna ko će biti sledeći, na koga će biti bačena anatema ekološkog morala. Dobri argumenti, ili argumenti koji bar mogu da prođu u javnosti postaju uslov poslovnog uspeha. Ljudi koji rade u javnim institucijama, "stručnjaci za argumentacije", dobijaju svoju poslovnu šansu“ (Bek 2001: 48-49). Sada je i u kuhinji potrebno široko znanje da bi se "nutricionim inženjeringom" doskočilo štetnim materijama u poljoprivredi i hemijskoj industriji. Međutim, rizici nisu samo rizici već su istovremeno i tržišne šanse, a upravo rizično društvo pravi još veće antagonizme između pogođenih rizikom i onih koji na rizicima profitiraju. Na sličan način raste i društveni značaj znanja a sa njim raspolaganje medijima da se znanje oblikuje i širi, pa stoga određuje rizično društvo kao društvo znanja, medija i informacija. Rizicima se može manipulirati utoliko što se menjanjem definicije rizika mogu stvarati potrebe potpuno novog tipa a samim tim i nova tržišta. Bek smatra da nauke sa svojom uskom specijalizacijom nisu u stanju da daju adekvatnu reakciju na civilizacijske rizike jer i same učestvuju u rastu i nastajanju rizika, pa tako postaju legitimni pokrovitelji globalnog industrijskog zagađivanja. Bek ukazuje kako raste interesovanje za znanje

koje povećava produktivnost. Ali, ono što na jednoj strani dovodi do rasta produktivnosti, na drugoj čini ljude bolesnima, i ono što su za nauku "latentni sporedni efekti" i još "nedokazane veze" to su za ljude njihova deca koja kašlju od štetnih materija koje udišu i koja ne oboljevaju od "srednjih vrednosti" (Bek 2001: 50-53,69,82,86-90; opširnije o Bekovom stanovištu u: Novakov, Petrović, 2013).

Bek ukazuje na trend globalizacije rizika. U knjizi koja je objavljena desetak godina posle "Rizičnog društva", a to je "Svetsko rizično društvo", on napominje da se dinamika rizičnog društva odvija s one strane staleža i klase jer globalne opasnosti pogađaju sve, čak i one koji su ih prouzrokovali. Tako se "nitrati u pijaćoj vodi ne zaustavljaju pred slavinom generalnog direktora"(Bek, 2011:61). Svi su u istom čamcu, ali i ovde ima, kako kaže, putnika, kormilara, mašinista i utopljenika. Ipak dakle, postoji dinamika nejednakosti globalnih rizika za čiju analizu je centralna lokalna ranjivost. Njegova teorija svetskog rizičnog društva pravi razliku između starih i novih rizika, pri čemu novi rizici koji pokreću globalnu anticipaciju globalnih katastrofa potresaju osnove savremenih društava. Obeležja takvih globalnih rizika su delokalizacija, neproračunljivost i nenadoknadivost. U konačnom, on napominje da konfliktnu dinamiku ekoloških opasnosti treba shvatiti i proučavati samo u okviru metodološkog kosmopolitizma (Bek, 2011).

5.4. Ekološko ili obrazovanje za zaštitu i unapređenje čovekove sredine

Na razvoj obrazovnog sistema značajno su uticali proces industrijalizacije i narastanje gradova. Obrazovanje je u početku bilo gotovo isključivo opšte, klasično-humanističko, i dokoličarsko, jer su ga sebi mogli priuštiti samo najviši društveni slojevi. Potom se ono stavlja u funkciju školovanja upravljačke elite. Veza između obrazovanja i društva posmatra se, kao što smo pokazali, uglavnom kroz dve suprotstavljene teorijske orijentacije – po jednoj obrazovanje je samo sredstvo reprodukovanja društvene

strukture, a po drugoj, obrazovanje je sposobno da oblikuje novi tip društva i ono je važan faktor reforme društva.

Obrazovanje vezano za probleme životne sredine predstavlja proces sticanja znanja o odnosu čoveka sa ukupnom sredinom koja ga okružuje. Svaki čovek mora "preispitati sebe da bi otkrio posebne oblike, načine i stilove življenja. To, između ostalog, čini putem sistema obrazovanja. Uz mnogobrojne druge mere kojima se pristupa zaštiti životne sredine, prilagođavanje obrazovnog sistema ovim zadacima, na svim nivoima – od predškolskog perioda do posle diplomskog studija-predstavlja trajan zadatak usmeren na pronalaženje rešenja u jednoj dugoročnoj perspektivi" (prema Koković, 2010:79). Osnova odnosa učenika prema životnoj sredini jesu znanja, vladanje osnovnim ekološkim pojmovima i stalno informisanje, s tim što pored znanja mora postojati i voljni odnos prema životnoj sredini tj. spremnost na akciju i želju da se učestvuje u očuvanju životne sredine na različite načine. Kako Koković naglašava, ekološko vaspitanje se ne sme inspirisati apokaliptičnom vizijom. Ekološko obrazovanje treba da ukaže na potrebu menjanja zatečenih odnosa proizvodnje, načina proizvodnje i profilerske uloge tehnike i tehnologije. Negovanje ekološke svesti svih struktura društva, "kultivisanje za ekologiju" postaje tako novi obrazovni moto. Ekološko vaspitanje i obrazovanje treba da sadrži kritiku uzdizanja pobeđe čoveka nad prirodom. Znanja o ekologiji i zaštiti životne sredine značajna su za formiranje svesti o ugroženosti životne sredine, a negovanje odgovornosti treba da bude trajna dužnost čoveka da čuva prirodu. U vaspitno-obrazovnom radu, sve što je vezano za ekologiju "mora se zasnivati na shvatanju odnosa društva, prirode i kulture" (Koković, 2010:79-80).

Tokom istorije čovek nije imao jednako mišljenje o sebi i svojoj ulozi i mestu u prirodi. Tako antropocentrični način mišljenja možemo pratiti unazad od antike sve do danas. U novije vreme, svest o potrebi "harmonije sa prirodom" predstavlja početke ekološkog razmišljanja. Promene odnosa čoveka i prirode menjanju svest, pa se samim tim menja i sadržaj obrazovanja. Sam čin obrazovanja ne dovodi se u pitanje, ali istorija pokazuje sumnju u načela izbora sadržaja. Ekološkom

obrazovanju se postavlja zadatak istraživanja modela čovekovog ponašanja prema okolini zasnovanog na obnavljanju izgubljene veze sa prirodom. Ova problematika može se prema mišljenju Andevske, rešiti tako što će se tematizovani problemi okoline tumačiti u svetlu obrazovanja, dakle integracijom praktičnih problema okoline sa klasičnim temama akademskog obrazovanja (Andevski, 2006:27). Ekološko obrazovanje se ne može izdvojiti iz opšteg obrazovanja, nego se posmatra kao integralni deo procesa vaspitanja. Kao takvo, ekološko obrazovanje ima četiri glavna cilja. To su:

- Nastojanje da probudi svest za probleme orijentisane na ekološke uslove okoline. Razvijajući pri tom, kako emocionalnu tako i racionalnu sposobnost pojedinca.
- Razvijanje konkretne sposobnosti za rešavanje aktuelnih i budućih ekoloških problema, jača kompetenciju delovanja pojedinaca, te nastoji da poboljša samoorganizaciju i vlastitu inicijativu.
- Pokretanje diskusije o humanizovanju društvenih struktura (političkih faktora) životne sredine.
- Pokušaj da pokaže pojedincima perspektive života i pruža lične i društvene orijentacije (Andevski, 2006:29)

Ekološko obrazovanje kao sastavni deo opšteg vaspitanja i obrazovanja teži razvoju ekoloških saznanja, uverenja, stavova i ponašanja kod dece i odraslih, koji će omogućiti shvatanje čovekove egzistencijalne povezanosti sa prirodom. Zadatak ekološkog obrazovanja je da analizira odnos čovek-priroda i na nov način ga uobliči (Andevski, 1997). Budući da se za zaštitu čovekove sredine traži angažovanje širokih slojeva stanovništva različitog uzrasta, obrazovanja i profesionalne orijentacije, ovo obrazovanje treba da bude prilagođeno svim tim kategorijama stanovništva. Ono treba da doprinese oformljenju konstruktivnog stava prema sredini, kako u filozofskom, tako i u pragmatičnom smislu (Marković, 2015).

Obrazovanje o ekološkim problemima, i za njihovo rešavanje, treba da doprinese razvoju ekološke svesti i osećanju odgovornosti za slobodu

koju ljudi imaju prema prirodnim resursima u njihovom korišćenju zahvaljujući razvoju proizvodnih snaga, a pre svega njihovom razvoju koji je nastupio sa naučnotehničkom revolucijom. To obrazovanje zasnovano na naučnim saznanjima u svojoj osnovi treba da bude i humanističko. Ono treba da bude "obrazovanje koje će sprečavati zloupotrebu naučnih saznanja u njihovom korišćenju u razvoju novih proizvodnih tehnologija, u smislu da se ne vodi računa i o mogućim štetnim ekološkim posledicama, da osposobljava za koncipiranje politike razvoja koja je i ekološki promišljena i koja se ostvaruje u demokratskoj atmosferi i demokratskim sredstvima" (prema Marković, 2015:132).

Na osnovu rečenog, ekološko obrazovanje se najšire može odrediti kao "proces sticanja znanja o ekološkim problemima, kao globalnim problemima, uzrocima njihovog nastanka i mogućnostima njihovog rešavanja" (Marković, 2015). Po određenju koje daje Danilo Marković, obrazovanje za zaštitu i unapređenje čovekove sredine predstavlja "svesno i plansko razvijanje znanja o čovekovoj sredini u toku života čoveka, koje ima za cilj razvijanje svesti o osnovnim karakteristikama čovekove sredine, odnosa u njoj i odnosa prema njoj, na osnovu koje će čovek težiti očuvanju i unapređivanju sredine na način kojim se obezbeđuje egzistencija čovekovog rada u sadašnjosti i budućnosti" (Marković, 2015:364). Ovakvo obrazovanje treba da se zasniva na saznanjima kako prirodnih, tako i društvenih nauka o životnoj sredini. Zapravo, ekološko obrazovanje treba da doprinese izgrađivanju novog pristupa čovekovom odnosu prema životnoj sredini. Ono treba da doprinese unapređivanju kvaliteta života čoveka. Ovo obrazovanje mora da postoji u školama kao integralni deo obrazovnih programa, ali i u svim oblicima društvenog uticaja na razvijanje društvene svesti i čovekovog ponašanja.

Ekološko obrazovanje mora biti tako koncipirano da se odnosi kako na učenike i studente tako i na ostale građane. Jer, kako primećuje Marković: "najaktivniji deo našeg društva u procesu rada i donošenja odluka od značaja za društveni razvoj nedovoljno je ekološki obrazovan, tj. u toku školovanja nije stekao takvo obrazovanje" (Marković, 2015:374).

Ekološkom obrazovanju u našoj zemlji se od osamdesetih godina prošlog veka počela posvećivati sve veća pažnja. Analiza plana i programa nastave biologije u osnovnoj školi sredinom '80-ih godina 20. veka koju su uradili Matanović i Živkov (Matanović; Živkov, 1985) pokazala je da su u njima ekološki sadržaji bili slabo zastupljeni. Koliko su ekološki sadržaji bili zastupljeni u Vojvodini pokazuje podatak da su učenici od petog do osmog razreda imali 229 časova biologije, a na ekologiju je dolazilo 64 časa, odnosno oko 27% od ukupnog broja časova. U ostalim delovima Srbije situacija je bila još lošija jer je na ekologiju dolazilo svega 8% časova biologije. Zaključak ovih autora je da ni nastavnici nisu u dovoljnoj meri bili pripremljeni za savremenu nastavu ekologije. Metodickih udžbenika koji bi mogli koristiti nastavniku nije tada ni bilo. Od kada je UNESCO 1989. promovisao ekološko opismenjavanje kao fundamentalni cilj u zaštiti životne sredine, situacija se promenila. Zakonom o zaštiti životne sredine iz 1992. godine ekološki sadržaji postaju sastavni deo programa vaspitno-obrazovnih ustanova. To je za rezultat imalo otvaranje prvih ekoloških vrtića, ekspanziju ekoloških seminara i konferencija kao i rad na ekološkoj literaturi. Tako je došlo i do implementacije ekoloških sadržaja u nove programe osnovne rada sa predškolskom decom. Na nivou osnovne škole sadržaji iz oblasti zaštite životne sredine najčešće se izučavaju integrisano u okviru pojedinih nastavnih predmeta. U prvom ciklusu obaveznog obrazovanja ističu se predmeti *Svet oko nas* u prvom i drugom i *Priroda i društvo* u trećem i četvrtom razredu, kao i *Čuvari prirode* koji najobuhvatnije obrađuju ekološke sadržaje u prva dva razreda osnovnih škola (prema Marić-Jurišin:2012).

5.5. Edukacija i ekološko obrazovanje u strateškim dokumentima o zaštiti životne sredine

Zakonski propisi za zaštitu čovekove životne sredine doneti su još u starom veku. Tako je najstariji zakon o zaštiti šume donet u starom Vavilonu još u 18. veku p.n.e. U 3. veku pre n.e. indijski car Ašoka je

doneo nekoliko zakona koji su se odnosili na zaštitu prirode (opširnije u Marković, 2015). Mi se u razmatranju dokumenata od značaja za zaštitu sredine nećemo vraćati toliko daleko u prošlost, i u vidu ćemo imati pre svega našu zemlju i lokalnu zajednicu.

Ustav Republike Srbije proglašen 2006. godine, predviđa pravo na zdravu životnu sredinu kao jedno od osnovnih prava i sloboda svakog građanina. U članu 74. se navodi da svi građani imaju pravo na zdravu životnu sredinu ali i na blagovremeno i potpuno obaveštavanje o njenom stanju, kao i obavezu da je čuvaju i poboljšavaju (Sl. Glasnik, 98/06). Jačanje svesti o značaju životne sredine ima svoje uporište i u *Zakonu o zaštiti životne sredine*. Tako se članom 6 propisuje da državni organi, naučne ustanove, ustanove u oblasti obrazovanja, zdravstva, informisanja, kulture i druge ustanove, kao i drugi oblici udruživanja, podstiču, usmeravaju i obezbeđuju jačanje svesti o značaju zaštite životne sredine. *Zakon* dalje predviđa da se jačanje svesti o značaju zaštite životne sredine obezbeđuje kroz sistem obrazovanja i vaspitanja, naučno-istraživačkog i tehnološkog razvoja, usavršavanja u procesu rada, javnog informisanja i popularizacije zaštite životne sredine.

U Srbiji je 2010. godine donet Nacionalni program zaštite životne sredine (u daljem tekstu Program) čijim sprovođenjem se obezbeđuje i ostvaruje planiranje i upravljanje zaštitom životne sredine. Ovaj program je pripremljen imajući za cilj razvoj moderne politike zaštite životne sredine u Republici Srbiji u periodu od jedne decenije. Takođe, Program je u funkciji realizacije pridruživanja Srbije Evropskoj uniji. Jedno od njegovih načela je i podizanje nivoa svesti o značaju zaštite životne sredine. Ovo načelo ističe važnost i značaj obrazovanja o zaštiti životne sredine u cilju povećanja nivoa razumevanja problema iz ove oblasti od strane javnosti. U vezi sa tim je i načelo informisanja i učešća javnosti koje nalaže da svako ima pravo na bude blagovremeno informisan o stanju životne sredine. Kao opšti uzroci problema u životnoj sredini, pored ostalih, identifikovani su i nizak nivo svesti o životnoj sredini, nedovoljna edukacija i neadekvatno učešće javnosti u odlučivanju. U vezi sa tim, pojašnjava se da formalno obrazovanje iz oblasti zaštite životne

sredine u okviru vaspitno-obrazovnog procesa, na svim nivoima, još uvek nije zadovoljavajuće. Svakako, kao jedna od predviđenih mera za sprovođenje ovog Programa je (pod tačkom 8) navedeno i obrazovanje i razvijanje svesti. Aktivnosti koje se odnose na obrazovanje i razvijanje svesti o ovoj oblasti i ekološke kulture, ostvaruje se u saradnji sa Ministarstvom prosvete, pri čemu je identifikovano da postoji potreba za strateškim pristupom u implementaciji obrazovanja o životnoj sredini u skladu sa principima održivog razvoja. Na strateškom planu, obrazovanje za zaštitu životne sredine u funkciji održivog razvoja je prepoznato kao sastavni deo nacionalne politike. Pored toga, ukazuje se da postoji i neformalno obrazovanje. Ono, kao i drugi vidovi jačanja svesti, ocenjeni su kao nedovoljno kordinisani, nesistematizovani, te se navodi da nisu dostupni svim kategorijama stanovništva. Na spori razvoj neformalnog obrazovanja pored nepostojanja strateškog pristupa, uticali su nedovoljna dostupnost informacija, ograničeni interes medija i nedovoljne mogućnosti za učešće građana u odlučivanju o životnoj sredini (Program, 2010).

Pored ovih zakona i dokumenata na nacionalnom nivou, značajni za unapređenje edukacije o životnoj sredini su i programi koji se donose na lokalnom nivou. Program zaštite životne sredine grada Novog Sada za period 2015-2024. godine obuhvata analizu stanja životne sredine na teritoriji Grada u označenoj dekadi. Poslednji (šesti) deo ovog programa odnosi se na edukaciju i podizanje javne svesti o zaštiti životne sredine koji se umnogome podudara u ocenama stanja u ovoj oblasti sa pominjanim Nacionalnim programom (2010). U dokumentu se navodi da uprava organizuje ili učestvuje u predavanjima, seminarima, tribinama, skupovima iz oblasti zaštite životne sredine i sufinansira obrazovne aktivnosti koje doprinose jačanju ekološke svesti građana, što se navodi i kao jedan od opštih ciljeva politike zaštite životne sredine. Jedna od mera koja se predlaže za postizanje tog cilja je, između ostalog, i povećan broj projekata za konkretnim primenljivim rezultatima u kratkom roku (Program Grada Novog Sada, 2015).

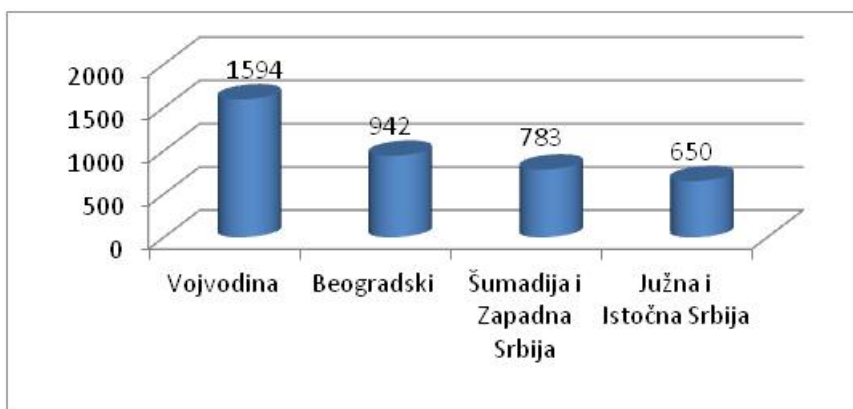
5.6. Ekološka svest, pokreti i udruženja građanja (NVO) na području Srbije

Društveni pokreti kao oblici javnog, dobrovoljnog i pretežno vaninstitucionalnog kolektivnog delovanja, igraju važnu ulogu kao izvori društvene promene. To posebno važi za naše doba kada se smatraju jednim od bitnih elemenata vitalne demokratije. Društveni pokreti u pravom smislu reči, nastaju tek sa modernom državom i osamostaljivanjem građanskog društva, i javljaju se u tri talasa: pokreti građanstva (posebno intelektualnih slojeva), radnički pokret i 19. veku, i tzv. novi društveni pokreti u drugoj polovini 20. veka u koje se ubraja, pored ostalih, i ekološki pokret (Mimica; Bogdanović, 2007:401). Ekološki pokret je nastao, kako kaže Enzensberger, tek kada su područja u kojima je stanovala buržoazija bila ugrožena ekološkim nevoljama. Tako je ugroženost uslova života vladajućih slojeva ekološkim poremećajima bila povod za širu društvenu akciju (prema Marković, 2015:40,234). Ekološki pokreti su istakli zahtev za preokret u odnosu čovek-priroda koji bi omogućio suživot u harmoniji što bi, opet, sprečilo ekološku katastrofu. Značaj ekoloških pokreta postajao je vremenom sve veći. Tako se ne može govoriti o politici u pogledu klimatskih promena a da se ne pomene zeleni pokret koji godinama vrši jak uticaj na ekološku politiku. "Biti zelen", kako kaže Gidens, postalo je gotovo sinonim nastojanja za ograničenje klimatskih promena (Gidens, 2010:14).

Sa margina društva svest o ekološkim problemima polako se širila preko masovnih medija. Tako ekologija i ekološka svest postaju "novi duh vremena". Pojam ekološka svest najčešće označava opis cilja ekološkog obrazovanja, ali se često sreće i u političkim diskusijama. Ekološka svest je "duhovna dimenzija ekološke kulture i obuhvata stečena znanja i navike, usvojene vrednosti, stavove i uverenja, prihvatanje normi o tome šta je u prirodnoj i društvenoj sredini zdravo i kvalitetno, a šta nije, kako se zdravlje čuva, a šta ga ugrožava, na koji način se u postojećim uslovima može poboljšati svest i kvalitet života ljudi. Ekološku svest prati ekološka akcija i delovanje, postupci i radnje koje pojedinci i grupe stvarno preduzimaju u očuvanju, poboljšanju i stvaranju zdrave prirodne i

društvene sredine. U svetu ekološkog delovanja poznata je parola: misli globalno, deluj lokalno'' (Koković, 2010:78). Pri tom, ekološka svest nije statička kategorija, data jednom za svagda. Njen nastanak uslovljen je stanjem u prirodi, ali isto tako i stanjem društva koje oblikuje čovekov odnos prema prirodi. Ona je istorijska kategorija, a jedan od njena tri osnovna elementa u sadržinskom smislu, pored ekoloških znanja, vrednovanja ekološke situacije, jeste i ekološko ponašanje (Andevski, 1997:45; Marković, 2015).

Grafikon 4: Zastupljenost NVO koje se bave ekološkim problemima na području Srbije-podaci po regionima

Izvor: Proračun autora na osnovu Baze podataka (2016)

Ekološka misao svoju najširu artikulaciju nalazi u inicijativama građana za zaštitu okoline (Andevski, 2006). Jedan od vidova ekološkog aktivizma predstavljaju udruženja, pokreti i društva koja se bave ekološkom problematikom a kojih u Srbiji ima ukupno 3969. To bi značilo da na svakih 1810 stanovnika dolazi po jedna takva organizacije. Posmatrano po regionima (Grafikon 4) najviše ih je u AP Vojvodini (1594) a najmanje u Južnoj i Istočnoj Srbiji (650). Međutim, navedeni podaci se odnose na sva registrovana udruženja nezavisno od toga da li su aktivna ili ne. Takođe, u obuhvat su pored ekoloških NVO ušle i sve one ostale koje se, između ostalog, bave i ekologijom i zaštitom životne sredine. Situacija se menja ako se uzimaju u obzir samo aktivne ekološke

NVO kojih je u Vojvodini 244, od čega 129 u Bačkoj, 79 u Banatu i znatno manje - 36 u Sremu (tabela 13).

Tabela 13: Aktivna udruženja građana koji se bave ekologijom na području AP Vojvodine (podaci za 2016.godinu)

Oblast u AP Vojvodini	Broj aktivnih ekoloških udruženja
Bačka	129
Banat	79
Srem	36

Izvor: Pokrajinski sekretarijat za urbanizam, graditeljstvo i zaštitu životne sredine

Odnos građana prema ekološkim pokretima i njihovi ekološki stavovi bio je tema različitih istraživanja rađenih kod nas. Tako istraživanje koje je na temu ekologije i ekoloških pokreta urađeno 2001. godine u Šapcu (Mišković, 2001) ispitujući populaciju studenata i srednjoškolaca na uzorku od 323 ispitanika, pokazalo je da je obaveštenost o ekološkim problemima umerena. Utvrđeni redosled uticaja izvora značajnih za formiranje ekološke svesti mladih je sledeći: na prvom mestu su ekološke katastrofe, na drugom je bila televizija i radio, na trećem stručna literatura, a na četvrtom ekološki pokreti i udruženja. Slede škola, štampa, prijatelji i partije. Većina mladih ljudi (86,3%) je ekološke pokrete smatrala potrebnima. I rezultati istraživanja urađenog nešto ranije, 1997. godine, o kulturnom identitetu mladih AP Vojvodine kojim je obuhvaćena i ekološka svest mladih, pokazali suda je 91,1% mladih srednjoškolaca izrazilo spremnost da se lično angažuju u oblasti zaštite sredine (uzorak je obuhvatio 374 srednjoškolaca) i da je većina mladih imala pozitivno mišljenje o ekološkim pokretima (Despotović, 2002). Istraživanje koje se bavilo razvojem ekološke svesti odraslih osoba u našoj zemlji urađeno je 1993. godine u Novom Sadu na uzorku od 330 ispitanika starosti od 15 do 55 i više godina. Ono je pokazalo da sa povećanjem školske sprema raste nivo ekološke svesti i ponašanja, te da

postoji povezanost zanimanja i ekološkog delovanja dok mesto stanovanja ne korelira ni sa ekološkom svešću, niti delovanjem (Andevski, 1997).

Novije istraživanje odnosa građana Vojvodine prema ekološkim problemima urađeno 2009. godine na uzorku od 610 ispitanika, pokazalo je da se, pri utvrđivanju vrednosne orijentacije, većina (70%) ispitanih slaže sa stavom da vrednost prirode ne određuje čovek, već da je ona vrednost po sebi. Ovo znači da građani početkom novog milenijuma gaje neantropocentrični stav prema vlastitom prirodnom okruženju (Pušić, Pajvančić, 2010).

Anketno istraživanje sa predstavnicima lokalne samouprave, organizacijama civilnog društva i građanima Srbije o percepciji kvaliteta životne sredine na reprezentativnom uzorku urađeno je 2010. godine. Istraživanje je uradio istraživački tim Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Istraživanje stavova građana realizovano je, pri tom, na uzorku od 1952 ispitanika. Anketa je urađena sa 232 predstavnika lokalne vlasti u preko 60 opština Srbije, i 47 organizacija civilnog društva (OCD). Rezultati su pokazali veliku ekološku zabrinutost i građana i predstavnika lokalne vlasti, kao i viši nivo zabrinutosti za klasične (neposredno vidljiva degradacija sredine) nego za nove ekološke probleme (globalna ekološka pitanja). Značaj koji se daje ekološkim pitanjima kao političkim temama, je takav da ona dolaze na zečelje liste prioriternih pitanja. Ekonomska pitanja su za većinu aktera najvažnija pitanja kojima treba da se bavi državna politika. Slede korupcija i kriminal, pa obrazovni sistem i zdravstvena zaštita, i dr. Rezultati su pokazali i da se građani retko proekološki angažuju, ali su, bar deklarativno, zainteresovani da učestvuju u odlučivanju o životnoj sredini. Takođe, iskazali su nizak stepen poverenja u OCD (Petrović, 2012).

Ispitivanje stavova o značaju životne sredine u sistemu vrednosti ispitanika u Srbiji bilo je predmet i anketnog istraživanja koje je urađeno 2013. godine metodom tzv. *on-line* anketiranja na prigodnom uzorku od 250 ispitanika. Važnost koju ispitanici pridaju životnoj sredini na nivou

zemlje je visoka i nalazi se po važnosti odmah iza zdravlja stanovnika. Potom sledi ekonomsko stanje, pa obrazovanost, koji su označeni kao *jako važni*. Značajan podatak do kojeg se došlo je i da 76% ispitanika prioritet daje zaštiti životne sredine čak i ako to za posledicu ima usporavanje privrednog rasta (Milošević, Rodić, 2015).

Interesantno je i najnovije istraživanje J.Karapandžin u okviru doktorske disertacije pod nazivom *Ekološka svest poljoprivrednih proizvođača u Vojvodini kao determinanta primene agroekoloških praksi* (Karapandžin 2019) koje je imalo za cilj da testira faktore od uticaja na spremnost poljoprivrednih proizvođača da usvoje agroekološke prakse kojima će smanjiti negativan uticaj poljoprivrednih aktivnosti na životnu sredinu. Dobijeni rezultati pokazali su izuzetno nisku zastupljenost ekološki odgovornih praksi u AP Vojvodini. Iako su faktori od uticaja na usvajanje agroekoloških praksi brojni, autorka je u ovom istraživanju fokus stavila na nivo razvijenosti ekološke svesti, jer se pošlo od pretpostavke da je on od suštinskog značaja za istinsku i trajnu održivost poljoprivredne proizvodnje. Testiranje uticaja nivoa razvijenosti ekološke svesti na spremnost ispitanika da usvoje odabrane agroekološke prakse potvrdilo je polaznu hipotezu, odnosno utvrđen je statistički značajan uticaj nivoa razvijenosti ekološke svesti na namere za primenu odabranih agroekoloških praksi (Karapandžin 2019).

(Ne) obnovljivost većine prirodnih resursa nameće potrebu čovečanstvu da ovom pitanju drugačije pristupi: svi donedavno razdvojeni ekonomski i ekološki principi moraju se danas uzimati u obzir zajedno. Pri tom, ima osnova pretpostavka da je interes za efikasnim upravljanjem životnom sredinom na lokalnom i regionalnom nivou mnogo veći nego na globalnom (Janković, 2012) zbog čega veliki značaj imaju NVO i druga ekološka udruženja koja su aktivna u određenoj oblasti. Ona svojim akcijama u lokalnoj sredini (i šire) mogu znatno doprineti podizanju ekološke svesti i podstaći stanovništvo da se uključi u određene aktivnosti za zaštitu sredine. U tom smislu, i ekološko obrazovanje treba "da predstavlja osnovu koncipiranja ekonomskog razvoja na principima održivog razvoja što predstavlja civilizacijski zahtev u savremenom

društvu. Ekološko obrazovanje treba da doprinese razvijanju ekološke svesti, a razvijena ekološka svest treba da bude osnova osmišljene, naučno zasnovane, ekološke politike'' (Marković, 2012:367). Pored formalnog, ne treba pri tom, gubiti iz vida i neformalno obrazovanje. Zato je neophodno stalno nastojanje porodice, škole, radne organizacije i masovnih medija, kako bi mladi, ali i odrasli, upoznali probleme životne sredine. Ekološko obrazovanje se tako javlja i kao važna komponenta koncipiranja održivog razvoja, a unapređivanjem obrazovanja, uvećava se znanje – najznačajniji razvojni resurs savremenog društva.

6. ZAPOSLENJE U POLJOPRIVREDI I ŽIVOT U SELU? MIGRACIONE PREFERENCIJE STUDENATA POLJOPRIVREDE

Analiza migracionih preferencija mladih uopšte, pa i mladih ljudi iz ruralnih područja ne može se posmatrati nezavisno od negativnih trendova i procesa koji se odvijaju u Srbiji u celini, a naročito u njenim ruralnim područjima. Osnovana je pretpostavka da se ruralna područja mogu razvijati jedino ukoliko u njima postoji dovoljan broj mlađih i obrazovanih ljudi. Paradoksalno je uvek da se obrazovne aspiracije mladih iz ruralnih područja mogu zadovoljiti jedino odlaskom u veće urbane (univerzitetske) centre u kojima, sticanjem obrazovanja, oni izgrađuju i „ruralno drugačije“ preferencije i pogled na svet uglavnom u vezi sa zaposlenjem, nastavkom obrazovanja, karijerom, stanovanjem, porodicom itd. Tako obrazovani mladi ljudi veoma često se ne vraćaju u ruralne zajednice iz kojih potiču i time dugoročno utiču na njihovu devitalizaciju i nemogućnost regeneracije. Mešavina strukturalnih i individualno-motivacionih faktora imaju za posledicu takve socijalne tendencije.

Pitanje depopulacije ruralnih područja jedno je od centralnih pitanja koja se već decenijama vezuju za ruralna područja kako Evrope, tako i Srbije. U okviru ove složene problematike pojavljuje se čitav niz ključnih tačaka poput migracija mladih ljudi, nezaposlenosti u ruralnim područjima, urbane koncentracije i sl. Ova pitanja predstavljaju neka od centralnih pitanja u Evropskoj uniji, među kojima se nezaposlenost (naročito mladih ljudi i mladih u ruralnim područjima) pojavljuje kao veoma važno. Udeo nezaposlenih mladih ljudi u EU za 2011. godinu je oko 9% (EUROSTAT). Prema Anketi o radnoj snazi 2011. godine posmatrano prema ukupnom broju nezaposlenih, 18.2% stanovništva od 15-24 godine je bilo nezaposleno što je duplo više u odnosu na EU podatke. Ukoliko tome pridodamo i kategoriju 25-29 godina (koja je interesantna i zbog relativno dužeg prosečnog perioda studiranja u Srbiji), procenat se uvećava na 33.8% (ARS 2011: 81). Prema zvaničnim podacima stopa

nezaposlenosti u Srbiji u aprilu 2012. godine bila je na nivou od 25,5% (RZS 2012a).

Još neki podaci iz nacionalne statistike ukazuju na globalne trendove u Srbiji koji odslikavaju stanje u ruralnim sredinama. Prvi podaci sa poslednjeg popisa stanovništva iz 2011. (prema RZS 2012b) ukazuju na apsolutni pad broja stanovnika u odnosu na 2002. godinu od nešto više od 377 000 stanovnika. Pritom porast broja stanovnika beleži samo Beogradski region, a svi ostali beleže apsolutan pad broja stanovnika. Pored pesimističnih podataka vitalne statistike, jasno su uočljive migracione tendencije koje govore o urbanoj koncentraciji pre svega u delu *Srbija sever* u Beogradskoj (Beograd) i Južnobačkoj oblasti (Novi Sad/ Petrovaradin), pri čemu u regionalnom smislu (Regiona Vojvodine koji ima apsolutni pad broja stanovnika) Novi Sad/Petrovaradin jedini beleže porast stanovništva u Vojvodini. U nekim od gradova pojedinih oblasti koje spadaju u *Srbiju jug* postoji porast stanovništva, npr. Kragujevac, Niš, Jagodina, Novi Pazar, Kraljevo... ali, posmatrano kao Region Šumadije i Zapadne Srbije i kao Region Južne i Istočne Srbije, beleži se apsolutni pad broja stanovnika (RZS 2012b). Činjenica je da se u Srbiji već dve decenije intenzivno odvija koncentracija stanovništva u nekoliko većih gradova (Beograd, Novi Sad, Niš, Subotica, Kragujevac) i izrazita depopulacija sela, ali sve više i deopopulacija manjih gradova u ruralnim područjima. Prema podacima iz Zakona o Prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine, uočljiv je poseban problem prostornog razvoja u smislu izrazite regionalne polarizacije između Beogradskog regiona i Vojvodine i ostalog dela Republike. Prema pokazateljima razvoja realnog sektora privrede Republike Srbije dominiraju Beogradski region (41% preduzeća, 40,2% zaposlenih i 48,6% ukupnog prihoda Republike Srbije) i region Vojvodina (26,1% preduzeća, 24,6% zaposlenih i 28,5% ukupnog prihoda Republike Srbije). Beograd generiše oko 40% ukupnih investicija Republike Srbije, a nivo investicija po stanovniku u Beogradu je 2,5 puta veći od proseka Republike Srbije (Vlada R. Srbije 2010: 226).

6.1. Od "plavih okovratnika" do "odliva mozgova" u doba globalizacije

U savremenom dobu znanje predstavlja jedan od najvažnijih faktora razvoja privrede i društva. Bez obrazovanja i kadrova nema razvoja novih proizvodnih snaga i napretka. Pored toga, stanovništvo se danas odlikuje izuzetnom prostornom pokretljivošću, a migracije predstavljaju najkompleksniju komponentu razvitka stanovništva. Ako se kao kriterijum razlikovanja migratornih kretanja uzmu državne granice, možemo govoriti o unutrašnjim i spoljnim migracijama (Bobić, 2007). Upravo ove druge, spoljne ili internacionalne migracije radne snage kao najznačajniji vid prostorne pokretljivosti, dobile su ogromne kvantitativne razmere naročito u poslednjih pet decenija (Stanković, 2014). Procesi globalizacije i migraciona kretanja "doprineli su da svet postane veliko tržište znanja, što je uslovalo da se organizuje svojevrstni "lov" na mlade talente" (Koković, 2009:164). Kako je potražnja za talentima sve veća u svetu "umovi se sele u najrazvijenije zemlje, naročito one koje pružaju odgovarajuću infrastrukturu i druge uslove koji omogućavaju ostvarivanje najboljih rezultata u radu. Migracija visokostručnih kadrova i naučnika se ubrzano povećava tokom osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka i postaje jedan od ključnih elemenata globalizacije. U stvari, internacionalizacija proizvodnje, trgovine i finansija vodila je porastu mobilnosti visokostručnih i kvalifikovanih kadrova" (Grečić, 2010:7,52). Kako je još u prošlom veku istakao Entoni Gidens - nauka i tehnologija i same su postale globalizovane, a u svetu danas radi više naučnika⁴⁰ nego što ih je bilo ukupno u čitavoj dosadašnjoj istoriji nauke (Gidens,1998).

Srbija je tradicionalno emigraciono područje. Od kraja 19.veka do danas, Grečić (prema: Bobić et al, 2016) klasifikuje šest talasa emigracije iz Srbije: 1) ekonomska emigracija krajem 19.veka do Prvog svetskog rata, pretežno u obe Amerike; 2) emigracija između dva svetska rata, ali i sa značajnim povratkom na srpsku teritoriju tridesetih godina; 3) ratna i posleratna politička emigracija četrdesetih i pedesetih godina, pretežno u

⁴⁰ Broj istraživača u svetu samo početkom 21. veka se povećao od 5,8 miliona u 2002. na 7,1 milion u 2007. godini (prema Grečić, 2010:33).

prekomorske zemlje; 4) ekonomska emigracija u periodu 1960-1980. najviše ka Zapadnoj Evropi ("gastarbajteri); 5) *brain drain* tj. politička i ekonomska emigracija mladih, visokoobrazovanih stručnjaka, ka udaljenim destinacijama (SAD, Australija, Novi Zeland), ali i ka Zapadnoj Evropi, i 6) najnovija emigracija, od prve decenije 21.veka do danas.

Nakon Drugog svetskog rata, migracije su počele da prazne srpska sela. Za društva koja se ubrzano industrijalizuju i urbanizuju karakteristično je nastojanje poljoprivrednog stanovništva da nađe zaposlenje u gradu, a ruralni egzodus je doveo do pojave prekobrojnog gradskog stanovništva. Usled toga, već od 70-ih godina prošlog veka otpočeo je proces privremenog zapošljavanja u inostranstvu (Naumović, 2016:43). Pogubne posledice po demografsku i ekonomsku situaciju u Srbiji prouzrokovala je upravo migracija manuelne radne snage. Pre svega, kako navodi Stanković (2014:9), među našim emigrantima najviše je bilo bivših poljoprivrednika i industrijskih radnika koji su prevashodno pripadali kategoriji dnevnih migranata na relaciji selo-grad. Rezultat tih velikih emigracionih odliva jeste demografska devastacija ruralnih područja Srbije. O raširenosti depopulacije na seoskim prostorima, svedoči i podatak da je u 2012. godini bilo 81,3% naselja sa negativnim prirodnim priraštajem.

Poslednjih godina u centru pažnje domaće stručne javnosti nalazi se fenomen "odliva mozgova", intelektualne emigracije ili "bekstva ljudskog kapitala". Emigracija visokoobrazovanih lica se često naziva odliv mozgova (*eng. brain drain*) i definiše se kao situacija u kojoj mnogi obrazovani i stručni ljudi napuštaju određeno mesto ili zanimanje i sele se na druga zbog boljih uslova (Merriam Webster's online dictionary, prema Batić Očovaj, 2016). "U eri globalizacije svet je postao visoko međuzavisan, dijasporičan i mešovit. Nove tehnologije i globalna podela rada impliciraju procese konvergencije svih faktora proizvodnje i upravljanja; nove oblike razmene kapitala, rada i znanja; nove talase migracije. Za razliku od doba industrijalizma, kada su plavi okovratnici tj. radnici, bili glavni migranti, u savremenosti smo suočeni sa fenomenom

"odliva mozgova", tj. visokoobrazovane radne snage *homo academicus-a*, i formiranja specifičnog globalnog tržišta "sive materije", na kome postoji visoka konkurencija znanja, profesionalnih sposobnosti, inovativnosti, stručnjaka, naučnika, kreativne inteligencije" (prema Mitrović, 2016:11). Inače, kovanicu *brain drain* koristilo je Britansko kraljevsko društvo još '60-ih godina 20. veka za opis rasta emigracije britanskih naučnika i inženjera u SAD. Tokom devedesetih godina 20. veka migracije stručnjaka iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje dostižu velike razmere. Podaci o migracijama ka zemljama OECD-a pokazuju da je 1990. godine nešto više od 40 miliona migranata živelo u okviru regiona OECD, od čega su trećinu činili visokoobrazovani. Od tada su migracije visoko kvalifikovanih migranata porasle za više od 5% na godišnjem nivou (Despić, 2015: 90). Kada je o Srbiji reč, računa se da danas Srba različitih generacija u rasejanju ima u svetu oko 4 miliona (Mitrović, 2016) pri čemu u javnosti dominira uverenje da su posebno masovni odlasci iz zemlje mladih i obrazovanih ljudi, čije brojke su neretko bile u znaku preterivanja (Bolčić, 1995, 2002)(opširnije o ovoj temi u Janković, Novakov, Petrović 2018).

6.2. Migracije visokoobrazovanih kadrova

U Srbiji je popisivanje lica na radu u inostranstvu vršeno počev od popisa 1971. godine. Ako se posmatra ovaj gotovo poluvekovni period (opširnije u Janković, Novakov, Petrović 2018), uočljivo je da je Srbija najveći udeo emigranata u ukupnom stanovništvu (5,3%) imala 2002. godine (Tabela 14). Manji pad zabeležen je 2011. godine, ali je i prema ovom (poslednjem) popisu taj udeo veći nego što je bio u sva tri posmatrana popisa 20. veka. Restriktivna imigraciona politika nekih zapadnoevropskih zemalja, pad Berlinskog zida, raspad Sovjetskog saveza i Jugoslavije, uticali su na intenziviranje spoljnih migracija u međupopisnom periodu 1991-2002 kao i na pronalaženje nekih novih destinacija (Stanković, 2014:20).

Tabela 14: Broj lica na radu-boravku u inostranstvu i njegov udeo u ukupnom stanovništvu po popisima 1971-2011

Godine popisa	Srbija		Centralna Srbija		Vojvodina	
	broj	udeo (u%)	broj	udeo (u%)	broj	udeo (u%)
1971.	20.3981	2,8	133.389	2,5	70.529	3,6
1981.	26.9012	3,5	203.421	3,6	65.591	3,2
1991.	27.3817	3,5	226.295	3,9	47.522	2,4
2002.	41.4839	5,3	344.151	5,9	70.688	3,4
2011.	313.411	4,2	263.083	4,8	50.328	2,5

Izvor: Stanković, 2014:20

Lica na radu u inostranstvu pretežno su odlazila iz negradskih naselja (54,2%) dok je iz gradskih bilo 51,6%. Za razliku od ranijih popisa, kada su pod odrednicom *lica na radu-boravku u inostranstvu* podrazumevana samo lica na radu i članovi njihove porodice koji su boravili u inostranstvu, popis od 2011. je obuhvatio i studente na školovanju u stranim zemljama, kao i lica koja iz ostalih razloga borave u inostranstvu. Treba napomenuti da je među studentima emigrantima pet puta više njih poreklom iz gradskih nego iz seoskih naselja (7,1% grad i 1,5% selo). Prosečan broj godina rada-boravka u inostranstvu iznosi na republičkom nivou 10,82 godine s tim što je taj prosek veći u seoskim (11,84) nego u gradskim (9,41 godina) naseljima. Uz to, spoljni migranti iz seoskih naselja imaju potpunu dominaciju među migrantima od 60-ih godina prošlog veka. U periodu 1971-1980 taj udeo je iznosio 70,7% i 1981-1990 sa udelom 72,3%, što korelira sa najvećim padom ukupnog poljoprivrednog stanovništva u međupopisnom periodu 1971-1980. Danas ukupan udeo lica na radu ili boravku u inostranstvu koji su poreklom sa sela, odnosno "negradskih" naselja iznosi 57,8%. Drugačija situacija je kada je reč o povratnicima iz inostranstva: 58,6% povratnika stanuje u gradskim a 41,4% u ostalim naseljima, što se može objasniti i nastojanjem, kako ističe Stanković, da se spoljni migranti iz seoskih naselja po okončanja boravka u inostranstvu opredeljuju da nastave život

u gradovima. Kada je reč o njihovoj obrazovnoj strukturi, povratnici sa srednjom školom zauzimaju vodeću poziciju (39,8%) dok je visokoobrazovanih 18,9% (Stanković, 2014: 25, 30, 37, 38, 80).

Među zemljama prijema, prvu poziciju po zastupljenosti migranata iz Srbije u 2011. godini imala je Austrija (22,5%), dok je za Nemačku (koja zauzima drugu poziciju) vidno kontinuirano opadanje udela od 1971. godine kada je iznosio 45,8%, na 17,9% u 2011. Među zemljama receptorima značajnu poziciju zauzima i Švajcarska koja je 1971. imala udeo u migrantskom kontingentu od samo 3,3% da bi 2011. taj broj bio učetvorostručen (13,1%) (prema Stanković, 2014:19). Prema podacima Eurostata, i u 2015. godini najviše državljana Republike Srbije koji su registrovani kao novopristigli imigranti bilo je upravo u Austriji (5279), potom Švedskoj (1693) i Švajcarskoj (1353) (prema: Migracioni profil, 2016:28).

Tabela 15: Lica na radu-boravku u inostranstvu stara 15 i više godina prema školskoj spremi, Popis 2002 i 2011 (%)

Školska sprema	2002	2011
Ukupno	100,0	100,0
bez škole ili nepotpuna osnovna	22,8	6,0
osnovna šk.	35,0	27,5
srednja šk.	31,9	38,8
viša i visoka škola /fakultet /akad.	9,9	15,7
nepoznato	0,4	12,0

Izvor: Despić, 2015:121

Najviše lica na radu-boravku u inostranstvu imaju završenu srednju školu (38,8%) što je i najčešće ostvaren stepen obrazovanja kod ukupnog stalnog stanovništva u Srbiji. Među migrantima je u periodu dva popisa od početka novog milenijuma (2002-2011) vidan pad udela lica sa najnižim stepenima obrazovanja (Tabela 15), i znatan porast udela visokoobrazovanih (na 15,7%).

Tabela 16: Lica na radu-boravku u inostranstvu sa završenom visokom školom prema državi rada-boravka i stečenom zvanju, Popis 2011 (%)

Država rada-boravka	Ukupno	Stečeno zvanje			
		osnovne akademske/strukovne studije (I stepen)	diplomirani /master /specijalista	magistar	doktor nauka
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bosna i Hercegovina	4,82	5,63	5,14	3,44	2,22
Hrvatska	1,14	1,54	1,21	0,69	0,28
Crna Gora	2,01	2,72	2,20	0,81	0,69
Slovenija	1,84	2,06	1,90	1,50	1,34
Makedonija	0,60	0,69	0,66	0,49	0,09
Austrija	4,28	5,37	3,92	6,50	2,31
Nemačka	10,35	10,37	10,68	8,06	10,63
Švajcarska	5,19	5,23	5,45	3,87	4,67
Italija	3,85	4,95	3,95	2,95	2,13
Francuska	4,39	4,95	4,39	4,51	3,19
SAD	15,76	12,69	13,80	21,84	31,65
Švedska	2,68	3,01	2,85	1,96	1,48
Kanada	7,11	5,82	7,53	7,11	5,41
Ruska Federacija	2,56	2,37	2,99	1,47	0,32
Mađarska	4,36	5,26	4,72	1,79	3,19
Holandija	2,44	2,13	2,28	2,80	4,16
Australija	2,48	2,39	2,55	2,31	2,22
Grčka	1,29	1,35	1,42	0,90	0,51
Velika Britanija	5,17	4,19	4,49	7,66	9,94
Ostale zemlje	16,32	15,86	16,52	18,20	12,29
Nepoznato	1,35	1,42	1,37	1,13	1,29

Izvor: Stanković, 2014:74

Visokoobrazovani spoljni migranti iz Srbije preferiraju nekoliko destinacija: SAD, Nemačka, Kanada, Švajcarska i Velika Britanija (Tabela 16). I kada se migranti posmatraju prema stepenima stručnog zvanja, najveći udeo je u SAD posebno magistara (petina) i doktora nauka (trećina svih doktora nauka). SAD i Kanada, kao i Nemačka i Velika Britanija od evropskih zemalja, su destinacije na kojima radi više od polovine svih doktora nauka.

Preko *brain-drain* indeksa se najbolje mogu uočiti preferencije emigriranja prema obrazovnim karakteristikama, i u ukupnom

stanovništvu, i posmatrano prema polu (Tabela 17). Prema podacima poslednjeg popisa (2011) vidi se da "ukupni srpski emigracioni kontigent sa završenom višom školom i fakultetom, ima za skoro 11% veći udeo emigranata nego ostali sa manjim obrazovnim kvalifikacijama"(Despić, 2015:127). Kada se ukupna populacija posmatra prema polu, evidentno je da je udeo muškaraca sa višom i visokom školom u inostranstvu samo za manje od 1% niži nego što je to slučaj kod ukupnog stanovništva.

Tabela 17: Brain-drain indeks po starosti i polu, Srbija 2011.

	Svega	Muško	Žensko
Ukupno	110,9	99,3	125,3
do 25	146,7	176,1	130,3
25-29	115,8	125,2	111,4
30-34	113,5	119,2	112,0
35-39	105,5	110,8	104,6
40-44	106,5	109,3	108,5
45-49	109,4	106,5	117,4
50-54	93,2	96,1	88,1
55-59	65,5	71,5	56,8
60-64	50,0	46,4	51,4
65+	85,5	68,7	100,9

Izvor: Despić, 2015:127

Posmatrano po starosti, mlađe starosne grupe visokoobrazovanih emigranata češće napuštaju zemlju nego starije stanovništvo: veću šansu da emigriraju imaju sva lica najviših obrazovnih kvalifikacija do 50 godina starosti (Despić, 2015:126,127).

6.3. Agrarni i ruralni razvoj: osvrt na ulogu mladih visoko obrazovanih stručnjaka u poljoprivredi

Mladi ljudi u ruralnim sredinama u Srbiji predstavljaju jedan od najznačajnijih činilaca za ruralni razvoj. Ova teza u jednom logičkom smislu nije sporna, ali zahteva dodatna pojašnjenja u skladu sa tim kako se ruralni razvoj uopšte razumeva i koji su to faktori koji mogu da imaju

uticaja na složene procese ruralnog razvoja koji se u određenom društvu odvijaju. U pristupu ruralnom razvoju nužno je, pre svega, uvažiti stav da se radi o društvenom procesu koji je dugoročan i različit od dosadašnjih prilično uprošćenih centralizovanih modela planiranja ruralnog razvoja i u bliskoj vezi je sa pitanjima koje društvena teorija danas pokušava da problematizuje: pitanjima regionalnog razvoja i decentralizacije, odnosno, pitanjima (neo)endogenog i teritorijalnog razvoja; problematikom održivog razvoja u socio-ekonomskom, ekološkom i svakom drugom smislu; mrežama odnosa relevantnih institucija i aktera; različitim strategijama života i rada poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava (farmerskih sistema); pitanjima nivoa i načina participacije, uloge civilnog društva, socijalnog kapitala, značaja socijalne inkluzije, borbe protiv (ruralnog) siromaštva i slično (Janković 2012: 629).

Rasprava o mladim ljudima u ruralnim područjima dobija smisao ukoliko se ima u vidu da se radi o najvitalnijem delu ruralne populacije koji po pravilu najčešće napušta ruralne sredine i time dugoročno utiče na njihovu devitalizaciju. Osnovna pretpostavka u konceptima endogenog razvoja je da se ruralna područja mogu razvijati jedino ukoliko postoji dovoljan broj mlađih, vitalnijih i obrazovanih ljudi koji predstavljaju dinamičan i inovativan činilac razvoja. Kao što je pomenuto, paradoks se ogleda u tome da se sticanje viših obrazovnih kvalifikacija mladih iz ruralnih sredina može ostvariti jedino migracijom u univerzitetske centre. U toku procesa obrazovanja i boravka u gradovima mladi zadovoljavaju potrebe koje nisu mogle biti zadovoljene u ruralnim sredinama i pritom izgradjuju „ruralno drugačije“ preferencije i pogled na svet. Te preferencije – koje utiču na odluke o trajnoj migraciji ka gradovima – povezane su uglavnom sa zapošljavanjem, dalje obrazovanjem, stanovanjem, porodicom itd. Podrazumeva se da postoji i čitav niz drugih faktora koji stoje u pozitivnoj korelaciji sa odlukama o trajnoj migraciji ili povratku u ruralne sredine iz kojih potiču.

U uslovima nedovoljne modernizacije poljoprivrede, njene nedovoljne konkurentnosti u poređenju sa razvijenim zemljama, velikog značaja za nacionalne bilanse, ali i velikog značaja za život brojne ruralne

populacije, sasvim je jasno da je uloga znanja i obrazovanja u sistemu znanja i informacija u poljoprivredi Srbije (pored čitavog niza drugih faktora) veoma velika. Značajno mesto u ovom sistemu svakako pripada visokom obrazovanju u poljoprivredi, odnosno, poljoprivrednim fakultetima koji treba da obrazuju stručnjake u poljoprivredi i doprinesu njihovoj inovativnoj ulozi u kreiranju, širenju i primeni naučnih saznanja. Tradicionalna uloga poljoprivrednih fakulteta i univerziteta u razvijenim zemljama širom sveta je odavno analizirana (vidi, van den Bor, Bryden and Fuller 1995) u kontekstu uslova koji dominiraju agrarnim, ali i ruralnim sektorom razvijenih tih zemalja. Uslovi u razvijenim zemljama su, u najkraćem, doveli su do kritičkog sagledavanja uloge poljoprivrednih fakulteta/ univerziteta u kontekstu obrazovanja stručnjaka koji treba da zauzmu mesto u podeli rada u sektoru poljoprivrede. Ova uloga trebala bi da bude revidirana u kontekstu koji u ruralnim područjima ovih zemalja prevladava: sve manji broj farmera, velika konkurencija, masovna proizvodnja i tržišni viškovi, problemi zaštite životne sredine, problem malog broja velikih farmi koje proizvode najveći deo poljoprivrednih proizvoda, različite strategije prilagođavanja velikog broja porodičnih farmi, pitanje diverzifikacije, zaposlenja u nepoljoprivrednim delatnostima, razvoj ruralne ekonomije, migracije i depopulacija ruralnih područja i pitanje ruralnog razvoja u celini (šire, van den Bor, Bryden and Fuller 1995).

Uslovi koji postoje u agrarnom i ruralnom sektoru u Srbiji u velikoj meri su različiti od onih u razvijenim zemljama. Njihovo celovito i sistematično navođenje u ovom radu naprosto nije moguće, ali uopšteno posmatrano svakako se radi o nedovoljnom stepenu modernizacije, konkurentnosti agrara, brojnim problemima u reformisanju agrarne strukture (udeo stanovništva u poljoprivredi, agrarni-posedovni odnosi i reforma zemljišne politike, neadovoljna efikasnost i nestabilnost sistema agrarne politike i državne podrške, institucionalna (ne)uređenost sektora i sl.), problemi koji se odnose na ruralnu strukturu (nerazvijenost mnogih seoskih naselja, migracije stanovništva, depopulacija i starenje sela i sl.).

U ovom kontekstu uloga poljoprivrednih fakulteta je dualna: s jedne strane, oni moraju da obrazuju stručnjake u poljoprivredi u pravcu njihove buduće uloge u ubrzanju modernizaciji sektora, a, s druge, oni moraju da obrazuju kvalifikovane i inovativne kadrove koji će unaprediti potencijale ruralnih područja da na drugačiji način odgovore globalnim promenama. To znači da ovi kadrovi moraju biti sposobni da na inovativan način doprinose procesima koji su neminovni u razvoju *ruralne ekonomije*: diverzifikaciji delatnosti i prihoda na farmama, razvoju tržišnih niša, kreiranju nepoljoprivrednih poslova u ruralnim područjima, samozapošljavanju i podsticanju preduzetništva, razvoju lokalnih i regionalnih strategija ruralnog razvoja, razvoju agro i ruralnog turizma itd. Najkraće rečeno, njihova dualna uloga tiče se kako modernizacije sektora poljoprivrede, tako i uloge u „saniranju“ posledica modernizacije poljoprivrede (time i deagrarizacije), što bi se u najkraćem možda moglo imenovati funkcijom ruralnog razvoja. Tako shvaćen ruralni razvoj trebalo bi da predstavlja odgovor na posledice modernizacije i pokušaj da se bolje iskoriste svi resursi ruralnih područja i „ona učine vrednijim, atraktivnijim, pristupačnijim i korisnijim za društvo u celini“ (van der Ploeg et al. 2008: 3). Što se profesionalne orijentacije studenata poljoprivrednih nauka tiče, Bor, Brajden i Fuller (van den Bor, Bryden and Fuller 1995: 34) razlikuju nekoliko njihovih uloga, odnosno, pet različitih grupa njihovih budućih zanimanja: kreatori znanja (npr. naučna istraživanja), menadžeri znanja (posrednička uloga između kreatora i korisnika npr. savetodavci, nastavnici, profesori, novinari...), korisnici znanja (npr. u ulozi farmera, ruralnih preduzetnika, istraživača...), moderatori znanja (u funkciji olakšavanja i obezbeđivanja sredstava za istraživanja npr. vladin i nevladin sektor, industrija, profesionalne organizacije, naučne fondacije...), podrška donosiocima odluka (stručna pomoć pojedincima i grupama u pripremanju i donošenju profesionalnih odluka). Kroz ovih pet grupa, pomenuti autori sažimaju čitav niz mogućih potencijalnih uloga studenata poljoprivrede u široko shvaćenom agrobiznis sektoru.

6.4. Mladi ljudi u ruralnim područjima Vojvodine: jedan osvrt na buduće aktere u poljoprivredi i ruralnim područjima

Iz predhodno pomenutog posve je jasno da visoko obrazovanje u poljoprivredi predstavlja veoma važan faktor agrarnog i ruralnog razvoja. Problem se, međutim, nazire u kontekstu nužnosti migracije mladih iz ruralnih sredina u gradove kako bi se obrazovali u poljoprivrednim naukama i, u budućnosti, doprineli regeneraciji ruralnih područja. U kontekstu procesa deagrarizacije koji je prisutan i – u skladu sa tržišnim i drugim faktorima – sve intenzivniji u ruralnim područjima Srbije, postavlja se pitanje uloge i mogućnosti zapošljavanja budućih visoko obrazovanih kadrova u sektoru poljoprivrede. Još je važnije pitanje koliko mogućnost zapošljavanja utiče na odluke o trajnim migracijama. Među ključnim faktorima koji na ovu odluku utiču su svakako: 1. mogućnost pronalaženja zaposlenja u seoskim sredinama (bilo kakvog zaposlenja), zatim 2. zaposlenja u struci (poljoprivredno zaposlenje za visokoobrazovane stručnjake), 3. razvoj karijere (profesionalni izazovi i mogućnosti napredovanja u poslu), 4. očekivana primanja (plate visokoobrazovanih stručnjaka u poljoprivredi). Ovo su samo neki od faktora koji su u direktnoj vezi sa zaposlenjem i odlukom o trajnoj migraciji iz ruralnih područja u gradove, uzimajući u obzir kontekst ruralnih područja Srbije i nearazvijenost agrarnog sektora. Pored ovih, na odluku o migraciji svakako utiču i čitav niz drugih strukturalnih i individualno motivacionih faktora (eksternih i(ili) internih). Na ove faktore ćemo se kasnije osvrnuti.

U sprovedenom empirijskom istraživanju učestvovali su studenti Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu. Istraživanje je obavljeno u toku školske 2010/2011. i 2011/2012. godine, na uzorku od 457 studenata ovog fakulteta (uglavnom prve i druge godine studija). Uzorkom su bili obuhvaćeni svi studijski programi Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu, praktično čitava jedna generacija studenata. Zašto su ovi studenti bili interesantna grupa za istraživanje? Pre svega želeli smo da analiziramo ko upisuje studije poljoprivrede, odakle studenti potiču, koji

su razlozi za upis na studije poljoprivrede, kakva su očekivanja u vezi sa budućim zaposlenjem i mestom življenja sl. Isto tako, ova grupa studenata je interesantna i iz razloga što studenti (privremeno), a visokoobrazovani mladi ljudi iz ruralnih područja često trajno napuštaju ruralne sredine u Srbiji. Sveprisutni trendovi urbanocentričnog razvoja Srbije o tome nepobitno govore (uzimajući u obzir naravno i druge kategorije ruralne populacije). Međutim, studenti poljoprivrede predstavljaju jednu specifičnu grupaciju koja je prirodom svog posla u manje više direktnoj vezi sa poljoprivredom, ali i ruralnim područjima.

Pojednostavljeno rečeno, njihova buduća profesija (u skladu sa njihovim opredeljenjem prilikom odabira fakulteta) je očekivano povezana sa ruralnim područjima u kojima se poljoprivreda kao delatnost odvija. Naš interesantan istraživački zadatak bio je da sagledamo stavove naših studenata o nizu pitanja koja stoje sa predhodno rečenim u vezi, odnosno, postavili smo retoričko pitanje: ukoliko studenti poljoprivrednog fakulteta nisu zainteresovani za rad u poljoprivredi i život u ruralnim područjima, koji onda jeste?

S obzirom na to odakle dolaze studenti Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu (mesto prebivališta) rezultati iz našeg uzorka pokazuju da je učešće studenata koji prebivalište imaju u selima i gradovima podjednako raspoređeno (selo 48.8%; grad 50.8%).⁴¹ Ovo je interesantan podatak s obzirom na uobičajenu percepciju povezanosti studija poljoprivrede sa ruralnim, koja je možda bila očekivana naročito u odnosu na pojedine smerove (npr. ratarstvo, stočarstvo ili pak pejzažna arhitektura).⁴² Od ovih podataka interesantniji su, a možda i važniji, stavovi studenata u vezi sa razlozima upisa na Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu. Prema ovim podacima (Tabela 18), skoro 38% studenata iz našeg uzorka upisalo je studije poljoprivrede iz nekih drugih razloga, *a ne iz želje da studiraju*

⁴¹ Treba napomenuti da studenti Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu uglavnom dolaze iz Vojvodine, ali i iz drugih krajeva Srbije (značajno manje), odnosno, da određen broj studenata dolazi i iz Republike Srpske.

⁴² U odnosu na upisani studijski program, podaci iz uzorka pokazuju da ipak ne postoje statistički značajne razlike u izboru studijskog programa prema prebivalištu studenta (Hi kvadrat 14.622, p – vrednost 0,2).

*odabrani studijski program.*⁴³ Značajno učešće odgovora ove grupacije studenata govori u prilog opšteg uticaja procesa deagrarizacije i generalnog opadanja interesovanja za studije poljoprivrede koje se dešava manje više u svim razvijenijim zemljama, ali i percepcije mladih ljudi u vezi sa poljoprivredom kao zanimanjem.

Tabela 18: Razlozi za upis na studije poljoprivrede

Razlozi za upis na studije poljoprivrede	Broj studenata	Procenat
želeo/la sam da upišem poljoprivredni fakultet	281	61.5
poljoprivredni fakultet sam upisao/la pod uticajem roditelja/prijatelja	21	4.6
zbog lakšeg prijemnog ispita / lakše do budžetskog statusa	66	14.4
to je bila alternativa / želeo/la sam da upišem neki drugi fakultet	49	10.7
neki drugi razlog	37	8.1
U k u p n o	454	99.3
Nisu odgovorili	3	0.7
U K U P N O	457	100

Izvor: originalni podaci iz istraživanja autora

Ipak, u postojećim uslovima krize i troškova studiranja u Srbiji uopšte, kao i stanja agrarnog sektora, za pohvalu je kako se poljoprivredni fakulteti na tržištu takmiče sa problemom popunjavanja broja studijskih mesta (u poređenju sa nekim atraktivnijim fakultetima), odnosno, u kojoj meri i dalje (iz različitih razloga) studije poljoprivrede ostaju atraktivne potencijalnim studentima. Ovo svakako jeste pitanje *per se*, ali tome u prilog idu i naponi fakulteta u vezi sa podizanjem kvaliteta obrazovanja, modernizacijom i uvođenjem novih studijskih programa.⁴⁴ U Vojvodini,

⁴³ U kvalitativnoj analizi odgovora na pitanje *razloga upisa određenog studijskog programa*, od ukupnog broja odgovora oko 57% navelo je kao razlog to što im se studijski program sviđa (interesovanje), 26% da se radi o mogućnosti dobrog zaposlenja (isplativosti, perspektivnosti), oko 8% da se radi o nastavku porodičnog posla (odnosno bavljenje sopstvenim biznisom), oko 5% je istaklo da nije upisalo željeni studijski program, oko 3% da je na studijskom programu iz razloga što se nalaze na budžetu i oko 2% da im je taj smer preporučen od strane neke osobe.

⁴⁴ U odgovoru na jedno drugo pitanje u kontekstu budućih planova studenata, ohrabrujuće je da čak 95% studenata planira da studira i diplomira na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, oko 3% planira da nastavi studije na nekom drugom fakultetu, manje od 1% planira da napusti studije i počne da radi, a oko 2% ima neke druge planove.

kao agrarnom regionu, izbor studija poljoprivrede očigledno ima svoje opravdanje.

Jedno od važnih pitanja jeste i da li se porodice naših ispitanika bave poljoprivredom. Od ukupnog broja studenata u uzorku 41,6% je izjavilo da se njihova porodica bavi poljoprivredom, a na postavljeno pitanje u vezi sa stočarskom proizvodnjom, svega 15,5% je izjavilo da se bave nekom vrstom stočarske proizvodnje. Ukrštanjem podataka o razlozima upisa studija poljoprivrede i podataka o porodičnom bavljenju poljoprivredom (i stočarskom proizvodnjom), u našem uzorku pokazalo se ova dva parametra nisu međusobno zavisna ($\chi^2 = 8.866$: poljoprivreda $p = 0.065$; stočarska proizvodnja $\chi^2 = 15.283$ $p = 0.054$)⁴⁵, što ukazuje na raznovrsnost „backgrounda“ studenata, a time i raznovrsnost razloga za upis na poljoprivredni fakultet. Međutim, ukoliko posmatramo isključivo studente koji su izjavili da se njihove porodice bavi poljoprivredom, udeo onih *koji su želeli* da upišu poljoprivredni fakultet je 68,9% (u slučaju stočarstva 77,5%), što ipak ukazuje na *očekivanu vezu bavljenja poljoprivredom i želje za studiranjem na poljoprivrednom fakultetu*.

Veličina zemljišta koje obrađuju porodice studenata na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, očigledno pokazuje velike razlike u odnosu na zvaničnu statistiku u Srbiji (koja ima dominantno učešće gazdinstava koja obrađuju do 5 ha zemljišta).

⁴⁵ Isto tako, ukrštanjem prebivališta studenata (selo/grad) i razloga upisa na poljoprivredni fakultet, pokazuje se da ne postoje statistički značajne razlike u razlozima upisa na poljoprivredni fakultet prema prebivalištu studenta ($\chi^2 = 2.680$, $p = 0.613$).

Tabela 19: Veličina zemljišta koju obrađuju porodice studenata Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu koje se bave poljoprivredom

Veličina zemljišta koje porodica obrađuje	Br. studenata	Procenat
1 – 3 ha	22	12.6
3 – 5 ha	24	13.8
5 – 10 ha	43	24.7
10 – 20 ha	34	19.5
20 i više ha	51	29.3
UKUPNO	174	100.0

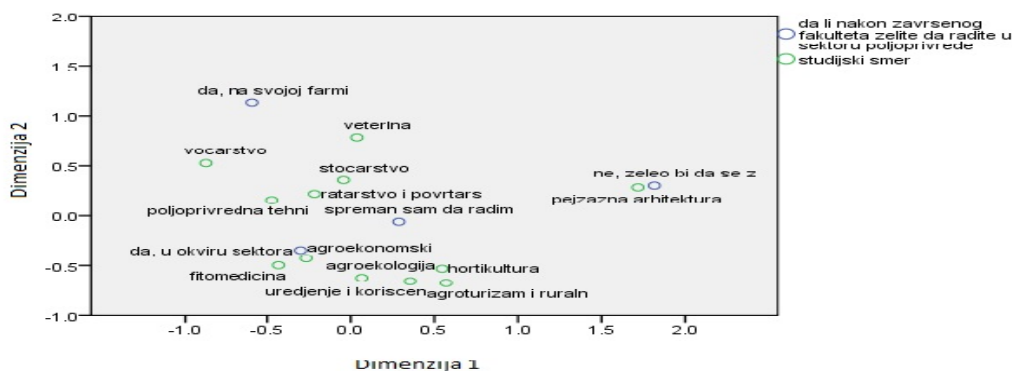
Izvor: originalni podaci iz istraživanja autora

Ukoliko zbirno posmatramo grupe preko 10ha, njihovo učešće je čak 48.8% u uzorku studenata (Tabela 19). Ovo govori u prilog tezi da gazdinstva koja predstavljaju srednja i veća gazdinstva pokazuju jasnu nameru da obrazuju svoje mlađe članove u poljoprivredi kako bi oni nastavili bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom. Od ukupnog broja studenata čije se porodice bave poljoprivredom, podeljen je stav u vezi sa pitanjem da li se može živeti samo od izvora prihoda iz poljoprivrede (54,1% da može, naspram 45,9% da ne može). Međutim, ukrštanjem veličine zemljišta koje porodica obrađuje i ovog pitanja, uočava se da između ta dva obeležja postoji visoko statistički značajna zavisnost ($\chi^2 = 20.524$ ($p = 0.001$), a vrednosti koeficijenta kontingencije $C=0.710$ i Kramerovog testa $V=0.713$ ukazuju da je povezanost jaka. Oni koji obrađuju veće površine zemljišta u relativno većem broju smatraju da se samo od tih izvora prihoda može živeti.⁴⁶ U ovom kontekstu treba posmatrati i odgovore studenata na pitanje da li nakon završenog poljoprivrednog fakulteta žele da rade u sektoru poljoprivrede: 14,5% želi da radi na svom gazdinstvu, 50,4% želi da radi u okviru sektora (poljoprivrede, agrobiznisa), 8,9% bi želelo da se zaposli u nekom drugom sektoru i 26,1% je spremno da radi u bilo kom sektoru (u kojem može da pronađe zaposlenje). Posmatrano u odnosu na studijski program,

⁴⁶ Od ukupnog broja studenata koji su naveli da smatraju da se može živeti samo od izvora prihoda iz poljoprivrede, grupacija onih od 10 i više ha čini ukupno 64%.

korespondentna analiza (vidi, Čobanović, Sokolovska, Nikolić Đorić 2009) pokazuje da je najveće odstupanje prema budućem zanimanju u poljoprivredi izraženo kod studenata pejzažne arhitekture koji žele posao van sektora poljoprivrede (Dijagram 1).⁴⁷

Dijagram 1. Dvodimenzionalni dijagram zavisnosti stava u vezi sa radom u sektoru poljoprivrede i studijskog programa

Izvor: originalni podaci iz istraživanja autora

Naše istraživanje nije moglo da uzme u obzir kompleksnost svih faktora koji utiču na migracije, ali podaci pokazuju interesantnu situaciju: od ukupnog broja studenata Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu *nakon završenih studija* 76,3% svoju budućnost vidi u gradu, a svega 23,7% u selu. Ukrštanjem varijable prebivališta i stavova studenata u vezi sa budućim prebivalištem dobijamo sledeću situaciju (Tabela 20).

⁴⁷ Obuhvaćeni studijski programi Polj. fakulteta u Novom Sadu: Ratarstvo i povrtarstvo, Vet. Medicina, Pejzažna arhitektura, Voćarstvo i vinogradarstvo, Stočarstvo, Polj. tehnika, Hortikultura, Agroekonomija, Agroekologija i zaštita ž. sredine, Agroturizam i ruralni razvoj, Fitomedicina, Uređenje, korišćenje i zaštita voda.

Tabela 20: Odnos prebivališta studenata Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu i stavova u vezi sa budućim prebivalištem

		Nakon završenih studija svoju budućnost vidim u ...		
		Gradu	Selu	Ukupno
Prebivalište	Selo	132	85	217
	Grad	206	20	226
Ukupno		338	105	443

Izvor: originalni podaci iz istraživanja autora

Podatak koji ponajviše „zabrinjava“ jeste da *od ukupnog broja studenata koji imaju prebivalište u selu*, 60.8 % svoju budućnost vidi u gradu, što ukazuje na velike migracione preferencije studenata koji dolaze iz sela.⁴⁸ Od ukupnog broja studenata čije se porodice bave poljoprivredom, 73.2% imaju prebivalište u selu. Međutim, još je interesantnija situacija kada ukrstimo podatke o tome *da li se porodica bavi poljoprivredom i stavove u vezi sa budućim prebivalištem*: od ukupnog broja od studenata čije se porodice bave poljoprivredom (uključujući studente iz grada i iz sela), čak 61.1% svoju budućnost vidi u gradu. Međutim, ukoliko posmatramo *isključivo studente koji su iz sela i ukrstimo varijable bavljenja poljoprivredom i stavove o budućem prebivalištu* podaci pokazuju da 51.5% studenata (koji potiču sa sela) i čija se porodica bavi poljoprivredom pokazuju migracione preferencije ka gradu, odnosno, da od ukupnog broja studenata sa sela, čije se porodice ne bave

⁴⁸ Od ispitanika smo takođe dobili stavove u vezi sa tim kakve su šanse za zapošljavanje u sredini iz koje dolaze: 60% smatra da su šanse za zapošljavanje loše, a 6,2% da nikakve šanse ne postoje, dok svega 33.3% smatra da su šanse dobre. Po ovom pitanju ne postoje statistički značajne razlike između studenata iz sela i iz grada. Međutim, ukrštanjem odgovora na ovo pitanje, prebivališta i očekivanja u vezi sa budućim prebivalištem pokazuje se statistički značajna zavisnost u odnosu na selo kao prebivalište studenata, očekivanja od zaposlenja u lokalnoj sredini i stavova o budućem prebivalištu ($\chi^2 = 18.575$, $p=0.00$), a vrednosti koeficijenta kontingencije za selo kao prebivalište $C=0.284$ i Kramerovog testa $V=0.296$ ukazuju da je povezanost slaba. U procentima situacija je sledeća: od ukupnog broja studenata koji potiču iz sela i svoju budućnost vidi u gradu 83.3% smatra da su šanse za zapošljavanje loše ili da uopšte ne postoje.

poljoprivredom 76,5% svoju budućnost vide u gradu ($\chi^2 = 13.308$, $p = 0.00$, što ukazuje da postoji statistički značajna zavisnost između ovih varijabli, a vrednosti koeficijenta kontingencije $C=0.241$ i Kramerovog testa $V=0.249$ ukazuju da je povezanost slaba). S obzirom na to da ženska populacija češće migrira iz ruralnih područja, bilo je očekivano da ispitanice imaju veće preferencije ka životu u gradu: *od ukupnog broja ispitanica svega 14,7% svoju budućnost vidi u selu*. Ukoliko posmatramo *isključivo ispitanice sa sela*, 23,8% svoju budućnost vidi u selu, a ukoliko uvedemo i varijablu porodičnog bavljenja poljoprivredom, od ukupno 134 ispitanika (oba pola) čije se porodice bave poljoprivredom i koji su iz sela, svega 17 ispitanica (oko 12,7%) svoju budućnost vidi u selu⁴⁹. Ovo možemo dovesti u vezi sa tradicionalnim kulturnim obrascem u ruralnim područjima da gazdinstvo, nastavak bavljenja poljoprivredom pa čak i zemlju u celosti preuzima muški naslednik. U kvalitativnoj analizi odgovora na pitanje koji su razlozi zbog mladi ljudi napuštaju sela, oko 32% ispitanika u uzorku smatra da je to nezaposlenost, 27% da su u pitanju loši uslovi života u selu (infrastruktura, besperspektivnost, težak život, nerazvijenost, ali i ogovaranje i socijalna kontrola i sl), 21% smatra da je u pitanju bolji društveno-kulturni život u gradu, 9% da mladi beže od poljoprivrede kao zanimanja (teški poslovi), a 10% da je u pitanju obrazovanje. Ovi stavovi studenata poljoprivrede iz našeg uzorka su uglavnom u skladu sa pominjanim uicajima *push* i *pull* faktora na migracione preferencije mladih ljudi iz ruralnih područja.

⁴⁹ $\chi^2 = 15.088$, $p=0.00$ pokazuje statistički značajnu zavisnost u viđenju budućeg prebivališta u odnosu na mesto pol i porodično bavljenje poljoprivredom. Vrednosti koeficijenta kontingencije za ispitanice sa sela, čije se porodice bave poljoprivredom $C=0.318$ i Kramerovog testa $V=0.336$ ukazuju da je povezanost srednja.

Jedan od osnovnih uzroka ruralnog siromaštva u Srbiji je visoka zavisnost ruralne ekonomije od poljoprivrede i nedovoljno diverzifikovana privredna struktura. Polovina zaposlenih u ruralnim sredinama radno je angažovano u poljoprivrednim delatnostima u okviru porodičnih gazdinstava, a nezaposlenost u ruralnim sredinama karakteriše veoma visoko učešće dugoročno nezaposlenih. Pored zaposlenja, postoji čitav niz drugih strukturalnih faktora koji (*zavisno od lokalnog konteksta seoske sredine*) mogu da imaju uticaja na odluke o migracijama: opšta socio-ekonomska nerazvijenost lokalne sredine, nerazvijenost infrastrukture (saobraćajne, komunalne, telekomunikacione...), nerazvijenost uslužnih servisa, nemogućnost transporta, zabačenost, pasivnost u lokalnoj sredini (ostarela populacija, nedostatak kulturnih i zabavnih sadržaja, besperspektivnost i nepostojanje lokalne dinamike...), veća izloženost prirodnim nepogodama itd.

Tabela 21: Razlozi za migracije selo – grad: push i pull faktori

Selo (push faktori)	Grad (pull faktori)
Manjak (obradivog) zemljišta; (prikrivena) nezaposlenost, manjak kvalifikovanih radnih mesta, niski prihodi i nivo zarada, loši uslovi rada, nemogućnost napredovanja, socijalna kontrola i zavisnost, ograničene mogućnosti zasnivanja porodice, ograničene mogućn. obrazovanja, nezadovoljavajuća kulturna ponuda, monotonija i dosada, nedovoljno bogata ponuda roba i usluga, neadekvatne javne usluge, politička izolacija, nizak društveni status	bolji izgledi za egzistenciju, veća ponuda radnih mesta, raznovrsnije mogućnosti za rad, viši nivo zarada, bolje prilike za uspeh, ponuda lakseg rada, bolji izgledi za karijeru, anonimnost, pluralizam obrazaca ponašanja, mogućnosti zarade za žene, bolje obrazovne institucije, stimulativna duhovna/intelektualna atmosfera, raznovrsnost ponašanja, bolji uslovi za stanovanje, raznovrsna ponuda roba i usluga, zadovoljavajuće javne usluge, mogućnost participacije u političkom životu, viši društveni status

Izvor: Planck und Ziche 1979: 68

Teorijska stanovišta o problemu migracija iz ruralnih sredina već odavno su prepoznala delovanje tzv. *push* i *pull* faktora. Jedna od sistematizacija u ruralnoj sociologiji to ovako prikazuje (Tabela 21). Pored pomenutih postoje i drugi *push* i *pull* faktori koji mogu da utiču na odluke o migracijama, ali je veoma važno razumeti ih *u njihovom međusobnom odnosu, kao i u specifičnom kontekstu određene geografske sredine* (lokalne zajednice, regiona) i *individua* (ali i njihovog domaćinstva). Geografski položaj, pozicija u mreži naselja, struktura ekonomije, stanovništva, priroda i intenzitet veza sa urbanim sredinama, lokalne institucije i organizacije i čitav niz drugih faktora na nivou lokalne sredine determinišu okvir za razumevanje migracija, kao što i socijalni profil potencijalnih migranata svakako determiniše razloge koji se percipiraju kao važni (migracije mlađih ili starijih, ekonomskih aktivnih ili neaktivnih, zaposlenih ili nezaposlenih, sa ili bez porodice, žena ili muškaraca i sl.). Delovanje strukturalnih i individualno motivacionih faktora je složeno i teško je precizno odrediti ključne faktore koji determinišu odluku o migracijama.⁵⁰

Migracije mladih iz ruralnih sredina obično se povezuju sa migracijama u vezi sa obrazovanjem (privremene migracije), odnosno, dugoročno posmatrano zaposlenjem, karijerom, željom za urbanim stilom života i sl. Jedna od pretpostavki jeste da se o mladima iz ruralnih sredina može govoriti kao specifičnoj društvenoj grupi koja se suočava sa strukturalnim faktorima, mnogo više nego mladi u gradovima. Između ostalog, period tranzicije između mladosti i zrelosti za one mlade u ruralnim područjima koji imaju aspiracije ka (višem) obrazovanju, pretpostavlja veće tzv. „transkacione (migracione) troškove“ (Böheim and Taylor 2002: 371). Oni se ogledaju ne samo u direktnim troškovima poput čestog putovanja, stanovanja ili uopšte troškova školovanja (studiranja) u gradovima, već i

⁵⁰ Postoje i pokušaji kreiranja tipologije migranata iz zabačenih ruralnih područja zavisno od motiva (Stockdale 2002: 359) npr. obrazovanjem motivisani migranti (aspiracije za karijerom), zaposlenjem motivisani migranti (privremeni, samci, porodice), migranti iz ličnih motiva (obrazovanje, želja za urbanim životom, dr. uticaji), „begunci“ iz lokalne zajednice (urbano orijentisani, doživljavaju lokalnu zajednicu kao klaustrofobičnu i sl), kategorije sa ostalim motivima za migracije (oni koji traže bolji kvalitet života, usluga...; uglavnom porodice).

u „troškovima“ koji se tiču gubljenja specifičnog ljudskog kapitala (npr. za poljoprivredna domaćinstva), informacionih mreža i kontakata, psiholoških troškova koji su povezani sa životom u novom okruženju, nedostatkom fizički bliske porodične i prijateljske podrške i sl. Uopšte, možemo generalno da govorimo o značajno većim „žrtvama“ koje mladi iz ruralnih sredina moraju da podnesu kako bi se obrazovali i imali uslove da konkurišu mladima iz gradova na nacionalnom tržištu rada. Oni se, u tom kontekstu, često suočavaju sa mnogim brojnim rizicima i situacijama „koje su uglavnom bile nepoznate njihovim roditeljima što uključuje manje sigurnosti u vezi sa tržištima rada, povećanim zahtevima u vezi sa obrazovanjem i obrazovanom radnom snagom... što iziskuje efektivnu mobilizaciju njihovih kapaciteta (Furlong and Cartmen 1997, prema Looker and Naylor 2009: 43). To implicira da se na individualnom nivou mladi iz ruralnih sredina moraju konstantno angažovati u „refleksivnoj konfrontaciji sa mogućim posledicama svojih izbora i akcija“ (Lehman, prema Looker and Naylor 2009: 41). Ovi autori smatraju da su iskustva mladih ljudi iz ruralnih sredina nedovoljno teorijski zaokružena i da oni imaju veće komparativne rizike nego mladi u urbanim sredinama (pre svega veća nesigurnost, fragmentacija i značajno više individualizovan tranzicioni proces koji nosi izbor obrazovanja i karijere na njihovom životnom putu).

S druge strane, postoje stanovišta koja smatraju da mladi iz ruralnih i urbanih sredina imaju slične potrebe i da nije potrebno stavljati naglasak na *mlade*, već na *lokalne seoske zajednice* iz kojih oni dolaze, a koje su uglavnom nosioci ograničavajućih strukturalnih faktora koji utiču na individualno motivacione faktore za migracijom (*život/ostanak ili povratak u lokalnu seosku zajednicu se često doživljava kao neuspeh*). Oni smatraju da je važno obratiti pažnju na *socijalni i prostorni identitet* koji se formira životom u lokalnim seoskim zajednicama, s obzirom na to da se mladi ljudi (uopšte, a naročito oni iz ruralnih sredina) „kreću iz situacije u kojoj je njihov identitet pripisan ili se izvodi iz njihovih porodica iz kojih potiču, ka situaciji u koji je njihov identitet pregovaran između njih samih i drugih“ (Jones 1999: 2). U tom smislu, stavlja se akcenat na „interno-eksternu dijalektiku identifikacije“ koja, po njihovom

mišljenju, leži u srži odnosa između delanja i strukture.⁵¹ Zapravo, postavlja se teza o mnogo složenijem odnosu *push* i *pull* faktora, odnosno, odnosu društvenog delanja i struktura. Prema ovom stavu, jedan od ključnih problema za istraživanja migracija leži u „objašnjenju ne zašto određeni ljudi napuštaju, već zašto određeni ljudi ostaju da žive negde. To podrazumeva da se ide dalje od istraživanja strukturalnih uzroka ka boljem razumevanju uloge individualnih faktora i društvenog delanja“ (Ibid. str. 4).⁵²

Teorijska stanovišta u vezi sa migracijama mladih ljudi iz ruralnih područja kao i stanovišta u vezi sa ruralnim razvojem uopšte, pokazuju da čitav niz faktora ima uticaja na to da li će mladi ljudi napustiti ruralne sredine ili ostati da u njima da žive. Decenijsko zapostavljanje razvoja sela u Srbiji i posledice koje su danas prisutne u ruralnim područjima Srbije samo govore u prilog potrebi orijentacije na koncept ruralne politike. Takav koncept ruralne politike će osim stabilizacije agrarnog sektora i njegove ubrzane modernizacije, morati da se posveti ruralnom razvoju u sveobuhvatnoj povezanosti svih njegovih dimenzija: socio-ekonomske, demografske, ekološke, kulturološke pa i političke. Jedino svrstavanjem ruralne politike u red nacionalnih prioriteta (uzimajući u obzir demografske konsekvence urbanocentričnog razvoja i devitalizacije čitavih delova nacionalne teritorije i društva) doprinelo bi se potpunijem iskorišćavanju svih potencijalnih resursa kojima ruralna područja Srbije raspolažu kako bi ona bila korisnija, atraktivnija i pristupačnija za društvo u celini. Ostvarenje ovih ciljeva je veoma težak zadatak ukoliko u ruralnim područjima nema dovoljno mladih i obrazovanih ljudi koji svoj

⁵¹ Drugim rečima, pitanje je „kako mladi ljudi definišu sebe u odnosu na zajednice u kojima žive i kako te definicije utiču na njihovo ponašanje... da li takav lokalizam može da bude motivacija da se ostane ili migrira, i kako se on konstruiše“ (Jones 1999: 3).

⁵² U jednom obimnom britanskom istraživanju migracija došlo se do veoma interesantnih rezultata koji su uzeli u obzir odnose između čitavog niza različitih faktora: dinamike tržišta, vlasništva nad stanom/kućom i rezidencijalnom mobilnosti (radni status, karakter rada, porodična situacija, zaposlenost supružnika, menjanje posla, prihodi u domaćinstvu, vlasništvo nad stanom/kućom, broj osoba po sobi/kvadratnom metru stana, dužina boravišta u lokalnu, pol, etnicitet, obrazovanje, broj dece, razlozi migracija i ekonomske karakteristike područja i tržišta rada i stanova/kuća itd) (vidi, Böheim and Taylor 2002).

doprinos mogu pružiti inovativnim, dinamičnim i kreativnim rešenjima u sklopu lokalnog i regionalnog razvoja. Rezultati našeg istraživanja pokazali su da sveukupan kontekst stanja u kojem se nalaze poljoprivreda i sela u Srbiji utiče na migracione preferencije mladih budućih stručnjaka iz oblasti poljoprivrednih nauka za koje opravdano smatramo da su specifična društvena grupacija koja je, u najmanju ruku, prirodom svog poziva direktno ili indirektno povezana sa agrarnim i ruralnim. Značajan udeo studenata iz našeg uzorka (38%) upisuje studije poljoprivrede iz razloga koji nisu u vezi sa eksplicitnom željom za ovim specifičnim studijem, osim jednog dela studenata čije se porodice bave poljoprivredom (i stočarskom proizvodnjom). U ovom pravcu idu i rezultati koji ukazuju na to da čak 76,4% od ukupnog broja studenata Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu svoju budućnost vidi u gradovima, a ne u selima, uključujući i one koji su iz sela i bave se poljoprivredom (čak 51,5%). U skladu sa, nažalost, manje više poznatim migracionim preferencijama svega 14.7% ženske studentske populacije iz našeg uzorka svoju budućnost vidi u selima, 23,8% od ukupne ženske ruralne populacije razmišlja na taj način, a uzimajući u obzir samo one ispitanice iz sela čije se porodice bave poljoprivredom, ukupno svega 17 ispitanica (oko 12,7%) imaju viziju svog života u selima.

Rezultati logističke regresije (šire, Agresti 2002) pokazali su da je kod studenata muškog pola veća šansa da vide svoju budućnost u selu. Pored toga veća šansa opredeljenosti za selo je kod studenata koji potiču iz seoske sredine, kod studenata koji smatraju da imaju dobru šansu za posao u sredini iz koje dolaze, kod studenata koji su opredeljeni za ostanak u Srbiji i čiji se roditelji bave poljoprivredom. Za grad se opredeljuju studenti koji posle fakulteta očekuju profesionalno napredovanje.

Ovi pokazatelji su u skladu sa razlozima koje su studenti iz našeg uzorka naveli kao razloge napuštanja sela, a koji su identifikovani u teoriji i brojnim istraživanjima migracija mladih ljudi iz ruralnih područja.

7. LITERATURA:

- Agresti A. (2002). *Categorical Data Analysis*. Wiley Interscience. Hoboken. New Jersey.
- Andevski, M. (1997). *Uvod u ekološko obrazovanje*. Filozofski fakultet. Novi Sad.
- Andevski, M. (2006). *Ekologija i održivi razvoj*. Cekom. Novi Sad.
- Anketa o radnoj snazi 2011. godine*. Bilten 550. Republika Srbija. Republički zavod za statistiku. Beograd 2012.
- Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2014* (2015). RZS. Beograd.
- Bandić, D. (1980). *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. BIGZ. Beograd.
- Batić Očovaj, S. (2016). *Psihološke determinante ekonomske emigracije visokoobrazovanih osoba iz Republike Srbije*. Novi Sad, Filozofski fakultet (doktorska disertacija).
- Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Mediterran Publishing. Novi Sad.
- Baza podataka ekoloških udruženja, pokreta, društava, saveza, fondacija, naučnih, stručnih i drugih organizacija u Republici Srbiji* (po opštinama –azbučno). 10. Izdanje. Ekološki pokret odžaka. Pdf izdanje preuzeto sa sajta: www.epodzaci.org
- Beck, U. (2003). *Što je globalizacija*. Vizura. Zagreb.
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Filip Višnjić. Beograd.
- Bek, U. (2011). *Svetsko rizično društvo. U potrazi za izgubljenom sigurnošću*. Akademska knjiga. Novi Sad.
- Bird, R. M., Ebel, R. D. and Christine, I. Wallich (1995). *Fiscal Decentralization: From Command to Market*. In Bird, R. M., Ebel, R. D. and Christine, I. Wallich (eds.). *Decentralization of the Socialist State*. World Bank Institute Course on Intergovernmental Relations. Washington D. C.
- Bobić, M. (2007). *Demografija i sociologija. Veza ili sinteza*. Službeni glasnik. Beograd.
- Bobić, M.; Vesković Anđelković, M.; Kokotović Kanazir, V. (2016). *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, Beograd, Međunarodna organizacija za migracije.

- Bogdanov, N. and D. Janković (2013). Territorial capital of rural areas: an example of analysis of the potential for rural tourism development in Serbia. In Škorić, D.; Tomić, D. and V. Popović (eds.) *Agri-food sector in Serbia - state and challenges*. Serbian Association of Agricultural Economics & Serbian Academy of Sciences and Arts. Belgrade.
- Bogdanov, N. i M. Babović (2014b). Radna snaga i diverzifikacija prihoda na poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji – stanje i izazovi za politiku ruralnog razvoja, U zbornik radova Završne konferencije *Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012. u analizi stanja poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji*, Subotica, Beograd, Republički zavod za statistiku, str. 262-289.
- Bogdanov, N. (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. UNDP. Beograd.
- Bogdanov, N. (2008). Poljoprivreda. Ruralno siromaštvo u Srbiji. U Vukmirović, D. i Rachel, Smith Govoni (ur). *Studija o životnom standardu. Srbija 2002-2007*. Republički zavod za statistiku. Beograd.
- Böheim, R. and M.P. Taylor (2002). Tied down or room to move? Investigating the relationships between housing tenure, employment status and residential mobility in Britain. *Scottish Journal of Political Economy*. Vol. 49. No. 4.
- Bolčić, S. (1995). Izmenjena sfera rada, u knjizi: Bolčić, Silvano (ur.). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF, str.79-108.
- Bolčić, S. (2002). Iseljavanje radne snage i "odliv mozgova" iz Srbije tokom 90-tih, u knjizi: S. Bolčić, A. Milić (priređili) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd, ISI FF, str.159-166.
- Bor, W. van der, Bryden, J.M. and A.M. Fuller (1995). Rethinking higher agricultural education in a time of globalization and rural restructuring. *European Journal of Agricultural Education and Extension*. Vol.2 (3). pp 29-40.
- Brunori, G. and Adanella, Rossi (2000). Synergy and coherence through collective action: some insights from wine routes in Tuscany. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (4). P. 409-423.

- Bryden, J. M. (2006). Investment Priorities for Rural Development. International Conference „Successful Rural Investment in Services and Business Innovation“. OECD. Internet stranica: <http://www.oecd.org/dataoecd/22/63/37619965.pdf> (pristupljeno 21.10.2008).
- Bubalo-Živković, M.; Lukić, T. (2015). *Mladi u Srbiji početkom 21. veka*. RZS. Beograd.
- Burdije, P. (1998). *Društveni prostor i simbolička moć*. u: Spasić, I. (priredila) (1998) *Interpretativna sociologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- Centar za primenjene evropske studije. *Finansiranje lokalne samouprave* (<http://www.cpes.org.rs/Downloads/Analize/Finansiranje%20lokalne%20samouprave.pdf>)
- Clarke, D. B. (1998). Consumption, identity and space time. *Consumption Markets & Culture*. Vol. 2 (3). P. 233-335.
- Clarke, D. S. (1998). Consumption, identity and space time. *Consumption Markets & Culture*. Vol. 2 (3): 233-335. DOI: 10.1080/10253866.1998.9670318
- Čobanović K., Sokolovska V. i Nikolić-Đorić, E. (2009). Statistical analysis of multiculturalism research in Vojvodina. *Teme* 33(4), 1481-1499.
- Cvejić, S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N. i Vuković, O. (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. UNDP. Beograd.
- De Janvry, A. and Elisabeth, Sadoulet (2005). Achieving success in rural development: toward implementation of an integral approach. *Agricultural Economics*. Vol. 32 (1). P. 75 – 89.
- Despić, J. (2015). *Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije od 1991. godine u Kanadu i Sjedinjene Američke Države*, Univerzitet u Beogradu. Ekonomski fakultet (doktorska disertacija).
- Despotović, Lj. (2002) *Ekološka paradigma*. Prilozi zasnivanju ekološke paradigme. Stylos. Novi Sad.

- Despotović, Lj.; Đuretić, N. (2006). *Civilno društvo i ekologija*. Stylos. Novi Sad.
- Dirkem, E. (1972). *O podeli društvenog rada*. Prosveta. Beograd.
- Đorđević, S. (2002). Sistem lokalne samouprave u Srbiji i Jugoslaviji (1804-2000). U: *Uporedna iskustva lokalnih samouprava*. Magna Agenda. Beograd.
- Đorđević, T. (1930). *Naš narodni život, knjiga 2*. Izdavačka knjižarnica Gece Kona. Beograd.
- Drucker, P. (1995). *Postkapitalističko društvo*. Poslovni sistem Grmeč-Privredni pregled. Beograd.
- Erjavec, E., Rednak, M., Tica, Volk. i Bogdanov, N. (2009). Izazovi poljoprivrede Zapadnog Balkana u perspektivi pristupa Evropskoj uniji. U Ševarlić, M i D. Tomić (ur.) (2009). Tematski zbornik sa skupa „Agroprivreda Srbije i evropske integracije: gde smo i kako dalje?“. DAES. Novi Sad.
- Erlih, V. (1971) *Jugoslovenska porodica u transformaciji: studija u tri stotine sela*. Liber. Zagreb.
- Erlih, V. (1972). *Stariji i mlađi. Sociologija sela*. Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Zagreb. broj 37-38(3-4)
- European Communities – Commission (1988). *The future of rural society*. Supplement 4/88 *Bull. EC*. Luxembourg.
- EUROSTAT http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Unemployment_statistics
- Faguet, J. P. (1997). *Decentralization and Local Government Performance*. FAO. Rome.
- Fliege, T. (1998). *Bauernfamilien zwischen Tradition und Moderne*. Campus Verlag. Frankfurt am M.
- Fritzen, S. A. and P. Ong (2008). *Decentralization in Developing Countries*. In Berman, E. M. and Rabin, J. (Ed.). *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*. Second Edition.
- Galbraith, J. K. (2001). *Dobro društvo. Humani redosled*. Grmeč i Privredni pregled. Beograd.
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd.
- Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Ekonomski fakultet. Beograd.
- Gidens, E. (2010). *Klimatske promene i politika*. Clio. Beograd.

- Goleman, D. (2010). *Ekološka inteligencija*. Geopoetika. Beograd.
- Goodwin, M. (1998). The governance of rural areas: some emerging research issues and agendas. *Journal of Rural Studies*. Vol. 14 (1). P. 5-12.
- Grečić, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora: "tamo i ovde"*, Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Haralambos, M.; Holborn, M. (2002). *Sociologija - teme i perspektive*. Golden marketing. Zagreb.
- Harrison, D. (1997). *The sociology of modernization and development*. Routledge. London and New York.
- Isić, M. (2001). *Pismenost u Srbiji između dva svetska rata*. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Janković D. (2012). Territorial Approach to Regional Rural Development. *Economics of Agriculture*. Vol 59(4): 675-686; ISSN 0352-3462; UDC 332.122:338.43
- Janković D. (2012b). Ekološke dimenzije ruralnog razvoja. *TEME*. Niš. Br. 2. Str. 627-642.
- Janković, D. (2005). Perspektive ruralnog razvoja u Srbiji. In: Cvijanović, D., Popović, V., Subić, J., Savić, M., Bukvić, R. (eds.) *Multifunctional agriculture and rural development*. Belgrade: Institute of Agricultural Economics. pp.393-403.
- Janković, D. (2011). *Sociološki aspekti razvoja lokalnih seoskih zajednica*. Odbranjena doktorska disertacija. Biblioteka Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Janković, D. 2005. Perspektive ruralnog razvoja u Srbiji. In: Cvijanović, D., Popović, V., Subić, J., Savić, M., Bukvić, R. (eds.) *Multifunctional agriculture and rural development*. Belgrade: Institute of Agricultural Economics. pp.393-403.
- Janković D. (2012). Ekološke dimenzije ruralnog razvoja. *TEME*. Niš. Vol.36 (2): 627-642.
- Janković D.; Novakov M. (2012) *Empoyment in agriculture and life in rural areas? Migration preferences of agricultural students*. International scientific meeting: Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region- preservation of rural values.

- Thematic Proceedings. Decembar 6-8 th, Tara- Serbia. ISBN: 978-86-6269-018-0, COBISS.SR-ID195237900, p.206-224.
- Janković, D. and Novakov M. (2013). *Political and institutional dimensions of regional rural development in Serbia*. Thematic proceedings from the International Scientific Conference „Sustainable agriculture and rural development in terms of the republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region“ - achieving regional competitiveness. Institute of Agricultural Economics. Belgrade.
- Janković, D. and Novakov, M. (2014). Modernization of agriculture and rural development: a case of the farm diversification. Thematic proceedings from the International Scientific Conference „Sustainable agriculture and rural development in terms of the republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region“ – rural development an (un)limited resources. Institute of Agricultural Economics. Belgrade. P.p. 225-242 ISBN 978-86-6269-036-4
- Janković, D., M. Novakov (2018). Teorija modernizacije: od osnovnih načela ka modernizaciji poljoprivrede. *Agroekonomika.*, Vol. 47/81. Poljoprivredni fakultet Novi Sad, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Str. 1-13; ISSN 0350-5928
- Janković, D.; Novakov, M.; Petrović, M. (2018) *Migracioni trendovi u Srbiji i globalni izazovi*. U: Globalizacija i regionalni identitet. Sudbina otvorenih granica. Zbornik sa naučnog skupa, 14. i 15. rujana, Osijek.
- Jones, G. (1999). ‘The same people in the same places? Socio-spatial identities and migration in youth. *Sociology*. Vol. 33. NO.1.
- Jović, Lj. (2007). Fiskalna decentralizacija u nekim od zemalja sukcesora SFR Jugoslavije. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*. Br. 122. Str. 133-149.
- Kalanj, R. (1996) Ekološki izazovi kao kulturni izazovi. *Socijalna ekologija*, Vol.5, Zagreb.
- Karapandžin, J. (2019). *Ekološka svest poljoprivrednih proizvođača u vojvodini kao determinanta primene agroekoloških praksi*. Odbranjena doktorska disertacija. Biblioteka Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu.

- Kazer, K. (2002) *Porodica i srodstvo na Balkanu: Analiza jedne kulture koja nestaje*. Udruženje za društvenu istoriju. Beograd.
- Kimbrel, E. (2003). *Biokolonizacija*. U: Mander, Dž.; Goldsmit, E. (prir.) (2003) *Globalizacija – argumenti protiv*. Clio. Beograd.
- Kinsella, J., Wilson, Suzan, de Jong, Floor and H. Renting (2000). Pluriactivity as a livelihood strategy in Irish farm households and its role in rural development. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (4). P. 481-496.
- Knickel, K. and H. Renting (2000). Methodological and conceptual issues in the study of multifunctionality and rural development. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (4). P. 512-528.
- Koković, D. (1994). *Sociologija obrazovanja*. Matica srpska. Novi Sad.
- Koković, D. (1997). *Pukotine kulture*. Prosveta. Beograd.
- Koković, D. (2009). *Društvo i obrazovni kapital*. Mediterran publishing. Novi Sad.
- Koković, D. (2010). *Ekologija kao način života*. Svarog, broj. 1. Banja Luka.
- Kovačević Lepotić, B. (2007). Pregled potrebnih izmena Republičkih i lokalnih propisa za primenu modernih metoda podsticanja lokalnog ekonomskog razvoja. SKGO. Beograd.
- Krištofić, B. (2005). Inovacije u "društvu znanja". U: Prpić, K. (2005) *Elite znanja u društvu (ne) znanja*. Institut za društvena istraživanja. Zagreb.
- Kumar, S. H. (2004). Decentralization Dilemma: Measuring the Degree and Evaluating the Outcomes. MPRA. München.
- LEADER European Observatory (1999). Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. "RURAL INNOVATION". DOSSIER N° 6 – PART 1.
- LEADER European Observatory 2000. Environmental competitiveness. Creating a territorial development strategy in the light of the LEADER experience. "RURAL INNOVATION". DOSSIER N° 6 – PART 3.
- Liessmann, K. P. (2008). *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja*. Jesenski i Turk. Zagreb.
- Livada, S. (1966). Neka opća zapažanja o starenju ukupnog i poljoprivrednog stanovništva Jugoslavije. *Socijalna politika-mesečnik za socijalno-ekonomska pitanja*, broj 10, godina XXI.

- Livada, S. (1972). Naše društvo i stari seljaci. *Sociologija sela*. Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Zagreb. broj 37-38 (3-4).
- Long, N. (2006). *Development sociology. Actor perspectives*. Routledge. London and New York.
- Long, N. and J. D. van der Ploeg (1994). *Endogenous Development: Practices and Perspectives*. In Ploeg, J.D. van der and Ann, Long (ed). *Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development*. Royal Van Gorcum. Assen.
- Looker, D. E. and T.D. Naylor (2009). 'At risk' of being rural? The experience of rural youth in a risiko society. *Journal of Rural Community Development*. Vol. 4. No. 2.
- Lowe, P. (2003). *Neo-Endogenous Development, Territory and Rural Innovation*. Internet stranica: http://www.sociologia.unical.it/rural_areas/paper/eng/lowe.ppt (pristupljeno 12.10.2009.).
- Manojlović, P. (1966). Neki socijalni problemi ostarelih lica na selu. *Socijalna politika-mesečnik za socijalno-ekonomska pitanja*, broj 6-7, godina XXI (21).
- Manor, J. (1997). *The Promise and Limitations of Decentralization, Introduction. Technical Consultation on Decentralization for Rural Development*. FAO. Rome. Internet stranica: <http://www.fao.org/sd/ROdirect/ROfo0023.htm> (pristupljeno 03.09.2008.).
- Mardsen, T. and J. Murdoch (1998). The shifting nature of rural governance and community participation. *Journal of Rural Studies*. Voll 14 (1). P. 1-4.
- Marić Jurišin, S. (2013). Ekološko opismenjavanje kroz prizmu vaspitno-obrazovnog sistema R Srbije – zastupljenost i obrada. *Pedagoška stvarnost*. br. 1, Novi Sad.
- Marinković, D. (2008). *Uvod u sociologiju*. Mediterran publishing. Novi Sad.
- Marković, D. (2015). *Socijalna ekologija*. Zavod za udžbenike. Beograd.
- Marks, K. (1947). *Kapital*. Tom I. Knjiga prva. Kultura. Beograd.
- Marsden, T. (1990). Towards the political economy of pluriactivity. *Journal of Rural Studies*. Vol. 6 (4). P. 375-382.

- Marsden, T. (1999). Rural futures: the consumption countryside and its regulation. *Sociologia Ruralis*. Vol. 39 (4). P. 501-526.
- Marsden, T. (2003). *The condition of rural sustainability*. Royal Van Gorcum. Assen.
- Marsden, T. (2006). The road towards sustainable rural development: issues of theory, policy and practice in a European context. In Cloke, P., Marsden, T. and P. H. Mooney (ed). *Handbook of rural studies*. SAGE Publications.
- Matanović, V. (1985) Stanje ekološkog vaspitanja i obrazovanja u osnovnim i srednjim školama u SR Srbiji. *Nastava i vaspitanje*. Br.1, Beograd.
- Mendras, H. (1986). *Seljačka društva*. Globus. Zagreb.
- Miladinović, M. (2010). Stari u selu – ruralnosociološko istraživanje u selima srednjeg Banata. Poljoprivredni fakultet Novi Sad.
- Milić, Anđelka (1986). Seoska porodica u procesu menjanja. *ZMS DN*, broj 81. Matica Srpska. Novi Sad.
- Milić, A. (2004). Stari i strategije porodičnog zbrinjavanja i nege. U: Milić, A. (priredila) (2004). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. ISI FF. Beograd.
- Milosavljević, B. (2005). *Sistem lokalne samouprave u Srbiji*. SKGO. Beograd.
- Milošević, I.; Rodić, V. (2015). Značaj životne sredine u sistemu vrednosti u Srbiji: rezultati anketnog istraživanja. *ZMS DN* . broj 1. Novi Sad.
- Mils, R. (1966). *Znanje i moć*. Vuk Karadžić. Beograd.
- Mils, R. (1979). *Beli ovratnik*. Naprijed. Zagreb.
- Mils, R. (1998). *Elita vlasti*. Plato. Beograd.
- Mimica, A.; Bogdanović, M. (prir.) (2007). *Sociološki rečnik*. Zavod za udžbenike. Beograd.
- Mišković, M. (2001) *Omladina i ekologija*. Zaslun. Šabac.
- Mitrović, Lj. (2016). Pledoaje za istraživanje fenomena odliva mozgova i uloge srpske intelektualne/naučne dijaspore u nacionalnom razvoju i promociji interesa Srbije u svetu, u zborniku: Mitrović, Lj. (priredio) *Stanovništvo jugoistočne Srbije: odliv mozgova: uzroci i posledice po*

- nacionalni razvoj i identitet*, Niš: SANU, Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Centar za naučnoistraživački rad SANU, str.7-16.
- Mitrović, M. (1998). *Sociologija sela*. SSD. Beograd.
- Mitrović, M. (2015). *Sela u Srbiji, Promene strukture i problemi održivog razvoja*. RZS. Beograd.
- Moseley, M. (2003). *Rural development. Principles and Practice*. SAGE Publications.
- MPŠV R. Srbije (2009). *Plan strategije ruralnog razvoja Srbije 2009-2013*. Beograd
- Müller, Christa (1998). *Von der lokalen Ökonomie zum globalisierten Dorf. Bäuerliche Überlebensstrategien zwischen Weltmarktintegration und Regionalisierung*. Campus Verlag. Frankfurt.
- Murdoch, J., Lowe, P., Ward, N. and Terry, Madsen (2003). *The differentiated countryside*. Routledge. London.
- Nacionalni program zaštite životne sredine*. Službeni glasnik RS, br. 12/2010.
- Naumović, M. (2016) *Od ruralnog egzodusa do odliva mozgova. u zborniku: Mitrović, Lj. (priredio) Stanovništvo jugoistočne Srbije: odliv mozgova: uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet*, Niš: SANU, Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Centar za naučnoistraživački rad SANU, str.43-62.
- Novakov M., Petrović Ž. (2013). *Uloga znanja u promenama savremenog društva*. ZMS DN. Br. 145. Matica srpska. Novi Sad.
- Novakov, M., Petrović Ž. (2012). *Znanje i moć u doba globalizacije*. *Agroekonomika*. Broj 53-54. Poljoprivredni fakultet Novi Sad, str. 96-107.
- Novakov, M. (2011). *Porodični i društveni položaj majke u selu*. Poljoprivredni fakultet. Novi Sad.
- Novakov, M.; Janković, D. (2016). *Education as a factor of technological progress and determinant of human resources in agriculture*. International scientific conference: Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region- development and application of

- clean technologies in agriculture. Belgrade, Serbia, December, 15-16th 2016.
- Novakov, M.; Janković D. (2018). *Education as a factor of ecological awareness development*. International scientific conference: Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region-support programs for the improvement of agricultural and rural development. Belgrade, Serbia, December, 14-15th 2017, p. 401-418.
- Novakov, M.; Janković, D. (2019). *Portrait of the rural population of serbia from the beginning of the new millenium*. International scientific conference: Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region- sustainability and multifunctionality. Belgrade, Serbia, December, 13-14th 2018.
- O' Connor, D, Renting, H, Gorman, M. and J. Kinsella (2006). The evolution of rural development in Europe and the role of EU policy. In Connor, D, Renting, H, Gorman, M. and J. Kinsella (ed). *Driving rural development: policy and practice in seven EU countries*. Van Gorcum. Assen.
- OECD (2001). *Multifunctionality: Towards an Analytical Framework*. Paris. Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2003). *The future of rural policy. From sectoral to place-based policies in rural areas*. Organisation for Economic Co-operation and Development
- Opštine u Srbiji* (2006) Republički zavod za statistiku. Beograd.
- Pajvančić, M. (2009). *Ustavni okvir regionalne države – primer Srbije*. Centar za regionalizam. Novi Sad.
- Parsons, T. (1964). Evolutionary Universals in Society. *American Sociological Review*. Vol. 29 (3). P. 339-357.
- Parsons, T. (1988). *Društva*. Zagreb: August Cesarec.
- Pavićević, A. (2007) Bračni i porodični život. U: Ristović, M. (priredio) *Privatni život kod Srba u XX veku*. Clio. Beograd.
- Petrick, M and P. Weingarten (ed.) (2004). *The Role of Agriculture in Central and Eastern European Rural Development: Engine of change of Social Buffer? IAMO*. Halle. Vol. 25.

- Petrović, M. (2012). Zaštita životne sredine na lokalnom nivou: percepcija ključnih aktera. *Teme*, broj 2. Niš.
- Petrović, M. (2018). Socijalna izopštenost mladih u ruralnim zajednicama. Odbranjena doktorska disertacija. Biblioteka Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Planck, U. und J. Ziche (1979). *Land-und Agrar-soziologie*. Ulmer Verlag. Stuttgart.
- Ploeg, J. D. van der (1995). From structural development to structural involution: The impact of new development in Dutch agriculture. In Ploeg J. D. van der and D. Dijk (eds.). *Beyond modernization. The impact of endogenous rural development*. Royal Van Gorcum. Assen.
- Ploeg, J. D. van der (2003). *Virtual farmer. Past, present and future of the Dutch peasantry*. Royal Van Gorcum. Assen.
- Ploeg, J. D. van der (2005). *Empire and the peasant principle*. Paper presented at the plenary session of the XXI Congress of the European Society for Rural Sociology, Keszthely, Hungary. Internet stranica: <http://www.jandouwevanderploeg.com/NL/publicaties/artikelen/empire-and-the-peasant-principle/> (pristupljeno: 27.02.2014.).
- Ploeg, J. D. van der (2008). *The new peasantries. Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*. Earthscan. London.
- Ploeg, J. D. van der and N. Long (ed.) (1994). *Born from within – Practice and Perspectives of Endogenous Rural Development*. Van Gorcum. Assen.
- Ploeg, J. D. van der and H. Renting (2000). Impact and potential: a comparative review of European rural development practices. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (4). P. 529-543.
- Ploeg, J. D. van der and V. Saccomandi (1995). On the impact of endogenous rural development. In Ploeg, J.D.van der and D. Dijk (ed.). *Beyond modernization. The impact of endogenous rural development*. Van Gorcum. Assen.
- Ploeg, J. D. van der, Broekhuizen, R., Brunori, G., Sonnino, Roberta, Knickel, K., Tisenkopfs, T. and H. Oostindie (2008). Towards a framework for understanding regional rural development. In Ploeg, J. D. van der and T. Marsden (ed). *Unfolding webs*. Van Gorcum. Assen.

- Ploeg, J. D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, Terry, de Roest, K., Sevilla-Guzmán, E. and Flaminia, Ventura (2000). Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*. Vol 40 (4). P. 391-408.
- Ploeg, J. D. van der (1994). Styles of farming: and introductory note on concepts and methodology. In Ploeg, J.D. van der and Ann, Long (ed). Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development. Royal Van Gorcum. Assen.
- Ploeg, J.D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzmán, E. & Ventura, F. (2000). Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*. Vol 40 (4): 391-408. DOI: 10.1111/1467-9523.00156
- Ponting, K. (2009). *Ekološka istorija sveta. Životna sredina i propast velikih civilizacija*. Odiseja. Beograd.
- Popis stanovništva 2002, knjiga 4 (2003). *Školska sprema i pismenost*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002, Knjiga 5 (2003): *Aktivnost i pol – Podaci po naseljima*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002, knjiga 7 (2004): *Poljoprivredno stanovništvo-podaci po naseljima*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002, Knjiga 12 (2003): *Bračno stanje prema starosti, veroispovesti i nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti – Podaci po naseljima*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, knjiga 2 (2012). *Starost i pol*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, knjiga 3 (2013). *Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, knjiga 5 (2013). *Bračni status*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, knjiga 6 (2013). *Fertilitet ženskog stanovništva*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, knjiga 7 (2013). *Ekonomska aktivnost*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, knjiga 12 (2013). *Porodice*. RZS. Beograd.
- Popis stanovništva, knjiga 13 (2013). *Osnovne karakteristike domaćinstva*. RZS. Beograd.

- Popisni atlas 2011* (2014). RZS. Beograd.
- Popović, M. i M. Ranković (1981). *Teorije i problemi društvenog razvoja*. BIGZ. Beograd.
- Popović, S. (1983). *Regionalizacija u svetu i kod nas*. Republički zavod za javnu upravu. Beograd.
- Program zaštite životne sredine grada Novog Sada za period 2015-2024. godine* (2015). Službeni list grada Novog Sada, br.22/15. Gradska uprava za zaštitu životne sredine. Novi Sad.
- Prud'homme, R. (1994). On the Dangers of Decentralization. *Policy Research Working Paper 1252*. World Bank. Washington.
- Pušić, Ljubinko; Pajvančić, Ana (2010). Odnos građana Vojvodine prema ekološkim problemima. *Socijalna ekologija*, Vol.19, Zagreb.
- Rauch, T. (2008). *Decentralized Regional Development Management*. SLE+. Berlin.
- Rauch, T. Bartels, M. and A. Engel (2001). Regional rural development: a regional response to rural poverty. GTZ-BMZ.
- Ray, C. (2000). Endogenous socio-economic development in the European Union - issues of evaluation. *Journal of Rural Studies*. Vol. 16 (4). P. 447-458.
- Ray, C. (2006). *Culture Economies: a perspective on local rural development in Europe*. Centre for Rural Economy. Newcastle.
- Ray, C. (2006). Neo-endogenous rural development in the EU. In Cloke, P., Mardsen, T. and P. H. Mooney (ed). *Handbook of rural studies*. SAGE Publications.
- Renting, H., Oostindie, H., Laurent, C., Brunori, G., Barjolle, D., Jervell, A.M., Granberg, L. And Heinonen, M. (2008). Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements. *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*. Vol. 7 (4/5). P. 361-385.
- Republički zavod za statistiku (2010). *Opštine u Srbiji 2009*. Beograd.
- Republika Srbija. Vlada Republike Srbije (2016). *Migracioni profil Republike Srbije za 2016. godinu*, Beograd, Komesarijat za izbeglice i migracije.

- Rifkin, Dž. (2003). Nova tehnologija i kraj radnim mestima. u: Mander; Goldsmit (priredili) (2003) *Globalizacija – argumenti protiv*. Clio. Beograd.
- Ritzer, G. (2008). *Modern Sociological Theory*. McGraw-Hill. Seventh Edition. New York.
- Rüschmeyer, D. (1979). Partielle Modernisierung. U Zapf, W. (Hrsg.). *Theorien des sozialen Wandels*. Verlag Anton Heim Meisenheim. Königstein.
- RZS (2012a). (2012a). <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2> (sept.2012)
- RZS (2012b). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. Prvi rezultati. <http://media.popis2011.stat.rs/2012/DBR%2032272%20%20Population%20Dashboard%20v16.swf> (sept.2012)
- Savet Evrope (1985). *Evropska povelja o lokalnoj samoupravi* (1985). Strazbur.
- Schaie, Warner K; Willis, Sherry L. (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Naklada Slap. Zagreb.
- Schejtman, A. and J. Berdegué (2008). Towards a territorial approach for rural development. *IPPG Discussion Paper Series*. No. 17. Manchester.
- Schelkle, W. and W. H. Krauth (2000). Introduction: Paradigms lost – and found. U Schelkle, W., Krauth, W. H., Kohli, M. and G. Elwert (ed.). *Paradigms of Social Change: Modernization, Development, Transformation, Evolution*. Campus Verlag. Frankfurt/M. New York.
- Shortal, S. (2004). Social or economic goals, civic inclusion or exclusion? An analysis of rural development theory and practice. *Sociologia Ruralis*. Vol 44 (1): 109-123. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2004.00265.x
- Shucksmith, M. (2009). Are rural policies across Europe promoting sustainable ruralities? ESRS Congress. Vaasa. Internet stranica: http://www.esrs2009.fi/pdf/presentations/Shucksmith%20Vaasa_panel.pdf (pristupljeno: 31.08.2010.).
- Šiva, V. (2003). *Svet na ivici*. U: Haton, Vil; Gidens Entoni (2003) (prir.) *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*. Plato. Beograd.

- Sivini, G. (2004). Needs of a new agricultural policy for postfordist rural development. Paper for the XI World Congress of Rural Sociology. Trondheim.
- SKGO (2005). Nacrt zakona o imovini lokalne samouprave. Beograd.
- SKGO (2010). Internet stranica: <http://www.skgo.org:8080/> (pristupljeno 28.01.2010).
- Slee, B. (1993). Endogenous development; a concept in search of a theory. CIHEAM – Options Mediterraneennes. Strengthening endogenous development patterns in European agriculture. Ser. A. No. 23.
- Slee, B. (1994). Theoretical aspects of the study of endogenous development. In Ploeg, J.D. van der and Ann, Long (ed). *Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development*. Royal Van Gorcum. Assen.
- Šljukić, S. i D. Janković (2015). *Selo u sociološkom ogledalu*. Mediterran Publishing. Novi Sad. Str. 1-329
- Smesler, N. J. (1997). Problematics of Sociology – The Georg Simmel Lectures. University of California Press. Berkley and Los Angeles.
- Stanković, V. (2014). *Srbija u procesu spoljnih migracija*, Beograd, RZS.
- Statistički godišnjak Srbije* (2007). RZS. Beograd.
- Stevanović, R. (2006). Prirodno kretanje stanovništva Vojvodine po tipu naselja. *ZMS DN*, broj 121, Novi Sad.
- Stockdale, A. (2002). Towards a typology of out-migration from peripheral areas: A Scottish case study. *International Journal of Population Geography*. Vol. 8. P. 345-364.
- Stockdale, Aileen (2006). Migration: Pre-requisite for rural economic regeneration? *Journal of Rural Studies*. Vol. 22 (354-366).
- Stojanov, M. (1989). *Seoska žena u privrednom razvoju*. ZMS DN, br.86/87, Novi Sad.
- Stojanović, S. (2005). *Fiskalni federalizam*. Institut za uporedno pravo/Centar za antiratnu akciju. Beograd.
- Supek, R. (1989). *Ova jedina Zemlja. Idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju*. Globus. Zagreb.
- Terluin, I. J. Post, J.H. and Sjöström, A. (ed) (1999). Comparative analysis of employment dynamics in leading and lagging rural regions

- of the EU 1980-1997. Agricultural Economic Research Institute (LEI). Report 4.99.09. The Hague.
- Tripković, M. (2007a). predmetna odrednica „region“. U Mimica, A. i Marija, Bogdanović (2007). *Sociološki rečnik*. Zavod za udžbenike. Beograd.
- Tripković, M. (2007c). Srbija u doba zakasnele tranzicije: između izolacije i tranzicije. U Tripković, M., Pušić, Lj. i S. Šljukić. *Raskršća Srbije*. Mediterran Publishing. Novi Sad.
- Tripković, M. (1998). *Sociologija*. Futura. Novi Sad.
- Ustav Republike Srbije*. Službeni glasnik Republike Srbije 98/06.
- Rodić, V. Bošnjak, D.; Janković, D.; Karapandžin, J. (2013). Demographic characteristics of rural populations in Vojvodina as a factor of rural economy diversification. Paper presented on the Scientific Symposium with International Participation “Agriculture and Rural Development – Challenges of Transition and Integration Process. September 27th 2013. Belgrade. <http://ageconsearch.umn.edu/handle/161797>
- Vlada R. Srbije (2010). Zakon o Prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja. Beograd.
- Vlada R. Srbije (2014). *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*. Beograd.
- Vlada Republike Srbije (2007). Strategija za smanjenje siromaštva.
- Vlada Srbije. Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja (2008). Internet stranica: <http://www.merr.sr.gov.yu> (pristupljeno 15.09.2008.).
- Vonderach, G. (2003). Neue Aufgaben für die Landsoziologie. In *Land-Berichte*. Nr. 10: 5-24.
- Vučetić, D i Janićijević, D (2006). Decentralizacija kao polazište daljnjeg razvoja Srbije – priručnik. Protecta. Niš.
- Vukosavljević, Sreten (1962). *Pisma sa sela*. Savremena škola. Beograd.
- Wiskerke, J.S.C (2004). Rural sociology in the Netherlands: past, present and future. *Agrarwirtschaft und Agrarsoziologie*. 02/04. P. 39-63.
- Woods, M. (1998). Advocating Rurality? The repositioning of rural local government. *Journal of Rural Studies*. Vol. 14 (1). P. 13-26.

Woods, M. (2005). *Rural Geography. Processes, Responses and Experiences in Rural Reconstructing*. Sage Publications. London.

World Bank (1999). *World Development Report 1999/2000*. World Bank. Washington.

www.ekourb.vojvodina.gov.rs/saradnja-sekretarijata-i-ekoloških-udruženja-u-vojvodini. Pristupljeno 25.07.2017.godine

Zakon o zaštiti životne sredine. Službeni glasnik R Srbije 135/2004, 36/09, 14/16.

Summary

In this study we have tried to present and analyze a number of problems and challenges in rural development, that is, the development of rural areas of Serbia. The issues of social change and development, and therefore of rural development, are certainly very complex socio-economic, political, environmental, cultural, or developmental issues, which require a scientific answer. Accordingly, the authors are aware that many of these problems in analysis will remain under-covered because each of them requires much more theoretical elaboration than a single chapter in a study like this. However, even an insufficiently systematic mentioning and attempt to analyze rural problems itself has the function of reinforcing the importance of rural development issues / problems, as well as the importance (role) of the scientific disciplines that need to answer these questions.

Like any other science, the function of sociology is to reveal that which is hidden, as Bourdieu teaches us. As suggested by some Serbian authors in the field of rural sociology (Mitrovic 2002: 82), sociology as a science of "social crisis" must "theoretically discuss practical problems and public controversies for at least three reasons:

1. that is her mission as a science and as a profession,
2. theoretical reasons can serve as key arguments for one to initiate, correct, or assist those who are to be carriers of more desirable and better alternatives... because only serious theoretical considerations can establish rational criteria for valid evaluation of practical alternatives in irrational sets of special interests,
3. the theoretical analysis of practical reforms and their institutional arrangements makes it possible to reliably determine the structural-functional similarities between them and thus, on the basis of the consequences of one, to assume the consequences of others. "

This study analyzes the problems of demographic development and characteristics of the Serbian population, especially the problems of devitalization of rural areas and the consequences they cause on society as

a whole. Subsequently, the focus shifts to the problem of modernization, that is, the modernization of agriculture and rural areas as a theoretically and practically very relevant process, often viewed in a self-explanatory way without critical consideration of modernization and its consequences in itself. An interesting idea of a number of authors on two paradigms of rural development was presented: the paradigm of modernization of agriculture and the paradigm of rural development, encompassing for several years a topical issue of the multifunctionality of agriculture. The urgency of rural development and the reminder of the importance of multifunctionality in agriculture are clearly directly proportional.

The issue of rural development, as such, is further analyzed with a focus on territorial rural development as a different, more recent approach in the "theory" and practice (of policy) of rural development. The emphasis is on regional - local rural development, endogeneity and exogeneity in rural development, as well as different the types of competitiveness/capital that certain rural areas and their population possess. Accordingly, in order for the competitive advantages of different types capital in rural areas to be realized, the importance of political-institutional preconditions is emphasized, focusing on the process of decentralization with all its advantages and disadvantages, that is, open issues, challenges and the like.

The importance and relationship of education, knowledge, social structure and technological progress is a topic that has been analyzed both theoretically and from the point of view of the educational potential of farmers in Vojvodina/Serbia in an empirical study in which the authors participated. Knowledge and education are largely linked to environmental risks and environmental awareness, which are crucial for rural areas "subordinate to natural spaces" (Mendras), but also for society as a whole. In this section, the authors look at the importance and consequences of the development of environmental awareness and knowledge and environmental education of the (rural) population in the processes concerning the development of rural areas.

Given the actuality of the topic of migrations, the last section analyzes this issue, with an emphasis on the migration of young people from rural areas, especially the student population surveyed in empirical sociological research.

Beleška

Pojedini delovi teksta u okviru monografije bili su ranije parcijalno prezentovani na domaćim i međunarodnim naučnim skupovima (od kojih je jedan deo publikovan u zbornicima na engleskom jeziku i time nažalost ostao udaljen od dela šire čitalačke javnosti).

Jedan deo analiza u vezi sa ekološkim dimenzijama ruralnog razvoja i deo o modernizaciji i modernizaciji poljoprivrede objavljeni su u časopisu *Teme* 2012. godine i časopisu *Agroekonomika* 2018. godine. Pojedini delovi u vezi sa opštom problematikom ruralnog razvoja razmatrani su u nagrađivanoj monografiji autora dr Srđana Šljukića i dr Dejana Jankovića „*Selo u sociološkom ogledalu*“ (2015). Preostale analize su neobjavljeni delovi doktorskih disertacija autora dr Dejana Jankovića i dr Marine Novakov.⁵³

Rad na ovoj monografiji sastavni je deo istraživanja na projektu „Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj u funkciji ostvarivanja strateških ciljeva Republike Srbije u okviru Dunavskog regiona“ (III 46006) i projektu „Ruralno tržište rada i ruralna ekonomija Srbije – diverzifikacija dohotka i smanjenje siromaštva“ (ON 179028).

Autori se zahvaljuju izdavaču Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu i nadaju se da će prezentovane ideje i rezultati istraživanja naći svoj put do što većeg broja čitalaca.

⁵³ Dr Dejan Janković, vanredni profesor; dr Marina Novakov, docent. Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 8, 21000 Novi Sad